

Л.Н.ХАРИТОНОВ

САМОУЧИТЕЛЬ
ЯКУТСКОГО
ЯЗЫКА

ЯКУТСК • 1987

Л. Н. ХАРИТОНОВ

САМОУЧИТЕЛЬ ЯКУТСКОГО ЯЗЫКА

Пособие для самообучения

ТРЕТЬЕ ИЗДАНИЕ

30 (44)

Ярославский РайОНО
ШКОЛА № 31
Дата _____ 19____ г.

ЯКУТСКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1987

81.2ЯК
X20

В подготовке 3-го издания принимали
участие *Н. А. Аллахский, Н. Н. Неустроев.*

Харитонов Л. Н.
X20 Самоучитель якутского языка: Пособие для самообу-
чения.—Якутск: кн. изд-во, 1987—232 с.
60 к. 25000 экз.

Книга предназначена для самостоятельного обучения якутскому языку, а также может служить пособием для факультативного курса по изучению якутского языка.

X $\frac{4306020000-086}{M 137-87}$ 091-87

81.2ЯК

© Якутское книжное издательство, 1969

ПРЕДИСЛОВИЕ

При составлении настоящего пособия имелось в виду, что оно послужит для самообучения лиц, более или менее серьёзно интересующихся якутским языком. В связи с этим пришлось придать ему более систематический учебный характер, отличающий его от пособий узко практического назначения (разговорник, справочник для туриста и т. п.). Этот учебный характер я усматриваю в более детальном освещении грамматической стороны языка, учитывающем и интересы лингвистического изучения, а также в подборе лексического материала.

Пособие рассчитано на наличие у изучающего грамматических знаний в объёме не ниже семи классов средней школы.

При пользовании пособием желательно иметь в виду следующее.

1. Прежде чем приступить к проработке уроков, необходимо усвоить материал, предлагаемый во введении под заголовком «Алфавит и произношение». К упражнениям в произношении возвращаться постоянно в процессе проработки уроков.

2. Каждый урок надо начинать с проработки грамматических сведений, которые в тексте следуют после практического материала.

3. Каждое слово надо стремиться усваивать по четырём показателям: а) запоминание по его смыслу, б) правильное произношение, в) умение употреблять в предложении, г) правильное написание.

4. В связи с каждым уроком нужно вести упражнения в самостоятельной записи (на память) отдельных слов и коротких предложений.

5. В тематическом указателе слов (в конце книги) словарный запас значительно расширен с учётом самостоятельной работы (составление фраз, устные сочинения и т. п. с привлечением дополнительных слов.).

6. Каждый урок рассчитан на два часовых занятия (или на одно двухчасовое).

В настоящем издании (1969 г.) текст первого издания сохранён без изменений.

Автор.

ВВЕДЕНИЕ

I. ЯКУТСКИЙ ЯЗЫК

1. О ПРОИСХОЖДЕНИИ ЯКУТСКОГО ЯЗЫКА

На якутском языке говорят якуты, живущие на территории Якутской АССР.

Современный якутский язык по своему грамматическому строю и отчасти по словарному составу принадлежит к числу тюркских языков, которых в настоящее время насчитывается до 30. К тюркским языкам относятся языки турецкий, татарский, киргизский, казахский, узбекский, башкирский, чувашский и т. п. От носителей всех этих языков якуты отделены многими тысячами километров.

Отнесение якутского языка к числу тюркских языков не всегда признавалось языковедами за бесспорную истину. Известный знаток тюркских языков академик В. В. Радлов, например, одно время не решался включить этот язык в число тюркских языков. Это объясняется тем, что якутский язык содержит в себе целый ряд особенностей, отличающих его от других тюркских языков. Представители всех других тюркских народов (за исключением, быть может, чувашей) могут в той или иной мере изъясняться друг с другом, говоря каждый на своем языке. Между тем ни один из представителей этих народностей не сможет достаточно понимать якутский язык, чтобы вести обоюдный разговор. В якутском языке тюркские слова составляют лишь некоторую часть его основного словарного фонда. При этом большинство этих слов имеет значительно изменённое произношение. Большие отклонения имеются также в области грамматических форм.

Вопрос о происхождении якутского народа и его языка, а также самый якутский язык с давних времён привлекают к себе внимание учёных. Мимо этих вопросов не проходят многие путешественники и исследователи Сибири, начиная с конца XVII века. В середине XIX века исследованием якутского языка занялся один из видных деятелей Российской Академии Наук

академик О. Н. Бётлингк, классический труд которого вышел в 1851 году под названием «О языке якутов». Автор этой работы впервые дал точное и полное научное описание якутского языка с весьма глубоким для своего времени сравнительным анализом, положившим начало сравнительного изучения тюркских языков вообще. В 1908 году вышла работа другого крупного учёного — академика В. В. Радлова под названием «Якутский язык в его отношении к тюркским языкам». В этой работе исследуется вопрос о происхождении якутского языка.

О происхождении якутов и якутского языка высказано большое количество различных предположений и теорий. Все эти многочисленные предположения и теории по существу можно свести к двум основным точкам зрения: 1) теории, считающие якутов исконно тюркским народом, а язык их первоначально тюркским, но впоследствии впитавшим чужеродные элементы; 2) теории, считающие якутов народом нетюркского происхождения, а язык их принявшим тюркскую форму лишь в последнее время.

Теории первого рода являются наиболее многочисленными. Главным их представителем можно считать академика О. Н. Бётлингка, который своё мнение о происхождении якутского языка высказал в 1851 году во введении к своей грамматике. Он полагал, что якуты первые отделились от других тюркских народов и являются, следовательно, древнейшим из современных тюркских народов. На этом основании академик Бётлингк предлагал вместо термина «турецко-татарский язык» ввести термин «турецко-якутский язык». Большинство других представителей этой группы теорий пытается указать отдельные тюркские племена, от которых, по их мнению, произошли якуты (хунны, саки, уйгуры, курыканы, урянхайцы и т. п.).

Главным защитником второй точки зрения является акад. В. В. Радлов, который свою теорию обосновал в 1908 году в работе, названной выше. Свое исследование академик Радлов начинает с разбора словарного состава якутского языка. Он анализировал 1748 якутских слов-корней и нашёл среди них в приблизительно равном количестве слова тюркского, монгольского и неизвестного происхождения. Академик Радлов доказывает, что слова тюркского происхождения в якутском языке по своим фонетическим и морфологическим признакам должны быть наиболее поздним заимствованным элементом. Наиболее древним элементом якутского языка он считает слова, происхождение которых он не решается определить точно и называет их словами неизвестного происхождения. Средними по возрасту признаются слова монгольского происхождения.

Таким образом, по мнению Радлова, якутский язык в своём развитии пережил три основные стадии. Сначала это был язык народа, этническую принадлежность которого мы сейчас не можем установить точно (Радлов при этом допускает, что, воз-

можно, это был тот самый народ, который упоминается персидским историком Рашид-эд-Дином под названием урянхиты). Впоследствии этот народ смешался с монголами, и язык его стал преимущественно монгольским. Наконец, этот уже смешанный народ с течением времени смешался с различными тюркскими племенами, и язык его принял преимущественно тюркскую форму, но значительно видоизменённую под влиянием предшествующих стадий развития.

Теория Радлова в известной своей части оказала некоторое влияние на позднейших исследователей (С. А. Токарева, А. П. Окладникова и др.). Но в своём общем виде концепция Радлова не нашла всеобщего признания и не устранила существующих разногласий.

Вопрос о происхождении якутского языка в настоящее время отнюдь нельзя считать научно решённым. Самый факт существования многочисленных догадок и теорий по этому вопросу говорит о его трудности и сложности, об отсутствии достаточно надёжных объективных данных для его решения. Окончательное решение этого вопроса последует в результате достаточного накопления данных из области различных наук: сравнительного языкознания, археологии, истории, этнографии, фольклористики и т. д.

2. ПОЛОЖЕНИЕ ЯКУТСКОГО ЯЗЫКА В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ

Из всего изложенного выше мы можем заключить, что якутский язык представляет собою весьма примечательный и заманчивый объект для пытливого научной мысли. Не менее примечательной является также историческая судьба самого современного якутского народа и его языка.

В первой половине XVII века якуты были присоединены к Русскому государству. С этого времени начинается новая эпоха в историческом развитии якутского народа, сущность которой состоит в постепенном приобщении якутов к культуре цивилизованных народов.

В период господства феодально-капиталистических отношений и монархического строя в России якуты относились к разряду так называемых «инородцев». Их язык не допускался в школу и государственные учреждения (хотя в быту якутский язык был сильно распространён даже среди русского населения Якутской области). Якуты не имели своей национальной письменности. В 1917 г. грамотность на русском языке среди якутов достигала 0,7 проц.

Царское правительство проводило политику руссификации и никаких мер к развитию якутского языка и письменности не предпринимало. Но несмотря на это, благодаря частной ини-

циативе, пробуждается интерес к якутскому языку, появляются зачатки письменности на якутском языке. По линии церковного ведомства появляются переводы религиозных книг на якутском языке. В середине XIX века академик Бётлингк создает первую научную транскрипцию, которая используется для печатания текстов на якутском языке. Но всё это имеет распространение лишь в узком кругу специального обихода, а якутский народ в своей массе остается бесписьменным и неграмотным. Научное изучение якутского языка было делом частной инициативы и носило случайный характер.

Коренное изменение судьбы и положения якутского народа и его языка произвела Великая Октябрьская революция. Якутский народ вступил в семью равноправных народов Советского Союза, принял участие в грандиозном строительстве социализма, приобщился к самой передовой культуре человечества. Якутский язык стал национальным языком свободного якутского народа. На этом языке организовано государственное и общественное устройство якутского народа. Теперь якутские дети в школах обучаются на своём родном языке.

Всемерное развитие и расцвет национальных культур является одним из краеугольных принципов советского строя. Развитие и распространение якутского языка на территории Якутской республики становится государственной заботой.

Уже с первых лет возникновения советской власти создаётся национальная якутская письменность посредством распространения алфавита С. А. Новгородова.

С 1922/23 учебного года на якутский язык переводится обучение в первых двух классах начальной школы, с 1926 по 1930 год закончена коренизация обучения во всех классах начальной школы. С 1933/34 учебного года на родной язык переводится обучение в V—VII классах средней школы.

Эти мероприятия потребовали издания огромного количества учебников на якутском языке, а также издания учебно-методической, научно-популярной и всякой иной литературы. За один 1941 год в Якутии издано 132 названия книг различного содержания с тиражом около миллиона экземпляров. В этом же году на якутском языке выходила одна областная и 13 районных газет, а также два журнала. На якутском языке издаются произведения классиков марксизма-ленинизма, произведения классиков русской и мировой художественной литературы. Всячески поощряется развитие национальной якутской художественной литературы, которая уже представлена во всех основных жанрах и имеет целый ряд талантливых писателей.

Особое внимание советским государством уделяется **плановой организации языкового строительства**, как основы развития якутской национальной культуры, социалистической по содержанию, национальной по форме. С 1935 года в Якутске организован Научно-Исследовательский Институт языка и куль-

туры, позднее переименованный в Институт языка, литературы и истории (в настоящее время входит в систему Академии Наук СССР). Задачей Института является научная разработка вопросов языкового строительства и национальной культуры, забота о росте и подготовке соответствующих научных кадров.

Благодаря неустанной заботе советской власти и могучей помощи великого русского народа, Якутия, бывшая одним из самых несчастных и тёмных уголков земного шара, стала теперь цветущей частью страны социализма. Уже прочно освоено обучение коренного населения на родном языке в объёме восьмилетней школы. Ликвидация неграмотности взрослого населения завершена в основном уже в 1942 году. Якутия стала республикой сплошной грамотности. Теперь в самом отдалённом якутском колхозе книга и газета представляют собою бытовое явление. Каждый якут в той или иной степени пользуется письменной формой речи. Таким образом, на основе устного народного языка развился и входит в быт язык литературный, с элементарными основами которого практически знакомит наш самоучитель.

II. АЛФАВИТ И ПРОИЗНОШЕНИЕ ЗВУКОВ

1.

С 1939 года якутская письменность переведена с латинской графики на основу русского алфавита. Современный якутский алфавит содержит 40 букв, из которых 33 знака представляют собою буквы русского алфавита, а остальные 7 букв введены дополнительно для обозначения специфических звуков якутского языка. Большинство последних знаков также представляет собою видоизменение некоторых русских букв. Алфавит состоит из следующих букв:

Аа, Бб, Вв, Гг, Бб, Дд, Дьдь, Ее, Её, Жж, Зз, Ии,
Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Нг, Ньнь, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс,
Һһ, Тт, Уу, Уү, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъ, Ыы,
Ь, Ээ, Юю, Яя.

Эти же буквы используются для обозначения долгих гласных (аа, ии, оо, и т. д.), дифтонгов (уа, иэ, уо, үө), удвоенных согласных (кк, пп, тт, и т. п.).

2.

С точки зрения употребления и произношения буквы якутского алфавита можно разделить на следующие основные группы: 1) буквы, которые обозначают звуки, одинаковые в русском и якутском языках; 2) буквы, которым соответствуют звуки, произносимые несколько иначе по сравнению с русским

языком; 3) буквы, употребляемые только в заимствованных словах, принятых в русском написании; 4) буквы, употребляемые только в коренных якутских словах.

К первой группе относятся буквы: *а, б, г, д, и, (й), к, л, м, н, п, р, с, т, у, (х), ч, ы, (ь)*. Эти буквы имеют приблизительно одинаковое значение в якутских и русских словах, с некоторыми оговорками в отношении букв *й, х, ь*.

Звук *й* акустически (на слух) почти не отличается от русского *й*, но по своим фонетическим свойствам он является согласным звуком (а в русском языке его обычно называют полугласным).

Звук русского языка, соответствующий букве *х*, в якутском языке выступает лишь как вариант произношения. Наряду с ним здесь часто произносится глубоко задний взрывной звук *к*: *кара* вместо *хара*, *быһак* вместо *быһах* и т. д. Оба эти варианта звука в якутской письменности обозначаются одной буквой *х*.

Буква *ь* в якутском алфавите тоже служит знаком мягкости, но она употребляется только в заимствованных написаниях и в составе двузначных обозначений *дь* и *нь*, так как в якутском языке согласные, в основном, не имеют мягкого варианта.

3.

Ко второй группе букв относятся *о* и *э*. Звук *о* в якутском языке является более задним и открытым, чем русское *о*. Он образуется ближе к гортани. Передняя часть языка и губы при нем остаются более пассивными: *отон* — ягода, *орон* — койка, *нары*, *отут* — тридцать.

Звук *э* также является более задним и открытым. Русское *э* несколько приближается к нему в слове *эхо*. Особенно характерно звучит он в якутских словах: *эбэ* — бабушка, *этэр-бэс* — якутская обувь, *бэлэм* — готовый, *сэргэ* — столб для привязи коней (коновязь) и др.

4.

Третью группу букв составляют: *в, е, ё, ж, з, ф, ц, ш, щ, ь, ю, я*. Эти буквы употребляются только в заимствованных написаниях, читающихся в русском произношении: *велосипед, жирафа, циркуль* и т. п. Звуки *в, ж, з, ф, ц, ш, щ* отсутствуют в живом народном языке и внедряются через литературный язык. Иотированные гласные *е, ё, ю, я* как сочетание *й + гласный* фонетически свойственны якутскому языку. Но на письме в якутских словах они обозначаются с помощью букв: *тойон* — господин, *тойук* — песня, *уйа* — гнездо. Русской букве *е* фонетически приблизительно соответствует дифтонг *иэ*: *иэс* — долг, *элиэ* — коршун.

К четвертой группе относятся буквы: *б, д, н, ө, һ, ү*. Эти буквы изображают звуки, отсутствующие в русском литературном языке. Произношение этих звуков характеризуется следующим образом.

Б является щелинным звуком, произносимым путём пропуска струи воздуха через узкую щель, образованную между приподнятой задней частью языка и мягким нёбом. Он слышится в русских словах «*благо*» и «*богатый*». Такой же звук имеется в украинском языке и в южных говорах русского языка. Особенно ясно слышится этот звук в якутских словах: *аба* — отец, *обо* — ребёнок. В начале и в конце слов этот звук не встречается.

Слова со звуком *Б*

баба	добор	абыс	тобо
саба	сонобос	табыс	кэбэ
арабас	соботох	обус	бэбэһэ
балабан	обонньор	тобус	итэбэс

Дь является сложным звуком, состоящим из мягких звуков *д'* и *ж'* (*д'ж'*), произносимых слитно: *дьахтар* — женщина, *дьон* — люди.

Такой звук имеется в английском языке: *John* — Джон, *Japan* — Япония. В конце якутских слов этот звук не встречается.

Слова со звуком *ДЬ*

дьаам	дьол	адьас	мэлдьи
дьаакыр	дьэбин	саадьабай	кырдьык
дьабара	дьиибэ	эдьий	сирдьит
дьахтар	дьууппа	Эдьигээн	кырдьабас

Н является заднеязычным носовым звуком. При его произношении язык приподнимается задней своей частью, а воздух пропускается в полость носа: *тон* — мерзлый, *хатын* — берёза, *тиин* — белка. Такой звук имеется например; в немецком и английском языках. Он обозначается там с помощью сочетания *ng*: нем. *Lang, springen*; англ. *evening, spring*. В начале якутских слов этот звук не встречается.

Слова со звуком *Н*

бастын	бөдөн	танас	аһыҥа
киэн	дириҥ	ханас	ыҥыыр
халын	тэн	саҥа	иҥэһэ
атыҥ	сордон	хараҥа	оҥочо

Ө является огублённым гласным переднего ряда. Для произношения его язык складывается, как при звуке *э*, а губы —

как при звуке *o*. Чтобы получить этот звук, нужно начать произношение звука *э* и вытянуть губы. Такой звук имеется в немецком языке (*o* umlaut): *öffnen*, *kopfen*. Но в якутском языке этот звук произносится более открыто. Он особенно ясно слышится в словах *бөрө* — волк, *көнө* — прямой.

Слова со звуком *Ө*

өс	төбө	көр	көс
өссө	көхө	көрөр	көт
өр	сетөл	мөх	көм
өрөө	көтөр	мөбөр	сөп

Һ является глухим щелинным гортанным звуком. Он представляет собою шум энергично выдыхаемого воздуха. Подобный шум мы производим при лёгком покашливании, при колке дров и т. п. Образуется этот звук в гортани и произносится без активного участия языка и мягкого нёба: *саһыл* — лисица, *киһи* — человек. Такой же звук имеется в немецком и английском языках: нем. *haben*, англ. *have*, *hit*. В якутском языке этот звук обычно выступает вместо звука *с*, который, попадая между двумя гласными, переходит в *һ*: *бас* — голова, *баһа* — его голова, *быс* — резать, *быһар* — режет. Таким образом, этот звук обычно встречается только между двумя гласными.

Слова со звуком *Һ*

аһаа	хаһан	оһох	эһэ
баһаар	хаһы	хоһоон	сэһэн
саһаан	кыһын	хоһуун	иһит
хаһыат	кыһыл	уһун	биһик

Ү является огублённым гласным переднего ряда. Звук *ө* является широким гласным, а *ү* — узким. Для произношения звука *ү* язык складывается как при звуке *й*, а губы — как при звуке *у*. Чтобы получить этот звук, надо начать произношение звука *и* и вытянуть губы. Такой звук имеется в немецком языке (*u* umlaut): *füg*, *füllen*. В якутском языке этот звук хорошо слышится, например, в словах: *үүт* — молоко, *үс* — три.

Слова со звуком *Ү*

үүн	күн	бүт	күнүс
үүр	үр	күл	түмүк
үүс	үс	түс	түннүк

5.

Долгие гласные отличаются от недолгих своей длительностью. Они произносятся примерно в два раза дольше. Каждый из 8 гласных якутского языка может быть долгим и кратким.

Долгие гласные встречаются почти столь же часто, как и краткие. Они представляют собою самостоятельную фонетическую единицу (фонему). Многие слова отличаются друг от друга лишь долготою или краткостью гласного.

Слова, различающиеся длительностью гласного

ас — аас	бас — баас	хайа — хайаа
ат — аат	бар — баар	соло — солоо
ыс — ыыс	быс — быыс	кута — кутаа
ыт — ыыт	кыс — кыыс	хоту — хотуу
ис — иис	тис — тиис	байда — баайда
ит — иит	кир — киир	турда — туурда
ур — уур	тур — туур	кирдэ — киирдэ
үр — үүр	сүр — сүүр	утуйда — уутуйда

6.

Дифтонги представляют собою слияние двух гласных (узкого и широкого), произносимых в один приём и образующих один слог. В якутском языке имеются четыре дифтонга: *иа, иэ, уо, үө*. Эти дифтонги являются восходящими, т. е. при произношении их более сильно выделяется второй элемент (сравни нисходящий дифтонг в немецком языке *ai*, в котором акцент падает на *a*). В якутских дифтонгах сравнительно чисто звучит первый элемент, второй элемент подвергается некоторому изменению под влиянием первого. В дифтонгах *иа* и *иэ* гласные *a* и *э* становятся более закрытыми и передними, т. е. первый несколько напоминает *э*, а последний приближается к русскому *e*. В дифтонгах *уо* и *үө* гласные *o* и *ө* несколько теряют свою огублённость, т. е. приближаются к звукам *a* и *э* (*уо* звучит как *ya*, *үө* звучит как *үэ*).

Слова с дифтонгами

быа	тыал	дьнэ	биэчэр	остуол	суол	өйүө	түөс
сыа	тыас	биэ	сиэл	оскуола	суох	күрүө	күөл
тыа	быар	диэ	сиэп	оруос	туос	бүөр	күөх
ыас	кыха	иэс	сиэр	уол	суон	үөһэ	түөрт
ыал	артыал	биэс	эбиэс	уон	оруос	үөн	күөмэй
ыам	сыарба	биэр	эбиэт	уот	суорбан	үөрэх	күөрчэх

7.

Ударение в якутских словах всегда падает на последний слог. По сравнению с русским языком ударный гласный в якутском языке произносится гораздо слабее и короче, зато с некоторым повышением тона. Заимствованные слова, принятые в

русском написании, при чтении интонируются по правилам якутского ударения, т. е. принимают ударение на последнем слоге, который произносится с небольшим повышением тона, кратко и не сильно. При этом гласный, являющийся в русском произношении подударным, произносится как долгий гласный, а подударные *о* и *е* произносятся как дифтонги *уо* и *иэ*. Таким образом слово, *трактор* читается *траактор*, *коммунист* — *коммунист*, *почта* — *пуочта*, *ферма* — *фиэрма*, *вагон* — *вагуон*, *комитет* — *комитиэт* и т. д.

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

1. МАННАЙГЫ УРУОК (ПЕРВЫЙ УРОК).

ТЫЛЛАР (слова).

бу — это, этот, эта, вот	остуол — стол
ол — то, тот, та; вон	олоппос — стул
манна — здесь, сюда, тут	ыскамыайка — скамейка
онно — там, туда	түннүк — окно
ханна — где, куда	оһох — печка
ким — кто	аан — дверь
туох — что	тур — стой, встань
тугуй — что	турар — стоит, встаёт
дуо — ли	бар — уходи, иди (туда)
суох — нет, отсутствует	кэл — приходи, иди (сюда)
баар — есть, имеется, находится	олор — садись, сиди; живи
кылаас — класс	олорор — сидит; живёт

Читайте и переведите.

Бу кылаас. Манна остуол, олоппос, ыскамыайка баар. Онно оһох турар. Бу аан баар. Бу Сергей олорор. Онно Семен олорор. Ол Иван турар. Иван, кэл, манна олор. Михаил, бар, онно тур. Бу тугуй? Бу кылаас. Манна туох баар? Манна остуол, олоппос, ыскамыайка баар. Ол туох турар? Ол оһох турар. Ол тугуй? Ол түннүк. Аан ханна баар? Аан бу баар. Манна ким олорор? Манна Сергей олорор. Лиза ханна олорор? Лиза онно олорор. Иван олорор дуо? Суох, Иван турар. Ол ким турар? Ол Иван турар. Манна Пётр баар дуо? Суох, манна Пётр суох.

Составляйте вопросы и отвечайте на них.

1	2	3
остуо олоппос түннүк аан оһох	ханна	баар турар

1	2	3	4
манна онно	ыскамыайка оһох аан түннүк	баар	дуо

Переведите на якутский язык¹.

Это что? Это печка. Там что стоит? Там стоит стол. Там кто сидит? Там сидит Сергей. Где находится Семён? Семён стоит там. Здесь ли (имеется ли здесь) Лиза? Нет, Лизы здесь нет. Здесь ли Пётр? Пётр сидит там. Там кто стоит? Там стоит Василий.

Василий, иди, садись там. Иди, Пётр, садись сюда.

Сведения из грамматики.

1. В предложении сказуемое обычно ставится на последнее место. В вопросительном предложении частица *дуо* ставится после сказуемого.

2. Якутский язык не различает грамматического рода: *бу* означает «это, этот, эта», *ол* означает «то, тот, та».

3. Собственные имена и термины, взятые из русского языка, пишутся по-русски.

2. ИККИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

биир — один
икки — два *
үс — три
түөрт — четыре
биэс — пять
хас — сколько
паарта — парта
ыскаап — шкаф
книгэ — книга

харандаас — карандаш
киһи — человек
кыыс — девочка, девушка;
дочь
уол — мальчик, юноша; сын
аах — читай
аабар — читает
суруй — пиши
суруйар — пишет

¹ Перед каждой самостоятельной работой рекомендуется прочитывать «сведения из грамматики», сообщаемые в связи с данным уроком.

барда — ушѐл, а, о.
кэллэ — пришѐл, а, о
тугу гынар — что делает

элбэх — много
уонна — и
ити — этот, эта, это

Читайте и переведите.

Кылааска биир остуол, үс олоппос турар. Биир аан, икки оһох, биэс түннүк баар. Икки ыскаап баар. Кылааска элбэх паарта турар. Биир паартаҕа икки киһи олорор. Остуолга түөрт кинигэ уонна биир харандаас баар. Павел Петрович олоппоско олорор. Биир уол турар уонна ааҕар.

Бу кылааска хас түннүк баарый? Бу кылааска биэс түннүк баар. Ол паартаҕа хас киһи олороруй? Ол паартаҕа биир киһи олорор. Ити кыыс тугу гынар? Ити кыыс суруйар. Бу ыскаапка туох баарый? Бу ыскаапка кинигэ баар. Ыскаапка кинигэ элбэх дуо? Ыскаапка кинигэ элбэх. Харандаас ханна баарый? Харандаас остуолга баар. Павел Петрович ханна барда? Кылааска олорор. Ити киһи тугу гынарый? Ааҕар. Ити ким кэллэ? Василий кэллэ.

Кэл, бу олоппоско олоҕор уонна аах. Сергей, ол паартаҕа олоҕор уонна суруй. Василий, манна кэл; Пётр, онно тур.

Составляйте предложения и переведите.

Из таблицы выпишите
5 предложений.

Из таблицы выпишите
6 предложений.

1	2	3	4	5
бу ити ол	кылааска ыскаапка паартаҕа остуолга олоппоско ыскамай- каҕа	икки биир түөрт биэс үс	түннүк кинигэ уол киһи сһох кыыс харандаас	баар турар олорор

1	2	3
кылааска остуолга ыскамай- каҕа ыскаапка	ким туох	баарый олороруй турарый

Переведите на якутский язык.

Кто находится в этом классе? В этом классе много людей (элбэх киһи баар). Где находится Павел Петрович? Павел Петрович сидит в классе. Что имеется в классе? В этом классе имеется один стол, три стула, один шкаф и много парт. Сколько здесь окон (имеется)? Здесь пять окон (имеется). Где тут стоит печка? Печка вот (находится). Что на столе находится? На столе есть книга и карандаш. Это что? Это дверь. Кто сидит на той скамейке? Там сидит одна девушка. Где находится Лиза? Лиза ушла.

Задание. Найдите в тексте 2-го урока все слова с аффиксами и выпишите их столбиками по сходству значения аффикса. Подчеркните аффиксы и обратите внимание на видоизменение формы одного и того же аффикса в разных словах.

Сведения из грамматики.

1. Основными элементами, из которых строится слово, являются основа и аффикс. В якутском языке основа обычно представляет собою самостоятельное слово: *олоппос, бар, баар*. Слова образуются от основы и изменяются с помощью аффиксов. Аффиксы приставляются к основе всегда справа: *олоппос+ко; бар+да, баар+ый, олор+ор+уй*.

2. Сказуемое вопросительного предложения очень часто принимает особый вопросительный аффикс: *бу ким — ий? туох баар — ый? ким турар — ый?*

Деление гласных.

В якутском языке употребление гласных звуков подчиняется определенным правилам, зависящим от особенностей произношения различных гласных. Чтобы усвоить эти правила, необходимо знать особенности произношения гласных. Гласные звуки якутского языка по их произношению делятся на следующие основные группы: 1) задние гласные — *а, ы, о, у*; 2) передние гласные — *э, и, ө, ү*; 3) широкие гласные — *а, э, о, ө*; 4) узкие гласные — *ы, и, у, ү*.

Произношение задних и передних гласных различается по положению языка. При первых язык несколько оттягивается назад, а при передних гласных он заметно подается вперед. Это можно заметить, произнося гласные по-парно: *а-э, ы-и, о-ө, у-ү*.

Произношение широких и узких гласных различается по степени раствора рта. При первых рот раскрывается шире, при узких гласных раствор рта значительно меньше. В этом можно наглядно убедиться, произнося широкие и узкие гласные по-парно: *а-ы, э-и, о-у, ө-ү*.

Кроме того гласные различаются ещё по участию губ в их произношении: неогублённые и огублённые гласные. Неогублёнными являются *а, ы, э, и*, огублёнными являются *о, у, ө, ү*.

Дифтонги делятся на задние (*ыа, уо*) и передние (*иэ, үө*), на неогублённые (*ыа, иэ*) и огублённые (*уо, үө*).

Деление гласных можно запомнить по дифтонгам: 1) во всех дифтонгах первый гласный узкий, а второй широкий; 2) дифтонги *ыа, уо*, состоят из задних гласных (остальные две — из передних).

В заимствованных написаниях *e* считается передним, *a, ё, ю, я* — задними гласными.

Всё сказанное о делении гласных можно изобразить в виде таблицы:

	Задние		Передние	
	неогубл.	огубл.	неогубл.	огубл.
Широкие	а	о	э	ё
Узкие	ы	у	и	ү
Дифтонги	аа	оо	иэ	үө

3. ҮНҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

оскуола — школа
 тэтэрээт — тетрадь
 кини — он, она, оно
 эмиэ — тоже, опять
 уруучука — ручка
 чэрэниилэ — чернила
 чэрэниилэ иһитэ — черниль-
 ница
 дуоска аттыгар — около
 доски

үчүгэй — хороший, ая, ее
 куһаҕан — плохой, ая, ое
 үөрэнэр — учится
 сытар — лежит
 эн — ты
 хайдах — как
 үчүгөйдик — хорошо
 куһаҕаннык — плохо
 учуутал — учитель

Читайте и переведите.

Бу оскуолаҕа элбэх кини үөрэнэр. Сергей эмиэ манна баар. Кини кылааска олорор. Паартаҕа чэрэниилэ иһитэ турар, тэтэрээт уонна уруучука сыталлар. Сергей кинигэ ааҕар. Олоппоско учуутал олорор. Остуолга кинигэ, харандаас уонна тэтэрээт баар. Сергей, эн тур уонна аах. Сергей ааҕар. Кини үчүгөйдик ааҕар. Петр, эн аах. Петр эмиэ ааҕар. Кини куһаҕаннык ааҕар. Василий, эн дуоскаҕа бар. Василий дуоскаҕа барар. Кини дуоска аттыгар турар уонна суруйар. Василий үчүгөйдик суруйар. Кини үчүгөйдик үөрэнэр.

Манна үчүгэй оскуола баар. Ити куһаҕан харандаас. Үчүгэй харандаас бу сытар. Бу уруучука үчүгэй, ол уруучука куһаҕан.

Отвечайте на вопросы.

Бу оскуолаҕа ким үөрэнэр? Сергей ханна үөрэнэрий? Паартаҕа туох баарый? Сергей тугу гынар? Остуол аттыгар ким

олорор? Остуолга туох баарый? Сергей хайдах аабар? Пётр тугу гынар? Кини хайдах аабар? Василий ханна барда? Кини тугу гынар? Василий хайдах суруйарый?

Сергей ханна олорор? Тэтэрээт ханна сытар? Чэрэниилэ иһитэ ханна турарый? Дуоска аттыгар ким турарый? Остуол аттыгар ким олороруй?

Составляйте предложения.

Выпишите 5 предложений.

1	2	3
учуутал Сергей книгэ чэрэни- лэ иһитэ тэтэрээт	олоппос- ко паартаба остуолга оскуола- ба	олорор үөрэнэр турар сытар баар

Выпишите 5 предложений.

1	2	3	4
манна онно оскуолаба остуолга кылааска ыскамый- каба	икки үчүгэй куһаҕан элбэх ус	киһигэ тэтэрээт харан- даас уол кыыс учуутал	баар олорор үөрэнэр турар сытар

1	2	3
бу кыыс ити уол Сергей	хайдах	аабарый үөрэнэрий суруйарый

Переведите на якутский язык.

Где учится Сергей? Он учится в этой школе. Как он учится? Он учится хорошо. Кто находится в классе? В классе много юношей (уол) и девушек (кыыс). Где находится учитель? Он сидит около стола на стуле. Что находится на столе? На столе находится чернильница, тетрадь и ручка. Кто сидит за партой? За партой сидят Сергей и Пётр. Кто стоит около доски? Около доски стоит Василий. Что он делает? Он пишет. Как он пишет? Он пишет хорошо. Это хороший карандаш, тот карандаш плохой. В шкафу есть хорошая книга. На столе лежит одна книга. Она тоже хорошая.

Задания: 1. Из текста 3-го урока выпишите 5 слов с задними гласными и 5 слов с передними гласными.

2. К сказуемому каждого предложения прибавляйте вопросительный аффикс. Образец: Манна ким турарый?

Манна ким турар? Онно туох сытар? Бу ким олорор? Манна ким үөрэнэр? Ким суруйар? Ким аабар?

Сведения из грамматики.

|| Закон гармонии гласных. В якутском языке внутри одного слова могут сочетаться только определенные глас-

ные. Гласные подчинены закону гармонии гласных. Закон гармонии гласных в якутском языке можно выразить в двух основных положениях:

1. Если в первом слове слова имеется задний гласный, то и в следующих слогах должны быть задние гласные. И, наоборот, если в первом слове имеется передний гласный, то за ним могут следовать только передние гласные. Таким образом, в якутском языке слова состоят или только из задних, или только из передних гласных.

2. За широким гласным может следовать такой же широкий или соответствующий ему узкий гласный. За узким гласным может следовать такой же узкий или соответствующий ему широкий гласный.

Это положение можно иллюстрировать следующей таблицей:

Если в 1-ом слове имеется	то в следующем слове могут стоять	Если в 1-ом слове имеется	то в следующем слове могут стоять
а	а или ы или ыа	ы	ы или а или ыа
э	э » и » иэ	и	и » э » иэ
о	о » у » уо	у	у » а » уо
ө	ө » ү » үө	ү	ү » э » үө

В дифтонгах во внимание берётся первый гласный. Таким образом, за *уо* следует *у* или *а*, за *үө* следует *ү* или *э*. Например: *уол-га, остуол-га, үө-рэн, бөһүө-лэк*.

В результате действия закона гармонии гласных аффикс выступает с четырьмя различными гласными, в зависимости от гласного последнего слова основы. При этом в одном аффиксе сменяются или только широкие гласные (*тур-ар, кэл-эр, оло-ор, көр-өр*), или только узкие гласные (*аан-ы, тэтэрээт-и, остуол-у, үүт-ү*).

4. ТӨРДҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

муоста — пол
 муннук — угол
 улахан — большой, ая, ое
 кыра — маленький, ая, ое
 хара — чёрный, ая, ое
 кыһыл — красный, ая, ое
 ханнык — какой, ая, ое
 бары — все
 көр — смотри

көрүг — смотрите
 эт — скажи, эт эрэ — скажи-ка
 билэр — знает
 бүгүн — сегодня
 сахалыы — по-якутски
 нууччалыы — по-русски
 кыыс даҕаны — и девушка

Читайте и переведите.

Бу оскуола улахан дуу, кыра дуу? Бу оскуола улахан. Бу оскуолаҕа кыыс үөрэнэр дуу, уол үөрэнэр дуу? Манна кыыс даҕаны, уол даҕаны үөрэнэр. Манна учуутал биир дуу, элбэх дуу? Манна учуутал элбэх. Ити учуутал сахалыы билэр дуо? Кини сахалыы үчүгэйдик билэр. Бүгүн сахалыы уруок баар дуо? Бүгүн сахалыы даҕаны, нууччалыы даҕаны уруок баар. Сергей бүгүн уруокка кэллэ дуо? Сергей баар, ол ыскамайкаҕа олорор. Кини сахалыы хайдах үөрэнэрий? Кини сахалыы үчүгэйдик үөрэнэр. Ол ханнык кыыс турарый? Ол Лиза Петрова. Кини эмиэ сахалыы үөрэнэр. Кини сахалыы үчүгэйдик билэр. Эн сахалыы эт эрэ: бу тугуй? Бу харандаас. Ханнык харандааһый? Бу кыһыл харандаас. Ол дуоска хайдаҕый? Ол дуоска хара. Муннук ханна баарый? Муннук ити баар. Муннукка туох турарый? Муннукка оһох турар. Оһох аттыгар туох баарый? Оһох аттыгар аан баар. Дуоска ханна турарый? Дуоска муостаҕа турар.

Произнесите слова:

эн эт элбэх кэллэ билэр	оһо олоппос ол олор олорор	үс үчүгэй үчүгэйдик бүгүн түннүк	аан аах баар паарта ыскаап	кыыс биир учуутал сахалыы нууччалыы
-------------------------------------	--	--	--	---

Составляйте предложения.

Спишите 5 предложений.

оскуолаҕа кылааска остуолга муннукка муостаҕа ыскаапка	биир икки түөрт үс биэс	маҕан улахан кыра хара үчүгэй кыһыл	кылаас остуол түннүк оһох харандаас олоппос	турар сытар баар
---	-------------------------------------	--	--	------------------------

Добавляйте вопросительный аффикс к сказуемому.

Иван Сергей Петр кинигэ аан	ханна хайдах тугу	гынар-ый үөрэнэр- олорор- билэр- сытар- көрөр-
---	-------------------------	---

Задание: От основы глагола, данного в скобках, образуйте форму 3-го лица единственного числа настоящего времени с помощью аффикса -ар.

Остуолга чэрэниилэ иһитэ (тур). Паартаҕа биһир тэтэрээт (сыт). Иван олоппоско (олор). Учуутал тэтэрээт (көр). Сергей үчүгэйдик (үөрэн). Бу кыыс сахалыы үчүгэйдик (бил). Кини сахалыы (аах) уонна (суруй).

Переведите на русский язык.

Дуоскаҕа көрүң! Пётр, эн эмиэ көр. Бары олорунг уонна суруйунг! Лиза уонна Миша, манна кэлин, дуоска аттыгар турунг! Дуоскаҕа суруйунг. Сергей уонна Иван, аабың!

Переведите на якутский язык.

I.

В этом классе учится много народу. Этот класс большой. Здесь стоит много парт и скамеек. В классе стоит одна большая доска, один маленький стол и три стула. В углу находится большая белая печка. Около двери находится черный шкаф. В классе имеется пять больших окон.

II.

Сергей сидит за партой. Он учится на якутском языке (по-якутски). По-якутски он хорошо читает и пишет. На парте стоит чернильница и лежит тетрадь. Сергей пишет. Пётр тоже сидит за партой и пишет. Он тоже хорошо знает по-якутски. Учитель сидит на стуле. Он смотрит тетрадь.

Сведения из грамматики.

1. **Основа глагола.** Корнем глагола является повелительная форма 2-го лица единств. числа: *тур* — стой, *олор* — садись, *көр* — смотри, *сыт* — лежи. Все формы словообразования и словоизменения глагола образуются от этой основы и путём прибавления аффиксов: *туруу* — стояние, *көр-үү* — смотр, смотрение; *көр-өөччү* — смотритель; *тур-ар* — стоит, *көр-бөт* — не смотрит.

Основу якутского глагола на русский язык переводят обычно через форму инфинитива: *тур* — стоять, *олор* — сидеть, садиться; *көр* — смотреть и т. д.

2. **Повелительная форма 2-го лица множеств. числа.** Образуется от основы глагола с помощью аффикса *-н* (*-ын*), который принимает такие видоизменения:

а) после гласных следует аффикс *-н*; *аһаа* — *аһаан* (ешьте), *кэпсээ* — *кэпсээн* (рассказывайте) и т. д.

б) после согласных следует аффикс *-ын* (*-инг*, *унг*, *-үнг*): *бар* — *барынг* (уходите), *кэл* — *кэлинг* (приходите), *олор* — *олорунг* (сидите), *көр* — *көрүнг* (смотрите).

3. **Форма 3-го лица единств. числа наст. времени.** Эта форма от основ, оканчивающихся на согласный звук, об-

разуется с помощью аффикса *-ар*, который в зависимости от последнего гласного основы дает четыре варианта гласного: *-ар, -эр, -ор, -өр*. Например: *сыт — сытар, бил — билэр, олор — олорор, көр — көрөр*. Смена гласного в аффиксах происходит согласно второму положению закона гармонии гласных (см. урок 3-й).

5. БЭНИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

оџо — ребёнок
 оџолор — ребята, дети
 эр киши — мужчина
 дьахтар — женщина
 оџонньор — старик
 эдэр — молодой
 дьон — люди
 улахан дьон — взрослые

үөрэх — учёба
 кэпсэт — разговаривать
 эмээхсин — старуха
 аат — имя; аата — его имя
 кырдыбас — старый
 орто — средний, яя, ее
 үрдүкү — высший, ая, ее
 киэһээни — вечерний, яя, ее

Үөрэх

Советскай Союзка киши барыта үөрэнэр. Кыра оџолор начальнай оскуолаџа үөрэнэллэр. Улахан оџолор уонна эдэр дьон орто оскуолаџа, техникумга, үрдүкү оскуолаџа үөрэнэллэр. Киэһээни оскуолаџа улахан дьон үөрэнэллэр. Онно эр киши, дьахтар уонна кырдыбас даџаны үөрэнэр.

Бу дьахтар киэһээни оскуолаџа үөрэнэр. Кини аата Марфа. Ити эр киши эмиэ онно үөрэнэр. Кини аата Андрей. Бу оскуолаџа сахалыы уонна нууччалыы үөрэнэллэр. Ол оџонньор нууччалыы үчүгэйдик кэпсэтэр. Эмээхсин эмиэ нууччалыы билэр.

Отвечайте на вопросы.

Ханна киши бары үөрэнэрий? Кыра оџо ханна үөрэнэрий? Улахан оџо уонна эдэр киши ханна үөрэнэр? Улахан киши ханна үөрэнэр? Киэһээни оскуолаџа ким үөрэнэрий? Бу дьахтар аата кимий? Ити киши аата кимий?

Составляйте предложения.

Спишите 5 предложений.

1	2	3
оџолор түннүктэр остуоллар книгэлэр харандаастар оџохтор этэрээттэр	манна онно кылааска ыскаапка остуолга	сыталлар бааллар тураллар олороллор

Спишите 5 предложений.

1	2	3
эмээхсин оџолор дьахтар оџонньор ыскамай-калар олөппөстөр	ханна	баалларый баарый турарый туралларый олороруй

Спишите 3 предложения.

1	2	3	4
ити бу ол	кыыс уол оҕолор дьон дьахтар	саха- лыы нууч- ча- лыы	кэпсэтэллэр кэпсэтэр билэр билэллэр

Спишите 3 предложения.

1	2	3
бу ити ол	оһохтор түннүк харандаастар олоппостор книгэлэр тэтэрээт оһох	улахан улаханнар үчүгэй үчүгөйдэр кыра кыралар

Образуйте множественное число.

Манна оҕо олорор. Бу оҕо үөрэнэр. Ити оһох маҥан. Ол дуоска хара. Бу кинигэ үчүгэй. Олоппос кыра, остуол улахан. Учуутал кылааска баар. Кини нууччалыы кэпсэтэр. Ыскаапка кинигэ сытар. Түннүк кыра, аан улахан.

Произнесите слова:

ыскамайка
биэс

уол
остуол
уонна
суох
туох

үөрэн
үөрэх
түөрт

Переведите на якутский язык.

Эти дети все учатся. Учитель сидит около стола, дети сидят на скамейке. Дети разговаривают по-якутски и по-русски. Имя этого мальчика Иван. Имя той девочки Ольга. На столе лежат тетради, ручки, карандаши и книги. Карандаши черные, ручки белые. Здесь есть хороший карандаш. Эти книги все хорошие.

Знает ли эта старуха по-русски? Тот старик разговаривает ли по-якутски? Пишет ли этот мужчина? Читает ли та женщина? Что делают эти дети? Как учится эта девочка? Как зовут того мальчика?

Сведения из грамматики.

1. Основная форма аффикса и ее варианты. В каждом аффиксе сменяются не только гласные (см. урок 3-й). В зависимости от последнего звука основы в нём сменяется также и начальный согласный. В начале аффикса могут выступать от трёх до пяти разных согласных. Таким об-

разом, один аффикс может иметь до 20 разновидностей (5×4).

Основной формой всякого аффикса принято считать ту, которая следует после гласного звука (*паарта-лар*). Все остальные разновидности аффикса считаются вариантами основной формы *-тар, -дар, -нар* и пр.

2. Форма (аффикс) множественного числа. Множеств. число образуется с помощью аффикса *-лар*. Этот аффикс дает следующие 16 вариантов:

	Конечный звук основы	Форма аффикса	Примеры
1.	Гласные звуки и дифтонги	-лар, -лэр, -лор, -лөр	паарталар, кинигэлэр, оолор, бөрөлөр (волки).
2.	Глухие согласные: к, п, ц, т, х	-тар, -тэр, -тор, -төр	харандаастар, түннүктэр, оохтор, өтөхтөр (усадыбы).
3.	й, р	-дар, -дэр, -дор, -дөр	сарайдар, үчүгэйдэр, томтордор (бугорки), көтөрдөр (птицы).
4.	Носовые согласные: м, н, ң	-нар, -нэр, -нор, -нөр	ааннар, тингнэр (белки), ороннор (кровать), бөдөгнөр (крупные).

Аффикс *-лар* образует множеств. число от всех имен (существительных, прилагательных и прочих). От глаголов третьего лица множествен. число также образуется с помощью аффикса *-лар*. При этом у настоящ. времени аффикс *-лар* прибавляется к аффиксу *-ар*, у которого конечное *р* ассимилируется и переходит в *л*. Таким образом, получается *тур+ар+лар=тураллар*; *кэлэр — кэлэллэр*, *олорор — олороллор*, *көрөр — көрөллөр*.

3. Согласование сказуемого в числе. Если подлежащее имеет форму множественного числа, то и сказуемое принимает эту форму: *обо суруйар — оолор суруйаллар*, *оох улахан — оохтор улаханнар*.

6. АЛТЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

дьиэ — дом
хос — комната
дьиэбэ — в доме, дома
кэргэн — семья

орон — кровать
лаампа — лампа
хаһыат — газета
эһиги — вы

аһаа — кушать (кушай)
утуй — спать (спи)
утуйума — не спи
эрдэ — рано

хойут — поздно
түргэнник — быстро
бытааннык — медленно

Дьинэбэ.

Бу дьинэ баар. Манна биир кэргэн олорор. Бу дьинэбэ үс хос баар. Икки хоско ороннор тураллар. Биир хоско улахан остуол баар. Остуолга лаампа турар. Остуол аттыгар биир эр киһи хаһыат ааһар. Биир дьахтар кинигэ ааһар. Кини аттыгар икки кыра оҕо олорор. Биир эдэр киһи эмиэ кинигэ ааһар. Кини техникумга үөрэнэр. Биир кыыс суруйар. Кини оскуолаҕа үөрэнэр. Оһох аттыгар кырдыаҕас оҕонньор олорор. Оронго эмээхсин сытар.

Эмээхсин, тур, утуйума! Кэл, аһаа! Оҕолор, эмиэ аһаан! Бары олороллор уонна аһыллалар. Уол түргэнник аһыыр. Эмээхсин бытааннык аһыыр. Оҕонньор эмиэ бытааннык аһыыр. Дьон аһыллалар уонна утуйаллар. Улахан дьон хойут утуйаллар, эрдэ тураллар.

Түргэнник аһаама, бытааннык аһаа! Онно көрүмэ, манна көр! Эһиги манна олоруман, онно барыҥ. Эрдэ турун уонна оскуолаҕа түргэнник барыҥ. Остуолга олорума, олоппоско олоҕор. Бары турун! Бары олорун! Үчүгэйдик суруйун, куһаҕаннык суруйуман. Эн эмиэ куһаҕаннык суруйума. Кылааска кэпсэтимэн! Эн эмиэ кэпсэтимэ.

Произнесите слова:

аһыыр	оҕолор	барыҥ	дьинэ
аһаа	ааһар	кэлин	дьахтар
киһи	паартаҕа	олорун	дьон
оһох	оскуолаҕа	көрүҥ	дьоннор
хаһыат	куһаҕан	аанна	кырдыаҕас
эһиги	куһаҕаннык	оронго	оҕонньор
оҕо			

Отвечайте на вопросы.

Бу дьинэбэ ким олороруй? Манна хас хос баарый? Хосторго туох баарый? Остуолга туох турарый? Остуол аттыгар ким олорор? Кини тугу гынар? Уонна ким баарый? Кинилэр тугу гыналлар? Эдэр киһи ханна үөрэнэрий? Кыыс ханна үөрэнэрий? Оһох аттыгар ким олорор? Оронго ким сытарый? Ким түргэнник аһыырий? Ким бытааннык аһыырий? Ким эрдэ утуйарый? Ким хойут утуйарый?

Составляйте предложения.

Спишите 5 предложений.

Составьте вопросы и отвечайте.

1	2	3
эн эниги	куһаҕаннык үчүгэйдик түргэнник бытааннык	суруйунг ааһыма суруй ааһыг аһааман аһаа суруйуман

1	2	3
эмээхсн үөл оһонньор кыыс оһолор дьоннор	хайдах	үөрэнэллэр олороллор ааһар суруйар кэпсэтэр көрөр аһыыр

Образуйте отрицательную форму глагола.

Эрдэ тур. Түргэнник бар. Бытааннык ааһыг. Манна сытыг. Онно көр. Дуоскаҕа суруй. Оһох аттыгар турун. Дьиэбэ оһор. Манна кэлиг. Эрдэ утуй. Түргэнник аһаа.

Переведите на якутский язык.

В этом доме живёт одна большая семья. Здесь имеется много детей (элбэх оһо). Этот старик хорошо знает по-русски и по-якутски. Он читает газету. Эта девушка читает хорошо. Она читает хорошо и быстро. Та девочка маленькая. Она читает медленно. Дети рано уходят в школу.

Встаньте все! Садитесь. Вася, иди к доске! Ты пиши на доске, вы все смотрите. Не пиши быстро, пиши медленно. Не читайте все, читай ты.

Сведения из грамматики.

1. Отрицательная форма повелительного глагола. Каждый глагол имеет положительную и отрицательную форму. Последняя образуется с помощью аффикса, приставляемого к основе. У повелительных глаголов 2-го лица единств. числа отрицательная форма образуется следующим образом:

	Основа	Аффикс	Примеры
1.	в конце имеет гласный звук	-ма, -мэ, -мо, -мө	аһаама (не ешь), кэпсээмэ (не рассказывай). тохтоомо (не останавливайся), төлөөмө (не плати).
2.	в конце имеет согласный звук	-ыма, -имэ, -ума, -үмэ	бар-ыма, кэл-имэ, оһор-ума, көр-үмэ.

Во множественном числе выступает тот же аффикс *-ма* (*-ыма*) с той лишь разницей, что в конце прибавляется еще *н*; *аһааман* — не ешьте, *тохтоомон* — не останавляйтесь, *барыман* — не уходите, *олоруман* — не сидите.

2. Прямое дополнение в форме основы. Прямое дополнение, обозначающее предмет в его общем, родовом смысле, может иметь форму основы (а не винительного падежа): *хаһыат ааһар* — читает газету (какую-то), *тэтэрээт көрөр* — смотрит тетрадь (вообще тетради), *сурук суруйар* — пишет письмо (какое-то).

7. СЭТТИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

аҕа — отец	үлэлиир — работает
аҕам — мой отец	истэр — слушает
аҕан — твой отец	ыалдьар — болеет; болит
аҕата — его отец	киэһэ — вечер, вечером
ийэ — мать	сарсын — завтра
эһэ — дед	мин — я; мин аҕам — мой отец
эбэ — бабушка	миэхэ — мне, у меня
кэпсиир — рассказывает	

Кэпсэтии — Разговор.

— Эн эһэн, эбэн бааллар дуо?	— Бааллар.
— Кинилэр кырдыаҕастар дуо?	— Кинилэр кырдыаҕастар.
— Кинилэр үлэлииллэр дуо?	— Эһэм кырдыаҕас да үлэлиир, эбэм ыалдьар.
— Аҕан ханна үлэлиир?	— Аҕам колхозка үлэлиир.
— Ийэн тугу гынар?	— Ийэм эмиэ колхозка үлэлиир.
— Эн ийэн ааһар, суруйар дуо?	— Кини ааһар даҕаны, суруйар даҕаны.
— Кини нууччалыы билэр дуо?	— Нууччалыы эмиэ билэр.
— Вася аҕата ханна үлэлирий?	— Кини тракторист.
— Кини ийэтэ үлэлиир дуо?	— Вася ийэтэ, эһэтэ, эбэтэ бары үлэлииллэр.

Киэһэ.

Киэһэ дьон бары дьиэбэ олороллор. Аҕам хаһыат ааһар уонна кэпсиир, улахан дьон истэллэр. Оҕолор уруок ааһаллар уон-

на суруйаллар. Эбэм кэпсиир, кыра кыыс истэр. Хойут бары аһыыллар уонна утуйаллар. Оболор түргэнник утуйаллар. Кинилэр сарсын оскуолаҕа эрдэ бараллар.

Составьте предложения.

1	2	3	4
мин эн кيني	аҕаҥ ийэтэ эбэтэ кинигэҥ тэтэрээтим эһэм	колхозка оскуолаҕа остуолга ыскаапка оронго	үлэлиир сытар баар олорор

Задание: Перепишите, прибавляя соответствующий аффикс принадлежности к основам, данным в скобках. Переписанный текст переведите на русский язык.

Мин (аат) Василий. Ити уол (эбэ) ыалдьар. Бүгүн мин (аҕа) оскуолаҕа барар. Сарсын эн (эһэ) колхозка барар. Вася (орон) бу турар. Эн (остуол) онно турар. Ити дьахтар (оҕо) манна үөрэнэр. Бу дьиэ (аан) икки. Ол оҕонньор (уол) үс. Эн (уол) үчүгэйдик үөрэнэр.

Переведите и пишите по памяти.

Школа. Класс. Стол. Стул. Парты. Шкаф. Карандаш. Книга. Учитель. Читай. Пиши. Встань. Садись. Уходи. Туда. Иди сюда. Мальчик читает. Девочка пишет.

Переведите на якутский язык.

Моя книга находится здесь. Книга Васи лежит на столе. Стол учителя стоит там. Твоя бабушка пришла сюда. Мой дед ушел в школу. Имя этого мальчика Иван. Имя той девушки Мария. Сын этого человека учится. Учитесь ли твой сын? Работает ли твоя мама? Не болеет ли твоя бабушка? Хороша ли моя книга? Хороша ли твоя тетрадь?

Грамматические сведения.

1. Форма принадлежности единствен. числа. Принадлежность предмета какому-либо лицу или другому предмету в якутском языке чаще всего выражается с помощью аффиксов принадлежности, которые по значению соответствуют русским притяжательным местоимениям *мой, твой* и т. д. Эти аффиксы различаются по лицам и числам. В единственном числе они выражают понятия *мой, твой,*

его, а во множественном числе — *наш, ваш, их*. Примеры: *аба* — отец, *абам* — мой отец, *абан* — твой отец, *абата* — его отец.

Форма принадлежности единствен. числа образуется с помощью следующих аффиксов:

Лицо	Аффикс		Примеры
	После гласных	После согласных	
1 (мой, я, ё)	-м	-ым, -им, -ум, -үм	аба-м, ийэ-м, обо-м, тебе-м, аат-ым, эт-им (мое мясо), уол-ум, үүт-үм (мое молоко)
2 (твой, я, ё)	-н	-ын, -ин, -ун, -үн,	аба-н, ийэ-н, обо-н, тебе-н; аат-ын, эт-ин (твое мясо), уол-ун, үүт-үн (твое молоко).
3 (его, её)	-та, -тэ, -то, -тө	-а, -э, -о, -ө	аба-та, ийэ-тэ, обо-то, тебе-тэ; аат-а, эт-э (его мясо). уол-а, үүт-э (его молоко).

Форма принадлежности весьма употребительна в якутском языке. Часто она подкрепляется личным местоимением, стоящим впереди притяжательного имени: *мин абам* — мой отец, *эн эбэн* — твоя бабушка, *кини обото* — его ребёнок. Однако в 1 и 2 лицах личное местоимение может и отсутствовать: *абан кэллэ* — твой отец пришел; *обом үөрэнэр* — мой ребёнок учится.

Аффиксы принадлежности могут приставляться и к основам множественного числа: *харандаастар-ым* — мои карандаши, *книгэлэр-ин* — твои книги, *оболор-о* — его дети.

2. Имена — наречия. Некоторые имена, обозначающие время и пространство, без изменения своей формы могут выступать в значении наречий: *киһэ буолла* — наступил вечер; *киһэ аабар* — он читает вечером. Такое двойное употребление имеют слова: *кыһын* — зима и зимою; *сайын* — лето и летом; *ыраах* — далёкий и далеко и др.

8. АХСЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР,

убай — старший брат
быраат — младший брат
добор — друг
атас — приятель
эр — муж
ойох — жена

балтым — моя младшая сестра
оонньоо — играть
ыллаа — петь
кэпсээ — рассказывать
улаханнык — сильно, громко
кыратык — немного, мало

ытаа — плакать
 ытыр — плачет
 аҕас — старшая сестра

иккиэн — оба
 өссө — ещё
 түксү — довольно

Мин дьонум.

Мин дьонум элбэхтэр. Эһэм уонна эбэм иккиэн бааллар. Аҕам учуутал, ийэм колхозка үлэлиир. Убайым эмиэ учуутал. Кини ойбо тракторга үлэлиир. Аҕаһым колхозка үлэлиир, кини эрэ совет председателэ. Быраатым уонна балтым үөрэнэллэр. Кыра балыстарым уонна бырааттарым дьиэбэ олороллор. Киэһэ бары дьиэбэ кэлэллэр. Аҕам хаһыат, кинигэ ааҕар. Оҕолор эмиэ ааҕаллар, суруйаллар. Кыра оҕолор оонньооллар.

Онно ким ытыр?— Вася ытыр. Вася, ытаама! Кэл, манна олоҕор! Вася кэлэр уонна олорор. Эбэм Васяҕа кэпсиир. Вася истэр. Эбээ, өссө кэпсээ, кыратык! Эһээ, эн кэпсээ! Эһэм эмиэ кэпсиир. Вася, түксү! Бар, оонньоо! Вася барар уонна оонньоур.

Петя! Эн улаханнык ааҕыма, манна оҕо утуйар. Маша! Эн ыллаама, сарсын ыллаа. Эһиги кыратык ааҕыҥ уонна утуйуҥ.

Отвечайте на вопросы.

Эн дьонунг элбэхтэр дуо? Эһэнг уонна эбэнг бааллар дуо? Аҕанг тугу үлэлиир? Ийэнг үлэлиир дуо? Убай баар дуу? Кини кимий? Ойбо үлэлиир дуо? Аҕас уонна балыс баар дуо? Кинилэр тугу гыналларый? Быраат баар дуу? Бырааттарын ханна үөрэнэллэр? Дьонунг киэһэ тугу гыналлар? Эн доҕорунг кимий? Кини хайдах үөрэнэрий? Аата кимий? Атаһынг элбэх дуо? Кинилэр бары үөрэнэллэр дуо?

Составьте предложения.

Спишите 5 предложений.

1	2	3	4
мин эн кини	балтын аҕаһын атаһа доҕорум убайын эбэнг эһэнг	үчүгэй- дик	үлэлиир үөрэнэр ыллыр кэпсиир олорор

Спишите 5 предложений.

1	2	3
мин эн кини кылаас дьиэ	харандаа- һым түннүгэ олоппоһум ыскаабыҥ оҕо аана	үчүгэй куһаҕан элбэх улахан кыра

Задание: Спишите, изменяя слова, данные в скобках.

Бу дьинэ (оһох) икки. Ити кылаас (түннүк) элбэх. Мин (ыскаап) кыра. Эн (харандаас) үчүгэйдик суруйар. Мин (уруок) бүгүн элбэх. Ити дьинэ (хос) түөрт. Бу кыыс үчүгэйдик (ыллаа). Дьинэбэ кыра оһо (ытаа). Оһолор муостаба (оонньоо). Ити эмээхсин тугу (кэпсээ)? Ити дьон тугу (кэпсээ)? Мин (аҕас) колхозка (үлэлээ).

Переведите на якутский язык.

Печь этого класса большая и хорошая. Мои карандаши лежат в шкафу. Твои книги находятся здесь. Окно этой комнаты маленькое. Комнаты того дома все большие. Мой шкаф находится здесь. Там плачут маленькие дети. Эта девушка хорошо поёт. Эти люди все работают в колхозе. Дети играют там. Что рассказывает эта старуха? Куда идут завтра эти люди? Поет ли твой друг? Как учится твой приятель? Сильно ли хворает твоя бабушка? Ты садись и читай! Встаньте и расскажите! Ты здесь не пой. Вы тоже не пойте. Играйте там.

Переведите и пишите по памяти.

Иди сюда. Иди туда. Садись на стул. Там сидит мальчик. Ты читай. Девочка тоже читает. Мальчик пишет, ты тоже пиши. Ты учишься хорошо. Вы все учитесь хорошо. Где находится книга? Книга лежит там. Эта девушка пошла? Она пошла в школу.

Грамматические сведения.

1. Образование формы 3-го лица от глаголов на долгий гласный. Эта форма образуется с помощью аффикса *-ыыр* (*-иир, -уур, -үүр*). При этом конечный широкий долгий гласный основы сливается с узким гласным аффикса (исчезает): *аһаа + ыыр = аһыыр* (кушает), *үлэлээ + иир = үлэлиир* (работает), *тохтоо + уур = тохтуур* (останавливается), *төлөө + үүр = төлүүр* (платит). Форма множественного числа у таких глаголов образуется по общему правилу (см. урок 5): *аһыыллар, үлэлиллэр, тохтууллар, төлүүлэр*.

2. Изменение конечных согласных *к, п, х, с*. Согласные звуки *к, п, х, с*, стоящие в конце основы, перед аффиксом, начинающимся с гласного, переходят соответственно в *г, б, ь, һ*: *түннүк — түннүг-үм, ыскаап — ыскааб-ым; оһох — оһоһ-ум, кыыс — кыыһ-ым*.

В конечных сочетаниях *лт* и *рт* в таких случаях *т* озвончается, т. е. переходит в *д*: *булт — булдум* (моя добыча), *түөрт — түөрдүм* (мне четыре года).

3. В звательном падеже (усиленном обращении) гласный последнего слога в якутских словах приобретает долготу: *аба* — *абаа*, *эбэ* — *эбээ*, *добор* — *добоор*. При этом узкий гласный часто превращается в дифтонг: *абаһым* — *абаһыам*, *доборум* — *доборуом* и т. д.

9. ТОХСУС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

куорат — город

саха — якут

нуучча — русский

тыл — язык, слово

саха тыла — якутский язык

уолаттар — мальчики

кыргыттар — девочки

аахпат — не читает

дьахталлар — женщина

обонньоттор — старики

доботтор — друзья

үөрэт — изучать; преподавать

үөрэммэт — не учится

буол — стать, становиться

буолла — стал, настал

билбэт — не знает

туспа — отдельный, отдельно

Кэпсэтии.

— Эн убайың ханна үөрэнэрий?

— Кини куоракка үөрэнэр.

— Ханнык оскуолаҕа үөрэнэр?

— Орто оскуолаҕа.

— Балтың эмиэ онно баар дуо?

— Суох. Куоракка убайым уонна эдьийим бииргэ үөрэнэллэр. Мин быраатым уонна балтым манна үөрэнэллэр. Мин убайым саха оскуолатыгар баар.

— Ол оскуолаҕа учууталлара сахалар дуу?

— Онно саха даҕаны, нуучча даҕаны учуутал баар. Кыра кылаастарга сахалы үөрэтэллэр. Үрдүкү кылаастарга нууччалы үөрэтэллэр.

— Саха тылын онно ким үөрэтэр?

— Саха учуутала үөрэтэр.

— Куоракка киэһэни оскуола баар дуо?

— Баар. Онно эр дьон уонна дьахталлар үөрэнэллэр.

— Эн эһэң үөрэнэр дуо?

— Суох, үөрэммэт.

— Эбэң үөрэнэр дуо?

— Эмиэ суох. Обонньоттор үөрэммэттэр.

— Эһэң сахалы ааҕар дуо?

— Кини сахалы ааҕар даҕаны, суруйар даҕаны. Эбэм эмиэ ааҕар уонна суруйар.

— Эһэң нууччалы билэр дуо?

— Суох. Кини нууччалыы билбэт. Добооттор! Уруок буола! Кылааска барыабын!

Составляйте предложения.

Спишите 6 предложений.

1	2	3	4
бу ити ол	уолаттар кыргыттар дьахталлар оҕонньоттор эмээхсин киһи	колхозка оскуолаба	барбат үөрэммэт-тэр үлэлээбэт-тэр барбаттар үөрэммэт

Спишите 6 предложений.

1	2	3
мин эн кини	убайым эһэтэ бырааттарыҥ добоотторум балтыҥ атастара	үөрэнэр үлэлиллэр оонньуулар үөрэммэт аахпат суруйбаттар

Спишите. Сказуемое поставьте в отрицательной форме.

Бу оҕо ытыыр. Ити киһи эрдэ турар. Дьоннорум миэхэ суруйаллар. Ити кыргыттар бары ыллыыллар. Мин добоотторум манна үөрэнэллэр. Абаһым тракторга үлэлиир. Эһэм уонна эбэм нууччалыы билэллэр. Ол нуучча оскуолаба үөрэтэр.

Переведите и пишите по памяти.

Иди в школу. Идите домой. Садитесь сюда. Не стойте здесь. Там находится кровать. Вот твоя кровать. На кровати лежит карандаш. Твоя бабушка и твой дедушка сидят там. Твоя мама пошла в колхоз.

Переведите на якутский язык.

Этот якут хорошо знает по-русски. Тот русский изучает якутский язык. Эти старики не знают по-русски. Те женщины разговаривают по-русски. В этой школе учатся татары, якуты и русские. Мои младшие братья не читают и не пишут. Где находятся твои друзья? Кто не знает по-русски? Кто читает по-якутски? Там какая книга лежит? Ты играй отдельно. Не пиши быстро. В классе не разговаривайте. Смотрите сюда. Ты не пой.

Грамматические сведения.

1. Отрицательная форма глагола 3-го лица наст. времени. Эта форма образуется от основы глагола с помощью аффикса *-бат* (*-пат*, *-мат*): *аһаабат* — не есть, *аахпат* — не читает, *сууммат* — не умывается. Этот аффикс даёт следующие варианты:

Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1. Гласные, дифтонги, й, л, р	-бат, -бэт, -бот, -бөт	аһаа — аһаабат, үлэлээ — үлэлээбэт, суруй — суруйбат, кэл — кэлбэт, көр — көрбөт.
2. Глухие со- гласные (к, п, с, т, х)	-пат, -пэт, -пот, -пөт	аах — аахпат, тик — тикпэт (не шьёт) сот — соппот (не вытирает), кетөх — кетөхпөт (не поднимает).
3. Носовые согласные (м, н, ң)	-мат, -мэт, -мот, -мөт	суун — сууммат (не умывается), сим — симмэт (не жмурится), тонг — тонгмот (не замерзает), көн — көммөт (не выправляется).

При образовании этой формы наблюдаются следующие случаи регрессивной ассимиляции согласных:

1) конечный *t* основы уподобляется начальному *n* аффикса ($сот + пот = соппот$, $кэпсэт + пэт = кэпсэппэт$)¹;

2) конечный *n* основы уподобляется начальному *m* аффикса ($суун + мат = сууммат$, $үөрэн + мэт = үөрэммэт$).

2. Особая форма множеств. числа. Слова *уол, кыыс, обонньор, добор, дьахтар* и некоторые другие во множеств. числе имеют форму *уолаттар, кыргыттар, обонньоттор, доботтор, дьахталлар* и т. д.

Эти формы представляют собою исключение из общего правила образования множеств. числа с помощью аффикса *-лар* (см. урок 5).

10. ОНУС УРУОК.

ХАТЫЛААҢЫН — ПОВТОРЕНИЕ.

Оскуола.

Оскуола дьиэтэ ханна баарый? Оскуола дьиэтэ бу баар. Дьиэбэ туох баарый? Дьиэбэ хостор бааллар. Хоско туох баарый? Хоско аан, оһох, түннүктэр бааллар; муостаба ыскааптар, остуоллар, олоппостор тураллар. Кылааска туох баарый? Кылааска паарталар, ыскамайкалар, дуоска уонна кинигэлэр, тэтэрээттэр, харандаастар, уруучукалар, чэрэниилэ иһиттэрэ бааллар. Кылааска ким баарый? Кылааска учуутал уонна обо-

¹ Здесь начальный *n* в аффиксе является результатом действия прогрессивной ассимиляции. Таким образом, в форме *соппот* мы имеем собственно прогрессивную и регрессивную ассимиляцию. Такую двойную ассимиляцию называют *взаимной*.

лор бааллар. Кинилэр тугу гыналлар? Учуутал үөрэтэр, оѳолор үөрэнэллэр. Кинилэр ааѳаллар, суруйаллар, кэпсириллэр уонна сахалы, нууччалы кэпсэтэллэр. Ханнык оскуолалар бааллары? Начальной оскуола, орто оскуола, киэһээни оскуола уонна үрдүкү оскуола бааллар.

Мин дьонум.

Мин дьонум элбэхтэр. Миэхэ аѳам, ийэм, эһэм, эбэм, убайым, аѳаһым баар. Уонна өссө кыра бырааттар, балыстар бааллар. Улахан дьон бары үлэлириллэр. Эбэм эмээхсин үлэлээбэт. Кини ыалдьар. Убайым ойѳо уонна аѳаһым эрэ эмиэ үлэлириллэр. Оѳолор үөрэнэллэр, кыра оѳолор дьиэѳэ оонньоуллар. Киэһэ дьонум хаһыат, кинигэ ааѳаллар, кэпсэтэллэр. Оѳолор оонньоуллар, ыллыллар. Эһэм уонна эбэм оѳолорго кэпсириллэр. Мин дьонум нууччалы үчүгэйдик билэллэр. Оѳонньоттор уонна кыра оѳолор нууччалы билбэттэр. Мин доѳотторум уолаттар, балтым доѳотторо кыргыттар. Кинилэр бары үөрэх оѳолоро. Мин биир атаһым убайа куоракка үөрэнэр. Кини доѳотторо нууччалар.

Задания: 1. Выпишите все слова из проработанных уроков, распределяя их по группам: существительные, глаголы, прилагательные, местоимения, числительные, наречия и прочие. Существительные расположите по двум темам: 1) Школа, 2) Семья. Слова записывайте в форме основы и переведите на русский язык. Таким образом, у вас получится словарь, который вы будете заполнять в процессе дальнейших занятий. Постоянно пользуйтесь словариком для повторения и справок.

2. Напишите 10 слов с задними гласными и столько же слов с передними гласными.

3. Напишите широкие гласные. Напишите узкие гласные.

4. Образуйте отрицательную форму повелительного глагола: Бар. Кэл. Олор. Көр. Сыт. Суруй. Кэпсээ. Оонньоо. Барыг. Кэлиг. Олорун. Көрүг. Сытыг. Кэпсээг. Оонньоог.

5. Образуйте форму множественного числа от следующих основ: Кинигэ. Олоппос. Аан. Орон. Ыскаап. Остуол. Уол. Кыыс. Доѳор. Ааѳар. Олорор. Көрөр. Кэпсиир. Ыллыыр.

6. Образуйте форму 3-го лица единственного числа настоящего времени от основ глагола: Бар. Кэл. Тур. Аах. Суруй. Кэпсэт. Аһаа. Кэпсээ. Оонньоо. Үлэлээ. Ыллаа.

7. Образуйте форму принадлежности единств. числа всех лиц (по 3 формам на слово): Паарта. Кинигэ. Харандаас. Ыскаап. Түннүк. Оһох.

8. Образуйте отрицательную форму: Аһыыр. Оонньоур. Көрөр. Билэр. Ааѳар. Сытар. Үөрэнэр. Кэпсэтэллэр. Үөрэнэллэр. Сыталлар. Утуйаллар. Кэпсириллэр.

11. УОН БИИРИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

бас — голова
баттах — волос, волосы
сирэй — лицо
сүүс — лоб

харах — глаз, глаза
хаас — бровь, брови
мурун — нос
уос — губа, губы

кулгаах — ухо, уши
 айах — рот
 тыл — язык
 тнис — зуб, зубы
 бытык — усы, борода

мунна — его нос
 сангар — говорить
 санаа — думать; саныыр —
 думает
 хараба суох — слепой

Бас.

Бас бу баар. Баска баттах, кулгаах уонна сирэй баар. Сирэйгэ сүүс, хаас, харах, мурун, уос, айах бааллар. Айахха тнис уонна тыл баар. Кини кулгааба икки, мунна биир. Харах икки, айах биир. Тыл биир, тнис элбэх. Баттах хара, бытык уонна хаас эмие харалар. Айах кыһыл, уос уонна тыл эмие кыһыллар. Харах хара, тнис маған. Кини айаба улахан, тийһе кыра. Бас саныыр. Айах аһыыр. Тыл сангарар. Харах көрөр. Кулгаах истэр.

Ити ошонньор көрбөт. Кини хараба суох. Бу эмээхсин хараба үчүгэй. Кини үчүгөйдик көрөр. Ол дыахтар тийһе ыалдыар. Эн тийһинг ыалдыар дуо?— Суох, ыалдыбат. Бу обо тобо ытыыр?— Суох. Мин кулгаабым ыалдыбат, баһым ыалдыар. Эн харабын үчүгэй дуо?— Харабым куһабан, тийһим үчүгэй.

Отвечайте на вопросы.

Баһын ханна баарый? Баска туох баарый? Сирэйгэ туох баарый? Айахха туох баарый? Баттах, хаас уонна бытык ханныктарый? Айах, уос, тыл ханныктарый? Тыл ханныгый? Кини хараба хаһый? Тыла хаһый? Кулгаахтара хастарый? Туох саныырый? Туох сангарарый? Туох аһыырый? Туох көрөрүй? Туох истэрий? Ким тийһе ыалдыар? Ким кулгааба ыалдыар?

Составьте предложения.

Спишите 5 предложений.

1	2	3
мин эн кини	баттаба тийһинг тылым харабын сирэйэ айабым	кыһыл хара маған улахан

Спишите 5 предложений.

1	2	3
кини	баһа тыла хараба кулгааба айаба	аһыыр көрөр саныыр сангарар истэр

Произнесите слова:

баттабым	баһа	тылын	аһыыр
харабым	тийһе	муннун	саныыр
айабым	уона	хаһын	үлэлиир
кулгаабым	хаһа	тийһинг	ытыыр
	сүүһе	уонун	ыллыыр

Переведите на якутский язык.

У этого старика волосы белые (через форму принадлежности: «Бу оҕонньор баттаҕа» и т. д.). У той старухи волосы черные. У тебя глаза хорошие, зубы плохие. У меня рот маленький, зубы большие. У этого ребёнка голова большая, нос маленький. Старики плохо слышат и плохо видят. Молодые слышат и видят хорошо. Слепой не видит. У кого болит голова? У кого болят глаза? У человека сколько губ? Где твои зубы? Где твой нос?

Грамматические сведения.

1. Имена, обозначающие парные органы или понятие множества, часто употребляются в единственном числе, сохраняя при этом значение совокупности: *хараҕым ыалдьар* — у меня болят глаза; *тиһэ ыалдьар* — у него болят зубы. Наряду с этим здесь возможно и множествен. число: *Харахтара харалар* — глаза его чёрные; *тиһтэрэ бөдөннөр* — зубы его крупные.

2. Слова *баар* и *суох*. Первое называют именем наличия, а второе — именем отрицания. В роли сказуемого они по значению соответствуют русским словам *есть* (имеется) и *нет*. Наряду с этим слова *баар* и *суох* могут изменяться по падежам, а также служить определением, принимая значение *присутствующий* (наличный) и *отсутствующий*.

12. УОН ИККИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

алта — шесть
сэттэ — семь
аҕыс — восемь
тобус — девять
уон — десять
илии — рука
атах — нога

тарбах — палец
суон — толстый
синньигэс — тонкий, узкий
кылгас — короткий
уһун — длинный
ыраас — чистый
кирдээх — грязный
хаамар — шагает, ходит

Илии уонна атах.

Киһиэхэ икки илии, икки атах баар. Илии үлэлиир, атах хаамар. Илии синньигэс, атах суон. Илиигэ уонна атахха тарбахтар бааллар. Биир илиигэ биэс тарбах, икки илиигэ уон тарбах баар. Икки атахха эмиэ уон тарбах баар. Илии тарбаҕа уһун уонна синньигэс, атах тарбаҕа кылгас уонна суон.

— Бу хас илииний?— Бу биир илии.— Манна хас тарбах баарый?— Биир, икки, үс, түөрт, биэс. Манна биэс тарбах баар.— Бу хас илииний?— Бу икки илии.— Манна тарбах хайый?— Манна биэс. Манна: алта, сэттэ, аҕыс, тобус, уон. Икки илингэ уон тарбах баар.— Эн илиинг кирдээх дуу, ыраас дуу?— Мин илиим ыраас.— Бу оҕо илинтэ хайдаҕый?— Бу оҕо илинтэ кирдээх.

Спишите 5 предложений.

1	2	3	4
илингэ сирэйгэ айахха баска	биир икки биэс уон элбэх	харах мурун тиис тарбах кулгаах баттах тыл	баар

Спишите 3 предложения.

1	2	3	4
мин эн оҕо кыыс уол	хараҕа илиим тарба- ҕын баттаҕа сирэйэ тнийэ атаҕын	улахан ыалдьар ыраас уһун	дуо

Образуйте форму дательного падежа.

Паарта. Түннүк. Кинигэ. Оһох. Аан. Кылаас. Хос. Тиис. Мурун. Тыл. Сирэй. Офонньор. Эмээхсин. Уол. Оҕо. Муннук. Дьиэ. Орон. Олоппос. Оскуола. Кыыс. Дуоска. Дьахтар. Учуутал.

Переведите: В скобках после каждого предложения пишите подходящий вопрос: Кому? Чему? Где? Куда? и т. д.

Доборум убайа куоракка үөрэнэр. Вася учууталга суруйар. Ыскамыайкаҕа түөрт киһи олорор. Түннүккэ кинигэ сытар. Илингэ биэс тарбах баар. Убайым совхозка үлэлиир. Оболор дьиэҕэ бааллар. Энэн оболорго кэпсиир. Бу офонньорго алта оҕо баар. Ити эмээхсингэ үс тиис баар. Ийэм кыра оҕоҕо кинигэ ааҕар. Кинигэлэр ыскаапка сыталлар. Муостаҕа туох сытарый? Хоско ким хаамарый? Учууталга ким барда? Ити дьиэҕэ ким олорор? Бу остуолга ким үлэлирий?

Переведите на якутский язык.

На кровати лежит старуха. У неё болит голова. Твой дед сидит около печки. На столе стоит лампа. Около лампы сидят люди. На полу играет маленькая девочка. Она не плачет. Этот человек говорит по-якутски, тот не говорит. Дети рано идут в школу. Эти девочки сегодня в школу не идут. В той комнате разговаривают люди. Этот мальчик на уроке сидит хорошо. Кто учится в этой школе? Кто работает в том колхозе? Кто живёт в этом доме? Что находится в этом шкафу?

Грамматические сведения.

1. **Дательный падеж.** Дательный падеж образуется с помощью аффикса *-ба*, который даёт следующие варианты:

	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1.	Широкие гласные (а, э, о, ө) и дифтонги (аа, иэ, уо, үө)	-ба, -бэ бо, -бө,	аба — абаба, дьнэ — дьнэбэ, обо — обобо, бөрө — бөрөбө (волку)
2.	Узкие гласные (ы, и, у, ү), й, л, р.	-га, -гэ, -го, -гө	уол — уолга, сирэй — сирэйгэ, добор — доторго, кетөр — кетөргө (птице).
3.	Глухие согласные (к, п, с, т)	-ка, -кэ, -ко, -кө,	ыскаап — ыскаапка, тийс — тийскэ, тэтэрээт — тэтэрээккэ, олоппос — олоппоско.
4.	х	-ха, -хэ -хо, -хө	атах — атахха, кэтэх — кэтэххэ (затылку), оһох — оһоххо, өтөх — өтөххө (усадыбе).
5.	Носовые согласные (м, н, ң)	-на, -нэ -но, -нө	аан — аанга, тийн — тийнгэ (бел- ка), орон — оронго, илим — илим- нэ (сети).

При образовании формы дательного падежа наблюдаются следующие случаи регрессивной ассимиляции:

а) конечный *т* основы уподобляется начальному *к* аффикса: ат — akka (коню), тэтэрээт — тэтэрээккэ, от — окко (траве);

б) конечный *н* основы уподобляется начальному *н* аффикса: аан — аанга, эмээхсин — эмээхсингэ.

Дательный падеж выражает следующие три основные значения:

а) предмет к которому относится или адресуется действие (вопрос *кимизэхэ? туохха?*): учууталга суруй — напиши учителю, миэхэ эт — скажи мне, обобо кэпсээ — скажи ребёнку;

б) место, на которое направлено действие (вопрос *ханна?*): оскуолаба бараллар — они идут в школу, дьибэбэ киир — войди в дом, харандааны остуолга уур — карандаш положи на стол;

в) место, где совершается действие (вопрос *ханна?*): олоппоско олорор — он сидит на стуле, совхозка үлэлиир — он работает в совхозе, дуоскаба суруйар — он пишет на доске.

2. Местоимения *мин, эн, кини, бииги, эһиги, ким, а* также слово *киһи* в дательном падеже имеют аффикс *-изэхэ*: *миэхэ* — мне, у меня; *эйиэхэ* — тебе, у тебя; *биизэхэ* — нам, у нас; *эһиэхэ* — вам, у вас; *киһиэхэ* — ему, у него; *кимизэхэ* — кому, у кого; *киһиэхэ* — человеку, у человека.

13. УОН ҮНҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

түөс — грудь	бүөр — почка
ис — живот, внутренность	көрдө — посмотрел, увидел
көбүс — спина, көхсүм — моя спина	көрдөр — покажи
куртах — желудок	тыын — дышать
сүрэх — сердце	сөп — ладно
күөмэй — горло	аны — теперь
быар — печень	онтон — затем
	үс эрэ — только три

В р а ч к а.

Бүгүн оскуолаҕа оҕолору врач көрдө. Миэхэ харах, сүрэх, тыҥа үчүгөйдөр, куртах куһаҥан. Вася хараҕа, сүрөҕө, тыҥата эмиэ үчүгөйдөр. Кини быара уонна бүөрө куһаҥаннар. Врач оҕолору барытын көрдө. Онтон ыалдьар оҕолор кэллилэр. Петя врачка кэпсиир. Мин күөмөйүм уонна баһым ыалдьар. Көхсүм эмиэ кыратык ыалдьар. Врач этэр:— Манна олоҕо эрэ. Тыын. Тыныма. Өссө тыын. Сөп, түксү. Врач көрөр, истэр уонна Петяҕа рецепт суруйар. Онтон врачка Марфа кэлэр. Кини иһэ ыалдьар. Врач эмиэ көрөр уонна рецепт суруйар.

Отвечайте на вопросы.

Бүгүн оскуолаҕа оҕолору ким көрдө? Эһиэхэ туох үчүгөйү? Туох куһаҥаны? Вася хараҕа, сүрөҕө, тыҥата хайдахтары? Киниэхэ туох куһаҥаны? Онтон врачка ханнык оҕолор кэллилэр? Ким күөмөйү, баһа уонна көхсө ыалдьар? Врач тугу гынна уонна тугу суруйда? Марфа туоҕа ыалдьар? Врач тугу гынар?

Эн иһинг ханна баары? Көрдөр. Түөһүң ханнаны? Көхсүң ханнаны? Сүрөҕүң ханнаны? Куртаҕың ханнаны? Күөмөйүң ханнаны? Бүөрүң ханнаны?

Повторение.

— Бу оҕо илинтэ ыраас дуо? — Кини илинтэ ыраас да сирэйэ кирдээх. — Ким тарбаҕа суонуй? — Эн тарбаҕың суон, мин тарбаҕым синньигэс. Вася атаҕа уһун, эн атаҕың кылгас. Эн тарбаҕың эмиэ кылгастар. — Ити оҕонньор ааҕар дуо? — Аахпат, кини хараҕа суох. Ол эмээхсин хараҕа үчүгөй да, куһаҥанык истэр. Кини тииһэ эмиэ куһаҥан. Киниэхэ үс эрэ тиис баар. — Эн баһың ыалдьар дуо? — Суох, баһым ыалдьыбат, кыратык көхсүм уонна күөмөйүм ыалдьар. Ити кулгааҕа улаханлык ыалдьар. — Врачка ким барары? — Ити кини барар уонна ким да барбат.

Составляйте предложения

1	2	3	1	2	3
мин эн кини	быарыг ининг кулгааба көхсүм түөнэ күөмэйинг хараба	ыалдьар ыалдьыбат үчүгэй куһаҕан	мурун тыл тинс тарбах сүрэх куртах баттах бытык	үөскэ айахха сирэйгэ баска түөскэ искэ илингэ	баар

Переведите и пишите по памяти.

Голова. Моя голова. Нога. Твои ноги. Усы. Его усы. Мое сердце хорошее. Твои глаза плохие. Мой живот болит. Твоя голова не болит. Его руки большие. Твои зубы чистые. Его лицо красное.

Переведите на якутский язык.

Сегодня в школу пришёл врач. Он сидит в большой комнате. Около двери стоят ребята. Они идут к врачу. Врач сидит около стола. Он осматривает, слушает и пишет рецепт. У Шуры болит голова. У Мити болят зубы. Хорошее ли у тебе сердце? Не болит ли твоя голова? Не болит ли эта твоя рука? Не болит ли эта твоя нога?

Покажи, где твоя грудь? Где твоё лицо? Где твоё сердце? Где твой язык? Где твои уши? Где твои пальцы?

Где учится твой младший брат? Где работает твоя старшая сестра? Работают ли в колхозе твой дед и твоя бабушка? Что делают твои друзья? Идёт ли твой приятель в школу? Кто идёт к врачу? Кто идёт в совхоз?

Сведения из грамматики.

1. **Согласные в начале слов.** В начале якутских слов не встречаются два согласных рядом. Поэтому в заимствованных словах, произносимых по-якутски, скопление согласных в начале слова устраняется путём подставки гласного: стол — *остуол*, класс — *кылаас*.

Целый ряд согласных совершенно не употребляется в начале якутских слов. В частности никогда не употребляется начальный *р* и почти не употребляются *г* и *п*. Поэтому в соответствующих случаях заимствованные слова также подвергаются изменению: рама — *араама*, город — *куорат*, пыль — *быыл*.

2. **Согласные в конце слов.** В конце якутских слов также не наблюдается соседства двух согласных, за исключением сочетаний лт и рт (*булт* — добыча, *түөрт* — четыре). Этим объясняется произношение некоторых заимствованных слов: шёлк — *солко*, столб — *остуолба*.

Целый ряд согласных совершенно не встречается в конце якутских слов, в том числе все парные звонкие и некоторые другие. В конце якутских слов попадаются глухие согласные *к, п, с, т, х*, звонкие *й, л, р*, и носовые *м, н, ң*. Этим также объясняются многие изменения в произношении заимствованных слов: гроб — *хоруоп*, огород — *оборуот*, флаг — *былаах*, учитель — *учуутал*, сургуч — *сургуус* и т. п.

3. **Аффиксация заимствованных слов.** Заимствованные термины и собственные имена в литературный язык вводятся с сохранением их русского написания. Но словообразование и словоизменение от этих основ производится с помощью якутских аффиксов: колхоз — *колхозтаах* (колхозник), *колхозка* (колхозу, в колхоз), врач — *врачка* и т. д.

При этом начальный согласный аффикса заимствованного слова чередуется по общим правилам прогрессивной ассимиляции согласных, а гласный аффикса подбирается по особым правилам (см. 69 урок): бомба — *бомбалар*, совет — *советтар*, трактор — *трактордар*, вагон — *вагоннар*.

При аффиксации заимствованной основы конечные звонкие согласные приравниваются глухим (бобтар, заводтар и т. д.). Согласные *ж, з, ч, ш, щ, ч* приравниваются звуку *с*¹. Париж — *Париһы*, колхоз — *колхоһу* и т. д. Звук *ф* приравнивается звуку *п*: философ — *филособы*.

14. УОН ТӨРДҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

ыары — болезнь
ыалдьар киһи — больной
эмп — лекарство
эмтиэкэ — аптека
балыһа — больница
эмтээ — лечить
биэр — давать, выдавать

ыныр — звать, вызывать
уочарат — очередь, уочараты-
нан — по-очереди
бастаан — сначала
тус-туспа — в отдельности
сорох — некоторый

Поликлиникаҕа.

Поликлиникаҕа элбэх врач үлэлиир. Врачтар ыарыны тус-туспа көрөллөр. Сорох врач хараҕы эрэ эмтиир, сорох — иһи,

¹ т. е. все они переходят в звук *л*.

сүрэҕи уонна тыҕаны эмтиир. Сорох врачтар кулгаабы, күөмэйи уонна муруну эмтиллэр. Петров врач тиһи эрэ эмтиир. Жирков уонна Иванов — хирурдар. Бастаан ыалдьар киһини карточкаҕа суруйаллар. Онтон карточканы врачка биэрэллэр. Врач ыалдьар дьону уочаратынан ыгырар. Кини ыалдьар киһини көрөр, истэр уонна киниэхэ эмп суруйар. Эми эмтиэкэҕэ биэрэллэр. Улаханнык ыалдьар дьон балыһаҕа бараллар.

Отвечайте на вопросы.

Поликлиникаҕа ким үлэлирий? Врачтар ыарыыны хайдах көрөллөрүй? Жирков уонна Иванов ханнык врачтарый? Бастаан ыалдьар киһини хайдах гыналлар? Онтон карточканы киниэхэ биэрэллэр? Врач ыалдьар дьону хайдах ыгырар? Кини ыалдьар киһини хайдах гынарий? Эми ханна биэрэллэрий? Улаханнык ыалдьар дьон ханна баралларый?

Спишите. Слова, взятые в скобки, поставьте в винительном падеже.

1. Сестра (карточка) врачка биэрэр. 2. Ити врач (тыҕа) үчүгэйдик эмтиир. 3. Врач ыалдьар (эмээхсин) ыгырар. 4. Ити (офонньор) врачка көрдөрүҥ. 5. Эн бу (книгэ) үчүгэйдик аах. 6. Ол (кыыс) манна ыгыр. 7. (Харандаас) оҕоҕо биэриэмэ. 8. Ити киһи ханнык (хаһыат) ааҕарый? 9. Учуутал бүгүн эһиэхэ хас (тэтэрээт уонна книгэ) биэрдэ? 10. Учуутал ханнык (оҕо) ыгырар? 11. Ханнык врач (кулгаах уонна күөмэй) эмтиир? 12. Врач эһиэхэ ханнык (эмп) суруйда? 13. Ити киһи ханнык (тыл) үчүгэйдик билэрий? 14. Сестра карточкаҕа абыс (киһи) суруйда.

Составляйте предложения.

1	2	3
учуутал	тэтэрээтти книгэни оҕолору хаһыаты эһигини кылааһы	көрөр ыгырар ааҕар

1	2	3	4
бу ити ол	врач	муруну хараҕы күөмэйи тыҕаны ниһи сүрэҕи быары	эмтиир эмтээбэт

Переведите на якутский язык.

Этот врач глаза не лечит, он лечит горло и нос. Сегодня тот врач больных (людей) не смотрит. У этого человека болят

ноги, спина не болит. Я знаю аптеку, больницу не знаю. В этой аптеке выдают много лекарств. Врач вызывает эту старуху. К этому врачу сегодня записывают десять человек. Этот врач лечит детей.

Кто лечит этого старика? Кто лечит этого ребёнка? Кого вызывает врач? Кого записывает сестра? Что говорит (сагарар) этот человек? Кто знает этого человека? Кто читает эту книгу? Позовите того человека. Покажите этого ребёнка врачу. Отдай эту газету учителю. Отдайте книгу этой девочке.

Сведения из грамматики.

	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1.	Гласные и дифтонги	-ны, -ни -нү, -нү	паарта — паартаны, кинигэ — кинигэни, оџо — оџону, бөрө — бөрөнү, дьизэ — дьизэни.
2.	Согласные звуки	-ы, -и -у, -ү	бас — баһы, тиис — тииһи, оһох — оһоһу, туннук — туннүгү.

Винительный падеж. Образуется с помощью аффикса *-ны(ы)*, который даёт следующие варианты:

Форма винительного падежа обозначает предмет, который непосредственно подвергается действию и отвечает на вопрос *кого? что? (кими? тугу?)*.

Основы множественного числа принимают второй вид аффикса: паарталар — паарталары, кинигэлэр — кинигэлэри, оџолор — оџолору, бөрөлөр — бөрөлөрү.

Конечные согласные основы *к, л, с, х* перед аффиксом — *ы (и, у, ү)* переходят в *г, б, һ, ь* (см. урок 8).

15. УОН БЭНИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

дьизэ сууйааччы — поломойка,
уборщица

тирээпкэ — тряпка

сыыс — сор

быыл — пыль

салгын — воздух

сарсыарда — утро, утром

үлэ — работа

атын — другой

бэлэм — готовый

сууй — мыть

хомуй — убирать

сот — вытирать

ыл — брать, взять

ас — открывать

сап — закрывать

Марфа үлэтэ.

Марфа оскуолаҕа үлэлиир. Кини дьинэ сууһааччы. Сарсыарда эрдэ Марфа кылаастары хомуйар. Бастаан кини кылааска ааны уонна форточканы аһар. Онтон ыраас тирээпкэни ылар уонна остуолу, олоппостору, паарталары, ыскамыайкалары ыраастык сотор. Түннүктэри, ыскааптары, ааны эмиэ сотор. Онтон Марфа сыһы хомуйар. Аны кини улахан тирээпкэни ылар уонна муостаны сотор. Кылаас ыраас буолла, салгына үчүгэй буолла. Ханна да сыыс суох, быыл суох. Марфа форточканы сабар, ааны сабар. Онтон кини атын кылаастары хомуйар. Аҕыс чааска кылаас барыта бэлэм буолла.

Отвечайте на вопросы.

Марфа ханна үлэлиир? Кини кимий? Марфа кылаастары хаһан хомуйарый? Бастаан кини тугу гынар? Онтон кини тугу соторуй? Уонна кини тугу гынарый? Кылаас хайдах буолла? Марфа тугу сабар? Уонна кини ханна барарый? Кылаастар бары хаһан бэлэм буолаллар?

Переведите.

Дьинэ сууһааччы сыһы хомуйар уонна быылы сотор. Кини бүгүн муостаны сууйбат. Үөрөх сарсыарда тобус чааска буолар. Кылаас үөрөххэ аҕыс чааска бэлэм буолла. Кылаас салгына сарсыарда үчүгэй буолар. Бүгүн оскуолаҕа элбэх кинигэни, тэтэрээти, харандааны биэрэллэр. Учуутал эйигин ыгырбат, атын оҕону ыгырар. Бу оскуолаҕа кыра оҕону ылаллар, улахан кинини ылбаттар.

Түннүгү аһыман, ааны аһыг. Тэтэрээти ылыман, кинигэни ылыг. Кинигэни сап, тэтэрээти ас. Дуосканы ыраастык сот. Миэли ыл уонна дуоскаҕа суруй. Эһ бу кинигэни ылыма, бу атын киһи кинигэтэ. Бу сыһы хомуй, быылы сот. Ааны сабыман, аһыг. Ити остуолу сотума, кини ыраас. Бу остуолу үчүгөйдик сотун, кини кирдээх. Учуутал кими ыгырар? Ити киһи тугу кэпсиир? Бу киһини ким билэрий? Ол кыыс тугу ааҕарый? Ити врач кими эмтиририй? Хараҕы ханнык врач эмтиир? Күөмэйи бу врач көрөр дуо? Ол врач бүгүн дьону көрөр дуо? Эми ханна биэрэллэрий? Эмтиэкэ ханна баарый? Балыһа ханна баарый?

Спишите. Слова, стоящие в скобках, поставьте в винительном или дательном падеже.

Мин дьонум улахан (дьинэ) олороллор. Эһэм оҕонньор нууччалы (хаһыат) аахпат. Учуутал ити (оҕолор) (кылаас) ыгырар. Миэхэ синньигэс (харандаас) биэриэмэн. (Оҕо) суон (уруучука) биэрбэттэр. Ити уолаттар атын (оскуола) үөрэнэллэр. Бу врач (оҕолор) эмтиир, улахан (дьон) эмтээбэт. Ол кыр-

гыттар (куорат) үөрэнэллэр. Ити (олоппос) озор уонна бу (кинигэ) аах. Бу хара (харандаас) ыл уонна ити (тэтэрээт) суруй. Кыра (оҕо) (уруучука) биэримэ. Эн илиинг кирдээх, (кинигэ) ылыма. Бу (хос) аһымаг, манна (муоста) сууйаллар. Ити (орон) ким утуйарый? Ол (хос) ким ыллыырый? Сарсын (оскуола) ким эрдэ барарый? (Кылаас) ким хаамарый? Ити киһи (туох) кэпсирий? Ол оҕонньор (ким) ыгырар?

Переведите на якутский язык.

Учитель даёт мне много работы. Ты посмотри эту работу хорошенько. У Марфы много работы. Пётр в школе учится хорошо. Этот якут по-русски говорит быстро и хорошо. Тот старик шагает медленно. Моя старшая сестра сегодня идет к врачу. У моей бабушки нет зубов. У меня сердце и лёгкие хорошие. У этого ребёнка лицо чистое, руки грязные. Этот врач лечит взрослых людей, детей он не лечит. Кто здесь болеет? Кто сегодня идёт в аптеку? Кто здесь моет пол? Кто вытирает пыль? У кого пальцы грязные? Мойте руки. Мойте зубы. Возьми это лекарство. Отдай эту карточку сестре. Закройте дверь. Откройте окна. Не берите эту газету. Не читайте эту книгу. Читайте те книги.

Сведения из грамматики.

1. **Сочетаемость согласных.** В середине якутского слова не встречается более двух рядом стоящих согласных. Поэтому в заимствованных словах, произносимых по правилам якутской фонетики, излишнее скопление согласных в середине слова устраняется посредством вставки гласного: *кастрюлька* — *көстүрүүнкэ*, качество — *хаачыстыба*.

Сочетаемость согласных значительно ограничивается также и с качественной стороны. Например, глухие согласные не могут стоять рядом со звонким. **Сонорные** (*м, н, ҥ, р*) не могут стоять после глухого и т. д.

2. **Ассимиляция согласных.** Когда слово принимает различные аффиксы, то нередко происходит столкновение согласных, соседство которых является непривычным для произношения. В таких случаях возникающая трудность устраняется путем изменения одного из сочетающихся согласных. Изменение согласных под влиянием соседства согласного называется ассимиляцией или уподоблением. При этом измениться может звук или предшествующий (стоящий слева), или последующий (стоящий справа). В зависимости от этого различают ассимиляцию прогрессивную или прямую и регрессивную или обратную.

3. **Прогрессивная ассимиляция.** Прогрессивной ассимиляцией называется изменение последующего звука под

влиянием предыдущего. Сюда относится смена начального согласного аффикса, под влиянием конечного согласного основы: *паарта — лар, ыскаан — тар, трактор — дар, аан — нар* (см. урок 5). В результате прогрессивной ассимиляции в начале каждого аффикса сменяются от 3 до 5 различных согласных.

4. Регрессивная ассимиляция. Регрессивной ассимиляцией называется изменение предыдущего звука под влиянием последующего. Сюда относится изменение конечного согласного основы под влиянием начального согласного аффикса: *куорат + ка = куоракка, аан + на = аанна*.

В якутском языке регрессивная ассимиляция очень широко распространена в произношении. Но на письме, по правилам действующей орфографии, в якутских словах обозначаются лишь следующие случаи регрессивной ассимиляции:

1. В глаголах 3-го лица настоящего времени, а также в словах *баар* и *дьахтар* во множественном числе конечный *р* основы единств. числа ассимилируется начальным *л* аффикса *-лар* (*турар — тураллар, олорор — олороллор; баар — бааллар, дьахтар — дьахталлар*).

2. Конечный основы *т* ассимилируется начальным аффикса *к* и *п*, *куорат + ка = (дат. п.), куорат + пыт = куораппыт* (наш город), *сыт + пат = сыппат* (отрицательн. ф.).

3. Конечный основы *н* ассимилируется начальным аффикса *м* и *н*: *аан + мыт = ааммыт* (наша дверь), *үөрэн + мэт = үөрэммэт* (отрицат. ф.), *аан + на = аанна* (дат. п.).

В заимствованных терминах и именах на письме обозначаются второй и третий случаи регрессивной ассимиляции: *капитан — капитаммыт, капитанна, самолёт — самолёкка, самолёппут*.

16. УОН АЛТЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

остолобуой — столовая
эбиэт — обед
эбиэттээ — обедать
мин — суп
эт — мясо, тело
килиэп — хлеб
ары — масло

саахар — сахар
сиэ — есть, поесть
сиир — он ест
ис — пить
таптаа — любить
остуол аайы — у каждого стола

Остолобуойга.

Биир улахан ыраас хоско кыра остуоллар тураллар. Остуол аайы түөртүү олоппос баар. Олоппосторго дьоннор олороллор.

Кинилэр бары аһыыллар. Сорох дьон эбиэт ылаллар, сорохтор чэй иһэллэр. Эбиэккэ мин, килиэп, эт уонна хомпуот биэрэллэр. Чэйгэ саахар, килиэп, арыы ылаллар. Сорохтор өссө үүт ылаллар. Петя уонна Вася эбиэт ыллылар. Кинилэр мин истилэр, килиэп сиэтилэр, онтон эт сиэтилэр. Уонна Вася эттэ: «Петя, аны үүттэ ыл». Петя икки ыстакаан үүтү ылла. Үүтү истилэр. Вася үүтү улаханньык таптыыр, хомпуоту таптаабат. Петя хомпуоту эмиэ сиэбэтэ. Кинилэр хомпуоту ылбатылар. Атын остуолга Митя уонна Шура аһыыллар. Митя эбиэттиир, Шура чэй иһэр. Шура үүтү испэт. Кини чэйи элбэхтик иһэр. Бары аһаатылар уонна бардылар.

Отвечайте на вопросы.

Остолобуой хоһо ханныгый? Хоско туюхтар туралларый? Остуол аайы хас олоппос баарый? Дьон тугу гыналларый? Эбиэккэ тугу биэрэллэр? Чэйгэ тугу биэрэллэр? Петя уонна Вася тугу ыллылар? Кинилэр тугу аһаатылар? Вася Петяга тугу эттэ? Петя тугу ылла? Вася тугу таптыыр? Тугу таптаабатый? Атын остуолга ким аһыырый? Кинилэр тугу ыллылар? Ким үүтү испэтий? Кини тугу иһэрий?

Составляйте предложения.

Спишите 6 предложений.

Спишите 6 предложений.

1	2	3
Петя оболор Вася дьоннор	арыыны мини эти чэйи үүтү килиэби саахары эбиэти	сиэтэ ылла истилэр сиэтилэр ыллылар истэ таптаабат таптыыр

1	2	3
сиэтэ арыыны чэйи хомпуоту үүтү саахары мини килиэби	ким	ылла истэ сиэтэ таптыыр таптаабат

Спишите. Вместо глаголов настоящего времени, пишите глаголы прошедшего времени.

Убайым бүгүн остолобуойга (эбиэттиир). Оболор элбэх үүтү (иһэллэр). Вася үүтү (таптыыр). Дьоннор остолобуойга (аһыыллар). Ити оҕо элбэх чэйи (иһэр). Ол киһи хара килиэби (ылар). Маша бүгүн оскуолаҕа (ыллыыр). Ити дьон совхозка (үлэлиллэр). Врач оболору оскуолаҕа (көрөр). Дьахталлар муостаны (сууйаллар). Ити уол дуосканы куһаҕаннык (сотор). Митя учууталга уруогу (кэпсиир). Ити кыргыттар бары эрдэ (тураллар). Кыһыл харандааны эйиэхэ ким (биэрэр)? Бу хоско сыһы ким (хомуйар)? Эмээхсин ханнык оронго (сытар)?

Бүгүн манна ким эрдэ (кэлэр)? Онно ким (сангарар)? Эһэн оҕолорго тугу (кэпсиир)? Ити киһини ким (билэр)? Учуутал бүгүн Васяны (ыгырар) дуо?

Переведите на якутский язык.

Сегодня в столовой обедало много людей. Мой старший брат тоже обедал там. Его жена взяла чаю. Где кушают твой дед и бабушка? Любит ли твой дед компот? Марфа сегодня кушала дома. Она ела хлеб и масло, пила молоко. Она в школе работала рано. Марфа мыла пол, вытерла парты, скамейки и столы. Мой младший брат сегодня в школу пошел рано. Он встал в семь часов. Дети вечером уснули поздно. Они читали хорошую книгу. Старуха закрыла дверь и легла на кровать. Что написал этот мальчик? Что рассказал тебе тот старик? Кто закрыл это окно? Пришёл ли учитель в класс? Кого вызвали в школу? Где играла эта девочка? Где играли другие дети?

Грамматические сведения.

1. Прошедшее время глаголов третьего лица (положительная форма). Прошедшее время, как и всякая глагольная форма, имеет положительную и отрицательную форму. В положительной форме оно образуется следующим образом:

Единственное число.

Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1. Долгие гласные, дифтонги, глухие согласные (к, н, с, т, х)	-та, -тэ, -то, -тө	аһаа — аһаата (он покушал), сизэ — сизэтэ (он съел), сапта — сапта (он закрыл), сот — сотто (он вытер), оонньоо — оонньоото (он играл).
2. й, р	-да, -дэ, -до, -дө	суруй — суруйда (он написал), хомой — хомойдо (он огорчился), бар — барда (он ушел), көр — көрдө, (он увидел, посмотрел).
3. л	-ла, -лэ, -ло, -лө	ыл — ылла, бил — биллэ, өл — өллө (он умер).
4. м, н, ҥ	-на, -нэ, -но, -нө	суун — суунна (он умылся), тон — тонно (он замерз).

Множественное число.

Образуется с помощью сложного аффикса, в состав которого входит аффикс единст. числа, но с узким гласным, к которому прибавляется аффикс *-лар*.

Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1. Долгие гласные, дифтонги, глухие согласные (к, п, с, т, х)	-тылар, -тилэр, -тулар, -түлэр	аһаа — аһаатылар (они кушали), сиэ — сиэтилэр, сап — саптылар, сот — соттулар, оонньоо — оонньоотулар, төлөө — төлөөтүлэр (они заплатили).
2. й, р	-дылар, -дилэр, -дулар, -дүлэр	бар — бардылар, сууй — сууйдулар, олоҕ — олоҕдулар, көр — көрдүлэр.
3. л	-лылар, -лилэр, -лулар, -лүлэр	ыл — ыллылар, бил — биллилэр, бул — буллулар (они нашли), күл — күллүлэр (они засмеялись).
4. м, н, ҥ	-нылар, -нилэр, -нулар, -нүлэр	тын — тыннылар, сим — симнилэр, суун — сууннулар, тон — тоннулар, көн — көннүлэр (они исправились).

В якутском языке существует целый ряд форм прошедшего времени, отличающихся по оттенкам значения. Описанная форма называется «прошедшее категорическое» или «недавно-прошедшее».

2. О форме вида. В якутском языке нет приставок. Глаголы не имеют приставок, а также особых аффиксов, выражающих видовые понятия, присущие русскому языку. Поэтому якутские глаголы прошедшего времени на русский язык могут быть переведены в форме разных видов: *аахта* — он прочитал, читал; *суруйда* — написал, писал и т. д. Форме прошедшего категорического чаще всего соответствует совершенный вид.

17. УОН СЭТТИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

ас — пища	аһы — кислый, горький; солёный
сүөгэй — сливки	хойуу — густой
аһы сүөгэй — сметана	минньигэс — вкусный; сладкий
күөрчэх — сбитень (сливочный)	доруобуя — здоровье
нэдьэгэй — творог	суорат — варёная простокваша (варенец)
кымыс — кумыс	ордук — больше, лучше; излишек
доруобуя — здоровье	
ынах — корова	
үрүҥ — белый, светлый	

Үрүҥ ас.

Ынах үүтү биэрэр. Үүттэн сүөгэй, аһы сүөгэй, ары, күөрчэх, нэдьэгэй кэлэр. Ити барыта үрүҥ ас буолар. Кымыс эмиэ

үрүн ас. Үрүн аһы саха улаханнык таптыр. Сүөгэй сахаба саамай минньигэс ас. Күөрчэби оҕолор ордук таптыллар. Аһы үүттэн суорат кэлэр. Суорат эмиэ үчүгэй ас. Ары хойуу сүөгэйтэн кэлэр. Үрүн ас доруобуйаба үчүгэй.

Переведите.

Ийэм сарсыарда оҕолорго күөрчэх биэрдэ. Оҕолор күөрчэби түргэнник сиэтилэр. Аҕам хойуу уонна аһы суораты таптыр. Кини суораты эбиэккэ сиир. Маша суораты таптаабат. Кини этэр: «Суорат куһаҕан, аһы. Күөрчэх ордук». Бүгүн остолобуойга кымыс биэрдилэр. Кымыс хойуу уонна киниэхэ ары баар. Дьон бары кымыһы элбэхтик истилэр. Киэһэ убайым эттэ: «Оҕолоор, ханнык ас ордук минньигэһий?» Маша этэр: «Күөрчэх». Митя этэр: «Суох, аһы сүөгэй ордук минньигэс».

Бу иэдьэҕэйи ким сиир? Кэлин, сиэн! Кымыһы ким таптырый? Ылын, ылын! Миэхэ суораты биэримэ. Бу суорат аһы. Арыһы ким сиэтэ? Үүтү ким истэ? Ити үүтү иһимэ! Ити оҕо үүтэ. Суораты элбэхтик сиэмэ, иһин ыалдыа!

Спишите. Вместо настоящего времени употребите форму прошедшего времени.

Вася остолобуойга (аһыыр). Маша дьинэҕэ (оонньуур). Марфа муостаны (сууйар). Эмээхсин ааны (сабар). Дьоннор суорат (силлэр). Оҕолор уруокка (олороллор). Оҕонньор оронго (сытар). Ити киһи совхозка (үлэлиир). Уолаттар кымыс (иһэллэр). Бу киһи аһы кымыһы (иһэр). Дьоннорум киэһэ хаһыат (ааҕаллар). Эбэн сахалы (кэпсэтэр). Аҕаһым нууччалы (суруйар). Эһэм уонна эбэм эрдэ (тураллар). Кылааска оҕолор (сангараллар). Доктор ыалдыр киһини (ыңыраар). Дьахтар остуолу (сотор). Түннүктэри киэһэ (сабаллар). Кылаастары эрдэ (хомуйаллар). Бу оҕону врачка (көрдөрөллөр). Бүгүн оскуолаба врачтар (кэлэллэр). Убайым куоракка (үөрэнэр). Бу нууччалар саха тылын (үөрэтэллэр). Ити оҕо муостаба (сытар). Ол оҕолор киэһэ эрдэ (утуйаллар). Бу хоско кыра оҕо (ытыыр).

Составляйте предложения.

1	2	3	4
Маша оҕолор дьоннор	хойуу аһы минньигэс үчүгэй	эти үүтү сүөгэйи суораты килиэби кымыһы күөрчэби	истилэр сиэтилэр истэ сиэтэ

1	2	3	4
Маша оҕолор дьоннор	ханнык	эти үүтү сүөгэйи суораты килиэби кымыһы күөрчэби	истилэр сиэтилэр истэ сиэтэ

Переведите на якутский язык.

Дети утром встали рано. Они пили чай, ели варенец и пошли в школу. Отец мой тоже встал рано и пошёл на работу. Он работает в совхозе. Сегодня в школу пришли врачи. Все ребята по очереди пошли к врачам. Врачи осмотрели ребят и записали. Петя в школе взял одну хорошую книгу. Вечером он показал книгу мне. Потом он прочитал книгу и рассказал людям. Сегодня в столовой (есть) много молочной пищи (үрүҥ ас). Все пили молоко и кумыс, ели творог и сметану. Некоторые люди пили сливки. Кто любит кумыс? Любит ли молоко этот ребёнок? Кто не любит масло? Кто взял хлеб? Кто тебе дал это молоко? Садитесь все и кушайте? Возьмите этот кумыс, пейте!

Грамматические сведения.

Прямое дополнение. Прямым дополнением называется член предложения, который выражает собой предмет, на который непосредственно направлено действие, обозначаемое сказуемым.

В якутском языке прямое дополнение чаще всего выступает в форме двух падежей: 1) основного (именительного) и 2) винительного.

Основной падеж употребляется в тех случаях, когда предмет, подвергающийся действию, мыслится в общем виде: *Уол кинигэ ааҕар* — мальчик читает книгу (какую-то), *Марфа муоста сууйар* — Марфа моет пол (вообще).

Винительный падеж употребляется в тех случаях, когда предмет, подвергающийся действию, мыслится конкретно (как нечто известное или определенное): *Уол кинигэни ааҕар* — Мальчик читает книгу (известную говорящим). *Уол үчүгэй кинигэни ааҕар* — Мальчик читает хорошую книгу. Винительный падеж обязателен в тех случаях, когда прямое дополнение имеет впереди себя какое-нибудь определение: *бу кинигэни, үчүгэй кинигэни, ханнык кинигэни* и т. д.

Глагол *таптаа* — любить, всегда требует винительного падежа.

18. УОН АХСЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

буулка — булка
иһит — посуда
аҕал — дай (мне); принеси

туруор — ставить
мэ — на (междом.)
кут — наливать; сыпать

быс — резать
 тот — наедаться; сытый
 бэрт — отличный очень, весьма;

баһаалыста — пожалуйста
 баһыба — спасибо

Дьинэбэ.

Чэй оргуйда. Чэйи кутун! Агаша остуолга иһити туруорда. Саахары, арыыны аҕалла уонна килиэп быста. Килиэбэ үрүн килиэп. Бэрт минньигэс килиэп. Бары олороллор уонна чэй иһэллэр. «Аа! Петя кэллэ! Олор. Петя! Баһаалыста, чэйдэ ис! Ыл, Агаша, буулката аҕал, өссө килиэптэ быс! Петяҕа чэйдэ кут.» Петя олорор уонна чэй иһэр. «Аһаа үчүгэйдик, Петя! Буулката ыл, арыта ыл! Саахар бу баар. Саахарда ыл!» Петя элбэхтик аһаата, улаханлык тотто. «Өссө аһаа, Петя!» — «Суох, баһыба! Түксү, тоттум».

Отвечайте на вопросы.

Туох оргуйда? Агаша тугу гынна? Кини ханнык килиэби быста? Дьон тугу гыннылар? Ким кэллэ? Онно киһи тугу эттэ? Петяҕа тугу биэрдилэр? Петя тугу гынна? Киһи тугу эттэ? Петя онно тугу эттэ?

Переведите.

Маша! Кэл, сүөгэйдэ ис, күөрчэхтэ сиэ! Вася! Мэ, бу үүтү ис! Эһиги остолобуойга барыҥ. Онно эбиэттэ ылыҥ. Миннэ иһинг, эттэ сиэн. Ити суораты эн сиэ. Бу сүөгэйи сиэмэн. Үрүн килиэби быһыма, хара килиэптэ быс. Чэйгэ саахарда ыл. Чэйгэ үүттэ кут. Килиэпкэ арыта ыл. Миэхэ хойуу чэйдэ кут.

Миэхэ кинигэтэ аҕал. Үчүгэй кинигэтэ аҕал. Бу кинигэни аҕал. Ол кинигэни кыыска биэр. Ити уолга харандааста биэр. Эһиги манна үлэлээн. Сорохтор муостаны сууйун; сорохтор паартата, остуолла сотун; сорохтор ааннары, ыскааптары сууйун. Марфа муостаны сууйар, Сергей остуол сотор. Эн түннүктэ сот.

Кини үүт иһэр.
 Кини үүтү иһэр.
 Эн үүтү иһимэ.

Эн үүттэ ис.
 Эн үүтү ис.
 Эн үүт иһимэ.

Составляйте предложения.

Спишите 6 предложений

Спишите 6 предложений

1	2	3
эн кини кинилэр	килнэп килиэби килиэптэ	сииллэр сиэмэ сиэ

1	2	3
эн эһиги кинилэр	эти эт эттэ	ыл ылыма ылаллар ылыҥ ылымаҥ ылбаттар

Образуйте форму частного падежа.

арыы—арыыта,	кымыс—...	кинигэ—...	аан—...
суорат—...	чэй—...	хаһыат—...	орон—...
сүөгэй—...	күөрчэх—...	уруучука—...	оһох—...
килиэп—...	мин—...	харандаас—...	ыскаап—...

Переведите на якутский язык.

Эта женщина сегодня моет пол. Ты не пиши, читай книгу. Вы в столовой не берите обед, берите чаю. Возьми карандаш и пиши скорее (быстро). Дай этому мальчику (какую-нибудь) книгу. Не давай ему плохую книгу. Этому ребенку не давайте молока, дайте немного супу. Кто открыл эту дверь? Кто мыл этот стол? Дайте мне чистую тряпку (какую-нибудь). Эту тряпку отдайте девочкам. Одна девушка моет тряпку (какую-то). Эту книгу не бери, возьми другую книгу (какую-нибудь). Есть ли здесь газета? Дайте мне газету (какую-нибудь). Налейте сюда немного чернил. Дай ему (киниэхэ) ручку (какую-нибудь). Эту ручку возьми ты.

Грамматические сведения.

Частный падеж. Форму частного падежа представляет собою аффикс — та, который даёт следующие варианты:

Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1. Гласные, дифтонги, глухие, согласные (к, п, с, т, х)	-та, -тэ, -то, -тө	арыы — арыыта, кинигэ — кинигэтэ, дьиэ — дьиэтэ, хос — хосто, түннүк — түннүктэ.
2. й, р	-да, -дэ, -до, -дө	чэй — чэйдэ, саахар — саахарда, добор — добордо, өй — өйдө (ум).
3. л	-ла, -лэ, -ло, -лө	остуол — остуолла, күл (зола) — күллэ, мохсобол (сокол) — мохсоболло.
4. м, н, ң	-на, -нэ, -но, -нө	аан — аанна, силим (клей) — силимнэ, тиинг (белка) — тиингнэ.

Частный падеж по значению приблизительно соответствует родительному падежу русского языка в количественном разделительном¹ значении (выпить воды, начитаться книг). Он употребляется в тех случаях, когда предмет, подвергающийся действию, мыслится неопределённо в отношении его количества, качества или индивидуаль-

¹ Терминология В. В. Виноградова, (Соврем. русский язык, 11, с. 45).

ности. Он употребляется только с повелительной формой глагола: *чэйдэ ис* — выпей чаю (сколько-нибудь), *книгэтэ аабын* — читайте книгу (какую-нибудь), *атта афалын* — дайте коня (любого). Таким образом, частный падеж, наряду с основным падежом, служит для обозначения неопределённого объекта и представляет одну из форм прямого дополнения.

В отличие от основного падежа, слово в частном падеже допускает впереди себя определение: *элбэх чэйдэ ис, үчүгэй книгэтэ аабын, эдэр атта афалын*.

19. УОН ТОХСУС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

баһаар — базар, рынок
унуох — кость
унуофа суох — без костей
сыа — жир, сало
дьэнкир ары — топленое
 масло
атыылаа — продавать
атыылас — покупать

ыйаа — вешать, взвешивать,
хасты — почём, по сколько
наада — надо, нужно; нужда
наадата суох — не нужно
чэ — ну
эмис — жирный
көтөх — сухой, тощий

Баһаарга.

— Атаас, эйиэхэ эт баар дуо? Атыылаа эрэ.— Баар, баар! Атыылас. Мэ, бу баар! Көр.— Бу эт көтөх. Миэхэ эмис эттэ афал.— Эмис эт бу баар. Ынах түөһэ.— Бу эт унуофа элбэх. Атын эт баар дуо?— Унуофа суох уонна эмис эт бу баар.— Чэ, сөп. Ыйаа! Эйиэхэ ынах иһэ баар дуо?— Ынах быара, сүрүбэ, бүүрү баар.— Миэхэ быарда уонна сүрүхтэ афал.— Арыы наада дуо?— Ханнык арыы баарый? Дьэнкир арыы баар дуо?— Суох. Үрүҥ арыы баар.— Миэхэ үрүҥ арыы наадата суох. Ити киһи тугу атыылыыр?— Кини үүт атыылыыр. Добоор, бу үүтүҥ хастыыный? Сүөгэй баар дуо? Дьэнкир арыыта афал.— Миэхэ арыы суох. Сыа баар. Сыата ыл.— Суох, миэхэ сыа наадата суох.

Переведите.

Дуня, эмээхсин ханна барда?— Кини баһаарга барда.— Тугу атыылаһар?— Эт уонна арыы ылар. Баһаарга «Партизан» совхоз дьоно бааллар. Кинилэр эт, арыы, үүт атыылыыллар. Бэрт эмис эти атыылаатылар. Петя элбэх эти атыыласта. Атыыга ынах иһэ уонна баһа баар. Дьоннор быары, сүрүбү, бүүрү ылаллар. Тыганы ылбаттар. Биир дьахтар элбэх сүөгэйи уонна

нэдьэгэйи атылаата. Биир колхоз дьоно кымыс атылаатылар. Бүгүн баһаарга үрүг ары элбэх, дьэнкир ары суох. Кимизэ хэ сыа нааданый? Ким сүөгэй атылаһар? Ити дьон тугу атылыыллар? Эти хасты атылыыллар? Петя тугу атыласта? Ити обонньор ары атылаабат, сыа атылыыр. Ити киһи сыаны атыласпат, ары атылаһар. Манна элбэх эти ыйаабаттар, кыраны ыйыыллар. Ити эти быс уонна ыйаа! Бу сыаны туспа ыйаа. Көтөх эти биэримэ, эмистэ аҕал!

Перепишите в единственном числе.

Дьахталлар баһаарга үүт атылыыллар. Эһиги үүттэ атылаһын! Ити уолаттар эт атыласпаттар. Кинилэр дьэнкир ары атылаһаллар! Ити эти быһын уонна ыйаан! Сыаны ылыман, үрүг арыны ылын! Көтөх эти биэримэн, эмис эттэ аҕалын! Ити оболор быары таптыыллар дуо? Суох, ити оболор быары таптаабаттар. Остолобуойга бүгүн бу кыргыттар чэй испэтилэр, кинилэр эбиэттээтилэр. Эһиги эбиэт атылаһыман, чэйдэ атылаһын. Ити обонньоттор оскуолаҕа үлэлээбэттэр, совхозка үлэлииллэр. Бу эмээхситтэр нууччалы кэпсэппэттэр, сахалы кэпсэтэллэр.

Переведите на якутский язык.

Этот человек купил масло (вообще). Ты тоже купи масла. Возьми вот это масло. Почём этот старик продаёт молоко? Хорошее ли у него (его) молоко? Где тут продают кумыс? Мне нужно топленое масло. Сала мне не нужно. Нужно ли тебе белое масло? Здесь есть внутренности коровы. Берут ли они печеньку? У той старухи (дат. пад.) нет сливок. Она продает творог. Купите немного хлеба и сахару. Не берите черного хлеба. Моя мать утром пошла на базар. Она купила белого масла и немного жирного мяса. Она не купила топленого масла. Твоя бабушка на базаре купила густое молоко. То молоко она поставила в печку. Налейте мне чаю. Принесите белого хлеба. Где сахар? Дайте сахару. Позовите этого человека к чаю. Налейте ему чаю.

20. СҮҮРБЭ(ҢИС)¹ УРУОК.

Повторение.

ТЫЛЛАР.

хааһы — каша
истиһи — щи

арыгы — вино
испиир — спирт

¹ От числительного сүүрбэ порядковая форма в разговорном языке не употребительна.

Переведите.

1. Кылааска биир аан, икки оһох, алта түннүк баар. Мун-нукка икки ыскаап турар. Ыскааптарга элбэх кинигэ, тэтэрээт, харандаас, уруучука, чэрэниилэ иһитэ баар. Оһох аттыгар биир улахан хара дуоска турар. Онно миэл, тирээпкэ баар. Оһолор оскуолаҕа тугу гыналлар? Кинилэр үөрэнэллэр. Оһолор ааҕаллар, суруйаллар, сахалыы уонна нууччалыы кэпсэтэллэр.

2. Вася кэргэнэ элбэх. Кини эһэтэ уонна эбэтэ бааллар. Аҕата уонна ийэтэ үлэлииллэр. Убайа совхозка үлэлиир, ойбо эмиэ үлэлиир. Вася бырааттара уонна балыстара сорохторо үөрэнэллэр, сорохторо кыралар. Доботторо бары үөрэнэллэр. Кини биир доһоро куоракка үөрэнэр. Куоракка сахалар, нууччалар бииргэ үөрэнэллэр. Мин биир аҕаһым үрдүкү оскуолаҕа үөрэнэр. Оһонньоттор, эмээхситтэр үөрэммэттэр. Кинилэр сорохторо үлэлииллэр, сорохторо үлэлээбэттэр. Мин эбэм дьиэбэ олорор, кини ыалдьар.

3. Киһиэхэ бас, көбүс, түөс, ис, илии, атах баар. Баска баттах, кулгаах, сирэй баар. Сүрэх уонна тыҥа түөскэ бааллар. Киһи куртаҕа, быара, бүүрэ искэ бааллар. Тарбахтар илиигэ уонна атаһа бааллар. Или тарбаҕа уһун уонна синньигэс, атах тарбаҕа кылгас уонна суон. Ыалдьар дьон врачка көрдөрөллөр. Врач ыалдьар киһиэхэ рецепт суруйар. Эми эмтиэкэбэ биэрэллэр. Улаханньык ыалдьар киһини балыһаҕа эмтииллэр.

4. Дьоннор дьиэбэ уонна остолобуойга аһыыллар. Вася дьиэбэ чэй иһэр, остолобуойга эбиэттиир. Бүгүн кини истии, эт уонна хааһы ылла. Сорох дьон мин иһэллэр, сорохтор чэй иһэллэр, үрүҥ аһы аһыыллар. Ваня сыаны таптаабат, арыгыны уонна испири испэт. Кини сыата суох эти, хааһыны уонна үүтү ордук таптыыр. Суораты, үүтү, иэдьэгэйи, сүөгэйи остолобуойга совхозтар аҕалаллар.

Повторите слова.

Существительные, пройденные в 11—19 уроках, выпишите в тематическую часть словаря по двум темам: Части тела и Пища. Остальные слова разнесите по разделам: глаголы, прилагательные, местоимения, числительные, наречия и прочие. Проверьте себя насколько каждое слово усвоено вами: 1) со стороны значения, 2) по произношению, 3) по написанию, 4) по употреблению (в предложении).

Повторите грамматические формы.

1. Образуйте форму дательного падежа от следующих основ: оскуола, дьиэ, эбэ, оһо, убай, доһор, эмээхсин, кыыс, уол, учуутал, колхоз, врач, остолобуой, сирэй, кулгаах, сүрэх, бүүр, ис, аһах, илии, куорат, эт, үүт, ыскаап, аан, эбиэт, түннүк, уроок, испири, баһаар; мин, эн, кини, биһиги, эһиги, ким, киһи.

2. Образуйте форму винительного падежа от основ: ары, эт, үүт, илин, оскуола, атах, оһох, ыскаап, килиэп, кымыс, тиис, түннүк, бытык, оһо, доһор, атас.

3. Прогрессивная ассимиляция: а) образуйте форму множествен. числа: кинигэ, оһо, дьнэ, дьон, убай, сирэй, тиис, илин, тарбах, оһох, орон, тэтэрээт, колхоз, врач, поликлиника, хос, атах, тыл, тыга, быар, бүөр; б) образуйте отрицательную форму глагола: аһыыр, үлэлиир, оонһуур, көрөр, сабар, аһар, ааһар, утуйар, ыллыллар, атылаһаллар, сииллэр, аһалар, үөрэнэр, тыһнар, хомуйаллар, быһар, иһэр.

4. Регрессивная ассимиляция: а) образуйте форму дательного падежа: орон, кэргэн, мурун, суорат, иһит (посуда), салгын; б) образуйте отрицательную форму глагола: суун (умываться), үөрэн, сытар, сотор, тотор, үөрэтэр, кэпсэтэр.

5. Образуйте форму прошедшего времени: аһыыр, кэпсиир, үлэлиллэр, кэпсэтэллэр, олороллор, турар, сытар, тыһналлар, үөрэнэллэр, көрөр, көрдөрөр, көрөллөр, утуйар, сотор, сабаллар, аһар, быһаллар, ааһар, сииллэр, биэрдэ, атылаһаллар, кутар, аһалаллар.

Образец: *ытыыр — ытаата, атылыллар — атылаатылар.*

6. Образуйте форму частного падежа: оһо, кини, уол, кыыс, дьнэ, ас (пища), килиэп, саахар, ары, сүөгэй, испиир, истин, хааны, суорат, кымыс, чэй, эт, сыа, унуох, мин (суп), орон, оһох.

7. Составьте фразы из 2-3 слов, употребляя прямое дополнение в форме винительного, частного и основного падежей. Образец: *Бу кинигэни аах. Пётр кинигэ ааһар. Кинигэтэ аһал.*

21. СҮҮРБЭ БИИРИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

биһиги — мы	алтан — медь, медный
биһиги иһиппит — наша посу- да	чааскы — чашка
биһиэхэ — у нас; нам	ыстакаан — стакан
сылабаар — самовар	бүлүүһэ — блюдец
чааннык — чайник	һуоска — ложка
үрүг чааннык — чайник для заварки чая	оргут — кипятить
	арыт — иногда

Чэй иһитэ.

Биһиги иһиппит элбэх. Сорох иһити чэйгэ туруораллар, сорох иһити эбиэккэ туруораллар. Биһиэхэ биир улахан алтан сылабаар баар. Кини түргэнник оргуйар, үчүгэй сылабаар.

Чааннькпыт иккилэр. Кыра үрүг чаанньгы сылабаарга туруораллар. Онно чэй куталлар. Уонна өссө биир улахан хара чаанньк баар. Онно арыт чэй оргуталлар. Биһиги чааскыларбыт, ыстакааннарбыт уонна бүлүүһэлэрбит ыскаапка тураллар. Онно өссө кыра чэй ньуоскалара, арыы иһитэ, үүт иһитэ бааллар. Биһиги чааскыбыт аҕыс, ыстакааммыт түөрт. Сылабаары ийэм оргутар. Чэйи эмиэ кини кутар. Иһити балтым сууйар.

Отвечайте на вопросы.

Эһиги иһиккит элбэх дуо? Иһити туохха туруораллар? Эһиэхэ ханнык сылабаар баарый? Кини үчүгэй дуо? Чаанньккыт хаһый? Үрүг чаанньк баар дуо? Кинини хайдах гыналларый? Улахан чаанньк баар дуо? Онно тугу гыналларый? Эһиги чааскыгыт, ыстакаангыт, бүлүүһэбит ханна туралларый? Ыскаапка өссө туох баарый? Эһиги чааскыгыт хаһый? Ыстакаангыт хаһый? Сылабаары ким оргутар? Чэйи ким кутар? Иһити ким сууйар? Ити дьон иһиттэрэ элбэх дуо? Кинилэр сылабаардара ханныгый? Чаанньктара хаһый? Чааскылара уонна ыстакааннара хаһый?

Переведите.

Биһиги остолобуойбут улахан. Кини иһитэ бэрт элбэх. Эһиги оскуолабыт улахан дуо? Учууталгыт хаһый? Оҕобут хаһый? Кылааскыт хаһый? Ити дьон үөрэнэр оскуолалара ханнаный? Кинилэр учууталлара элбэх дуо? Кылаастара хаһый? Биһиги учууталларбыт сорохторо сахалар. Эһиги оҕолоргут эмиэ сахалар дуо? Эһэбит оҕонньор үлэлиир дуо? Биһиги эһэбит оҕонньор арыт үлэлиир, арыт ыалдьар. Биһиги дьиэбит хоһо үс. Эһиги дьиэбит хоһо хаһый? Кылааспыт түннүгэ биэс, оһоҕо икки. Түннүктэрбит улаханнар. Эһиги кылааскыт улахан дуо? Түннүккүт хаһый? Оһоххут хаһый? Түннүктэргит улаханнар дуо? Оскуолабыт ыраас дуо?

Составляйте предложения.

Спишите 6 предложений

1	2	3
биһиги эһиги кинилэр	аҕалара ийэбит аҕабыт ийэбит ийэлэрэ аҕабыт	кырдыаҕас эдэр үлэлиир

Спишите 6 предложений

1	2	3	4
биһиги эһиги кинилэр	кылаастара хоскут хосторо кылааскыт кылааспыт хоспут	ыраас кирдээх улахан кыра	дуо

Образуйте форму принадлежности множественного числа.

Биһиги	Эһиги	Кинилэр
паарта — паартабыт	аҕа — аҕабыт	эһэ — эһэлэрэ
кинигэ —	дьиэ —	убай —
харандаас —	остолобуой —	аҕас —
остуол —	ыскаап —	кэргэн —
түннүк —	оһох —	оһох —
аан —	орон —	орон —
хостор —	ааннар —	оҕолор —

Переведите на якутский язык.

Наш учитель любит ребят. Ваша школа находится в городе. Наша комната большая и чистая. Их комната маленькая. Наши окна большие и чистые. Ваши дети учатся хорошо. Их дети здесь не учатся.

Ваши чашки стоят на столе, наши чашки находятся в шкафу. Их самовар кипит, ваш самовар не кипит. Наш чай очень густой, ваш чай тоже густой. Руки этих детей грязные, лица их чистые. Мать этих детей иногда приходит в школу. Наши ребята в школу идут рано. Ваша посуда стоит на столе, нашей посуды здесь нет. Это наша бабушка. Там сидит ваш дедушка. Знает ли по-русски ваш старший брат? Где работает твой друг? Где живёт мать этих ребят? Что рассказывал вам наш учитель? Что читает сегодня ваш брат?

Сведения из грамматики.

Форма принадлежности множественного числа. Отношение принадлежности, соответствующее понятиям *наш, ваш, их* выражается с помощью аффиксов принадлежности множественного числа. Эти аффиксы выступают в следующем виде:

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
I наш а, е.	1. Гласные, дифтонги; й, л, р 2. Глухие согл. (к, ц, с, т, х) 3. Носовые согл. (м, н, ҥ)	-быт, -бит, -бут, -бүт -пыт, -пит, -пут, -пүт -мыт, -мит, -мут, -мүт	аҕа — аҕабыт (наш отец), ийэ — ийэбит (наша мать), уол — уолбут (наш сын), кө- төр — көтөрбүт (наша птица). ыскаап — ыскааппыт, тинс — тинспит, оһох — оһохпут, түн- нүк — түннүкпүт. аан — ааммыт, тинг — тингмит (наша белка), орон — ороммут, күн — күммүт (наш день).

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
II ваш-а. е.	1. а, э, о, ө, дифтонги	-быт, -бит -бут, -бүт	абабыт (ваш отец), ийэбит, обо- бут, келө — келөбүт (ваши под- воды), дьнэ — дьнэбит.
	2. ы, и, у, ү; й, л, р	-гыт, -гит, -гут, -гүт	арыы — арыыгыт, киһи — киһи- гит, убай — убайгыт, уол — уолгут.
	3. к, п, с, т	-кыт, -кит, -кут, -күт	ыскаап — ыскаапкыт, тиис — тиискит, олоппос — олоппоскут, түннүк — түннүккүт
	4. х	-хыт, -хит, -хут, -хүт	ынах — ынаххыт, сүрэх — сү- рэххит, оһох — оһоххут, бөх — бөххүт (ваш мусор).
	5. м, н, ң	-һыт, -һит, -һут, -һүт	аан — аанһыт, тинг — тинг- һит, орон — оронһут, күн — күнһүт.
III их	1. Гласные, дифт.; л	-лара, -лэрэ, -лоро, -лөрө	аба — абалара (их отец), ийэ — ийэлэрэ, уол — уоллара, төбө — төбөлөрө (их голова), дьнэ — дьнэлэрэ.
	2. Глухие (к, п, с, т, х)	-тара, -тэрэ, -торо, -төрө	ыскаап — ыскааптара, тиис — тиистэрэ, оһох — оһохторо, түн- нүк — түннүктэрэ, куорат — куо- раттара.
	3. й, р	-дара, -дэрэ, -доро, -дөрө	убай — убайдара, сирэй — си- рэйдэрэ, добор — добордоро, кө- төр — көтөрдөрө.
	4. м, н, ң	-нара, -нэрэ, -норо, -нөрө	аан — ааннара, тинг — тингнэ- рэ, орон — оронноро, төлөн — төлөннөрө (их пламя).

Из таблицы видно, что начальный согласный аффикса *-быт* изменяется так же, как у аффикса отрицательной формы глагола *-бат* (см. урок 6). Начальный согласный аффикса *-быт* изменяется так же, как у аффикса дательного падежа *-ба* (см. урок 12). Аффикс *-лара* в сущности представляет собою аффикса множественного числа *-лар* (см. урок 5), только с прибавлением аффикса *-а* (-э, -о, -ө).

Как и в единственном числе, слова, стоящие в форме принадлежности 1 и 2 лица, впереди себя могут иметь личное местоимение, но могут и не иметь его: *биһиги абабыт*, *эһиги абабыт*, но можно сказать и просто *абабыт*, *абабыт*. В третьем лице определяющее слово является более обязательным: *киһилэр абалара* — их отец, *оболор ийэлэрэ* — мать детей, *дьоннор үлэлэрэ* — работа людей.

Аффиксы принадлежности множеств. числа могут быть приставлены также к основам множественного числа. Тог-

да они показывают, что несколько или много предметов принадлежат нескольким или многим обладателям: *биһиги абаларбыт* — наши отцы, *эһиги ийэлэргит* — ваши матери; *оболор ийэлэрэ* — матери детей и (мать детей), *дьоннор үлэлэрэ* — работы людей (и работа людей). Как видно отсюда, понятия их отец, и их отцы выражаются с помощью одного и того же сочетания *кинилэр абалара*. Это происходит от того, что множественность самой формы принадлежности в 3 лице выражается с помощью аффикса *-лар (-лара)*. Поэтому для указания множественности принадлежащего предмета не остается другого формального средства.

22. СУҮРБЭ ИККИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

тэриэлкэ — тарелка
 ньюоска — ложка
 биилкэ — вилка
 быһах — нож

долбуур — полка
 миискэ — миска
 маннык — такой
 бус — вариться, свариться

Эбиэт.

Эбиэти улахан солуурга буһараллар. Эбиэт буста. Агаша улахан уһун остуолга иһити туруорар. Тэриэлкэлэр, ньюоскалар, биилкэлэр, быһахтар — бары бэлэм буоллулар. Агаша остуолга килиэп, туус уурар. Улахан миискэбэ мини кутар. Эти тэриэлкэбэ уурар. Чэ, олорун, эбиэттээн! Бары олороллор уонна аһыыллар. Дьоннор мин истилэр, эт сиэтилэр. Онтон хааһы уонна хомпуот сиэтилэр. Минньигэс, бэрт эбиэт! Бары үчүгэйдик тоттулар. Маша уонна Наташа остуолу хомуйдулар, иһити сууйдулар уонна уурдулар.

Отвечайте на вопросы.

Эбиэти туохха буһараллар? Агаша иһити ханна туруорар? Остуолга туохтар бэлэм буоллулар? Агаша мини туохха кутта? Эти ханна гынна? Дьон тугу гыналлар? Кинилэр тугу истилэр, тугу сиэтилэр? Эбиэт хайдаһый? Дьон хайдах буоллулар? Остуолу ким хомуйда? Иһити хайдах гыннылар?

Спишите в форме принадлежности множествен. числа. Сначала употребите варианты аффикса *-быт*, затем *-быт*, и, наконец *-лара*. Впереди ставьте личное местоимение.

Образец: *Биһиги паарталарбыт бу тураллар.* }

1. Паарталар, остуоллар бу тураллар. Ыскаап уонна дуоска онно баллар. Кылаас улахан уонна ыраас. 2. Дьинэ манна

баар. Утуйар хос бу баар. Орон онно турар. 3. Остолобуой итиннэ баар. Эбиэт үчүгэй. Чэй хойуу.

Спишите, изменяя глаголы.

Сначала вместо положительной формы употребите отрицательную форму. Затем вместо настоящего времени употребите прошедшее время.

1. Кыыс суруйар. Уолаттар ааҕаллар. Учуутал кэпсиир.

2. Энэм эрдэ турар. Убайдарым үөрэнэллэр. Эбэм иһит сууйар.

3. Бу врач хараҕы эмтиир. Ити врач күөмэйи көрөр. Ол дьон эми ылаллар.

4. Бу оҕо үүтү таптыыр. Ити дьон эти элбэхтик сииллэр. Дьахтар эбиэт буһарар.

Составляйте предложения.

1	2	3	4	1	2	3	4
биһиги эһиги киһилэр	ыстакааннара быһаххыт быһахтара ыстакааммыт быһахпыт	дол- буурга остуол- га ыскаап- ка	баар суох сытар турар	мин эн биһиги эһиги	быһахпыт ыстакааным биһлкэҕит чааскыт минскэбит быһаҕыт быһаҕым	ханна	баарый сытарый тураый

Переведите на якутский язык.

Наша столовая большая. В столовой обедает много народу. Наши учителя обедают в столовой. Большая ли ваша столовая? Обедают ли там ваши учителя? Наш отец иногда тоже обедает в столовой. Наши дети кушают дома. Они не идут в столовую. Где кушают ваши дети? Идут ли они в столовую? Наша мать работает в колхозе. Где работают ваша мама и ваш отец? Работают ли ваш дед и ваша бабушка? Где работает мать этого мальчика? Где учатся дети этой женщины? Учатся ли сыновья этого старика? Там лежит ваша газета. Возьмите и читайте. Это наш стакан. Принесите его сюда. Кто взял красный карандаш? Вы не берите этот карандаш.

Грамматические сведения.

Причастное определение. Формы, употребляемые в качестве глаголов 3-го лица единственного числа настоящего времени (*аһыыр, суруйар*) и прежде — прошедшего

времени (*аһаабыт, суруйбут*) выступают также в значении причастий и могут служить определением. Например, *аһыыр ынах* — едящая корова, *суруйар киһи* — пишущий человек, *утуйар хос* — спальная комната, *аабар хос* — читальная («читальная комната»).

23. СҮҮРБЭ ҮҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

билиидэ — плита	уу — вода
алаады — оладьи	суунар иһит — умывальник
хобордоох — сковорода	суун — умываться
лэппиэскэ — лепешка	отун — топить (печку)
буочука — бочка	хаал — оставаться
биэдэрэ — ведро	буочукаттан — из бочки
хомуос — ковш	куукуна — кухня

Сарсыарда.

Сарсыарда ийэм эрдэ турда. Кини куукунаҕа бастаан билиидэни отунна. Онтон хомуоһу ылла уонна муннукка турар буочукаттан биэдэрэбэ уу кутта. Биэдэрэттэн ууну сылабаарга кутта, сылабаары туруорда. Уонна ийэм хобордооххо алаады буһарда. Онтон дьон турдулар. Ийэм суунар иһиккэ уу кутта. Дьоннор бары сууннулар. Вася эмиз суунна. Онтон бары олордудар, чэй истилэр, алаады сиэтилэр. Алаадыны бары улаханлык таптыллар. Кыра кыс Маша этэр: «Алаады үчүгэй, лэппиэскэ куһаҕан». Дьон бары аһаатылар уонна бардылар. Сорохтор үлэбэ бардылар, Вася оскуолаҕа барда. Дьибэ кыра оҕолор уонна эмээхситтэр хаалдылар.

Отвечайте на вопросы.

Ийэн төһөбө (хаһан) турда? Кини бастаан тугу гынна? Ууну хантан ылла, туохха кутта? Биэдэрэттэн туохха кутта? Хобордооххо ийэн тугу буһарда? Онтон ким турда? Ийэн туохха уу кутта? Ким суунна? Дьон тугу аһаатылар? Кинилэр тугу таптыллар? Кыра кыс тугу эттэ? Дьон ханна бардылар? Дьибэ ким хаалла?

Переведите и отвечайте на вопросы.

Билиги буочукабыт уонна суунар иһиппит куукунаҕа тураллар. Эһиги суунар иһиккит ханна турарый? Уугут ханна турарый? Куукунабыт оһоҕо билиидэ дуу, атын дуу? Эһиги биэдэрэбит хаһый? Эһиэхэ сылабаары ким оргутар? Хобордооххут

улахан дуо? Онно тугу буһараллар? Алаадыны эһиги дьонгут таптыыллар дуо? Эһиэхэ лэппиэскэ сииллэр дуу, килиэп сииллэр дуу? Сарсыарда эһиэхэ ким эрдэ турарый? Ийэбит ханна үлэлиир? Сарсыарда үлэбэ ким барарый? Үөрэххэ барар оҕо баар дуо? Кыра оҕолор бааллар дуо? Дьиэбэ ким хааларый?

Спишите, ставя глаголы во множественном числе.

Ууну биэдэрэттэн ылыма, буочукаттан ыл. Чэйи сылабаарга оргутума, чаанньыкка оргут. Чаанньык оргуйбат, сылабаар оргуйар. Ити дьахтар алаадыны буһарбат, лэппиэскэни буһарар. Бу оҕо суораты таптаабат, күөрчэби таптыыр. Ити киһи үүтү испэт, кымыһы иһэр. Кыыс дьиэбэ хаалар, ити уол хаалбат. Ол киһи оҕото манна үөрэммэт, куоракка үөрэнэр. Мин аҕаһым үөрэнэр, эн аҕаһың үлэлиир. Бу дьахтар оҕото улахан.

Переведите на якутский язык.

Твоя мама находится на кухне. Она варит обед. Твоя бабушка тоже там. Она моет посуду. Ваша кухня чистая. Наша кухня тоже чистая и большая. На кухне есть много посуды. В углу стоит большая бочка. В бочке находится вода. В другом углу стоит наш умывальник. Там утром моются все. На полке стоят наши ведра, чайники и наш медный самовар. На плите наша мать готовит (варит) пищу. Она варит обед, кипятит молоко и чай. Утром и вечером она ставит самовар. Иногда она варит кашу и компот, печёт оладьи. Есть ли в этом доме отдельная кухня? Большая ли она? Есть ли в ней (киһиэхэ) плита? Что варят на плите? Варят ли обед? Все ли обедают дома? Кто обедает в столовой?

Сведения из грамматики.

Смена начального согласного в аффиксах (общие формулы). В якутском языке в начале основной формы аффиксов встречаются следующие согласные: *б, л, т, ɕ, Һ*. В зависимости от последнего звука основы и в результате действия прогрессивной ассимиляции (см. урок 15) эти согласные чередуются с рядом других согласных. При этом сменяют друг друга обычно согласные, близкие по месту образования. Начальный *б* даёт группу трёх чередующихся губных согласных (*б, ɱ, м*). Начальные *л* и *т* дают группу четырех чередующихся переднеязычных согласных (*л, ɭ, ɮ, ɳ*, или *т, ɮ, л, ɳ*). Начальный *ɕ* даёт группу пяти чередующихся заднеязычных согласных (*ɕ, ɟ, к, х, ҥ*). В начале аффикса *-һыт* в основном сменяются свистящие (*һ, с, ɕ, ɮь*, а также *нь*). В более подробном виде эти формулы раскрываются следующим образом.

Смена начального б.

Всякий аффикс, начинающийся с звука б, может иметь следующие начальные согласные.

Конечные звуки основы	Начальный звук аффикса	Примеры
1. Гласные, дифтонги; й, л, р	б	-быт, -бит, -бут, -бүт
2. к, п, с, т, х	п	-пыт, -пит, -пут, -пүт
3. м, н, нг	м	-мыт, -мит, -мут, -мүт

Смена начального л.

Конечный звук основы	Начальн. звук. аф.	Примеры
1. Гласные, дифт.; л	л	-лаах ¹ , -лээх, -лоох, -лөөх
2. к, п, с, т, х	т	-таах, -тээх, -тоох, -төөх
3. й, р	д	-даах, -дээх, -доох, -дөөх
4. м, н, нг	н	-наах, -нээх, -ноох, -нөөх

Смена начального т.

Конечный звук основы	Начальн. звук. аф.	Примеры
1. Гласные, дифт.; глухие согл.	т	-та ² , -тэ, -то, -тө
2. й, р	д	-да, -дэ, -до, -дө
3. л	л	-ла, -лэ, -ло, -лө
4. м, н, нг	н	-на, -нэ, -но, -нө

Смена начального б.

Конечный звук основы	Начальн. звук. аф.	Примеры
1. Широкие гл. и дифт.	б	-быт, ³ -бит, бут, -бүт
2. Узкие гл.; й, л, р	г	-гыт, -гит, -гут, -гүт
3. к, п, с, т	к	-кыт, -кит, -кут, -күт
4. х	х	-хыт, -хит, -хут, -хүт
5. м, н, нг	н	-ныт, -нит, -нут, -нүт

Смену начального согласного в аффиксе — *ныт* (см. в уроке 61). Приведённые формулы представляет собою

¹ аффикс притяжательного прилагательного абалаах — имеющий отца, дьнэлээх — имеющий дом.

² аффикс частного падежа (см. 18 урок).

³ аффикс принадлежности 2-го лица множеств. числа (см. урок 21).

ключ, раскрывающий всю технику словообразования и словоизменения. Достаточно запомнить основную форму любого аффикса, чтобы с помощью формул установить все её варианты.

24. СҮҮРБЭ ТӨРДҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

кыһын — зима, зимою
тымныы — холод, холодный,
холодно
ичигэс — тёплый, тепло
тангас — одежда
сон — шуба, пальто
бэргэһэ — шапка

үтүлүк — рукавица
хаатынка — валенки
күн — солнце, день
түүн — ночь, ночью
тангын — одеваться
кэт — одевать
сотору — скоро

Кыһын.

Кыһын биһиэхэ улахан тымныы буолар. Дьон бары ичигэс таһаһы таһналар. Кинилэр ичигэс сон, бэргэһэ, үтүлүк хаатынка кэтэллэр. Кыһын күн кылгас, түүн уһун. Мин күн айы оскуолаҕа барабын. Сарсыарда эрдэ турабын, суунабын, аһыбын. Онтон кинигэлэри, тэтэрээттэри ылабын, ичигэстик таһнабын уонна барабын. Оскуолаҕа биэс, арыт алта уруок буолар. Онтон сотору киэһэ буолар. Киэһэ мин дьиэбэ кэлэбин, эбиэттибин уонна кыратык сытабын. Онтон уруоктары үөрэтэбин: ааҕабын, суруйабын. Киэһэ уон чааска утуйабын.

Отвечайте на вопросы.

Кыһын биһиэхэ хайдах буоларый? Дьон тугу таһналарый? Кыһын күн хайдаҕый, түүн хайдаҕый? Эн кыһын тугу гынабын? Сарсыарда төһөбө (хаһан) турабын? Тугу гынабын уонна ханна барабын? Оскуолаҕа хас уруок буолар? Киэһэ ханна кэлэбин, тугу гынабын? Хас чааска утуйабын?

Переведите.

Мин арыт дьиэбэ эбиэттибин, арыт остолобуойга эбиэттибин. Эмис эт минэ ордук үчүгэй буолар. Көтөх эт минэ куһаҕан. Хааһыны эмие сиибин. Суораты уонна күөрчэби улахан-нык таптыыбын. Эн ханна эбиэттигин? Ханнык мини таптыыгын? Суораты таптыыгын дуо? Хааһыны элбэхтик сиигин дуо? Уонна тугу таптыыгын? Эн үөрэнэбин дуу, үлэлигин дуу? Кыһын тугу гынабын? Сонун ичигэс дуо? Бэргэһэн уонна үтүлүгүн ханныктарый? Эһиэхэ хаатынка баар дуо? Мин хаатынкам

улахан уонна ичигэс. Сонум хара, бэргэнэм эмиэ хара. Эн сонун ханныгый? Бэргэнэн ханныгый?

Составьте предложения.

1	2	3	1	2	3	4
мин эн	килиэп кинигэ сон	кэтэҕин ааҕабын сиибин сиигин ааҕабын кэтэбин	мин эн кини обо	соно сонун үтүлүгэ үтүлүгүм хаатынгам хаатынгам хаатынката сонум	ханна	баарый сытарый

Переведите на якутский язык.

Зимой я одеваю это пальто. Оно весьма тёплое. Моя шапка и рукавицы тоже тёплые. Я сплю в этой комнате. Она маленькая и тёплая. Вечером я сижу здесь около лампы и учу уроки. Я читаю по-якутски и по-русски. По-якутски я разговариваю хорошо. Говоришь ли ты по-русски? Какие книги читаешь? Читаешь ли газету? Кто читает эту книгу? Я зимой играю мало, читаю много. Зимой я встаю рано, ложусь поздно. Утром в восемь часов иду в школу. Там бывает пять, иногда шесть уроков. В четыре часа я прихожу домой и обедаю. Вечером я много читаю. Когда ты уходишь в школу? Когда приходишь домой? Что ты делаешь вечером?

Сведения из грамматики.

Спряжение глаголов настоящего времени (единств. число, положительная форма). В единственном числе настоящего времени глаголы спрягаются следующим образом:

Положительная форма.

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1.	Гласные и дифтонги	-мыбын, -нибин, -уубун, -үүбүн	аһаа — аһыбын, үлэлээ — үлэлинибин, тохтоо — тохтуубун (останавливаюсь), төлөө — төлүүбүн (плачу).
	Согласные	-абын, -эбин -обун, -өбүн	бар — барабын, кэл — кэлэбин, олор — олоробун, көр — көрөбүн.
2.	Гласные и дифтонги	-ыыгын, -иигин, -уугун, -үүгүн	аһаа — аһыыгын, үлэлээ — үлэлиигин, тохтоо — тохтуугун, төлөө — төлүүгүн.

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
3.	Согласные	-абын, -эбин, -обун, -обун	бар — барабын, кэл — кэлэбин, олор — олоробун, көр — көрө- бун.
	Гласные и дифтонги	-ыыр, -иир, -уур, -үүр	аһаа — аһыыр, үлэлээ — үлэ- лиир, тохтоо — тохтуур, төлөө — төлүүр.
	Согласные	-ар, -эр, -ор, -өр	бар — барар, кэл — кэлэр, оло- р — олорор, көр — көрөр.

Как видно из примеров, широкий и долгий гласный основы сливаются с узким гласным аффикса: *аһаа + ыыбын = аһыыбын*, *үлэлээ + иицин = үлэлицин*, *тохтоо + уур = тохтуур*.

25. СҮҮРБЭ БЭНИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

ырбаахы — рубашка

ыстаан — штаны

бүрүүкэ — брюки

көстүүм — костюм

ис — нутро, подклад

истээх таһас — тёплая одежда

на меху или теплом под-
кладе

этэрбэс — обувь на мягкой по-
дошве

тыс этэрбэс — камузы (мехо-
вая обувь)

иннэ — иголка

киинэ — кино

сап — нитка

боростуой — простой

абыях — немного, немногий

истэн — заниматься шитьем

тик — шить

маны ыл — возьми это

оччоҕо — тогда

төһө — насколько, в какой сте-
пени

Кэпсэтии.

Маша, эн истэнэбин дуо? — Боростуой таһаны кыратык тигэбин. — Тугу тигэбин? — Ырбаахыны, ыстааны, истээх таһаны. Этэрбэни эмиэ тигэбин. — Көстүүмү тигэбин дуо? — Суох. Көстүүмү тикпэппин. — Миэхэ тыс этэрбэстэ тик эрэ. — Ээ! суох! Үлэм элбэх. Уонна суон иннэм суох. — Чэ, оччоҕо бүрүүкэтэ тик. — Бүрүүкэни тигэбин: Сарсын аҕал. — Сөп, сарсын аҕалабын. Эийэхэ хара сап баар дуо? — Абыях баар. — Миэхэ кыратык аҕал эрэ. — Мэ, маны ыл. — Чэ үчүгэй. Баһыба.

Переведите.

Эһэм тыс этэрбэни кэтэр. Кини хаатынканы таптаабат. Кини этэр: «Хаатынка куһаҕан, тымны. Тыс этэрбэс ичигэс».

Мин ийэм кыратык истэнэр. Кини миэхэ ырбаахыны уонна истээх ыстааны тиктэ. Кыра кыыс Маша этэр: «Ийээ, эн миэхэ ырбаахыта тик. Мин сотору оскуолаҕа барабын». Кыһын мин хаатынкананы уонна истээх ыстааны кэтэбин. Арыт тыс этэрбэни кэтэбин. Мин сонум истээх, үтүлүгүм эмиз истээх. Эн тыс этэрбэни кэтэбин дуо? Сонун истээх дуо? Үтүлүгүн туох истээбэй? Оскуолаҕыт ичигэс дуо? Эн ханнык кылааска үөрэнэбин? Нууччалыы төһө үчүгэйдик билэбин? Мин нууччалыы түргэнник ааҕабын да, бытааннык саҕарабын. Биниги учууталбыт сахалыы бэрт үчүгэйдик саҕарар.

Спрягайте глаголы.

аһаа — аһыбын, аһыгын, аһыыр	бар — барабын, барабын, ба- рар
ыллаа —	кэт —
кэпсээ —	олор —
сиэ —	көр —
оонньоо —	оргут —
тохтоо —	буһар —
эбиэттээ —	сууй —
чэйдээ —	сот —
эмтээ —	бил —
ыйаа —	саҕар —

Глаголы, стоящие в скобках, поставьте в форме настоящего времени.

Мин сарсыарда эрдэ (тур). Эн хас чааска (тур?)? Коля арыт остолобуойга (эбиэттээ) уонна чэй (ис). Эбэм хойуу чэйи (таптаа). Эн суораты (таптаа) дуо? Ити кини кымыһы (ис) дуо? Мин бүгүн остолобуойга эбиэттибин, эн ханна (эбиэттээ)? Убайым киэһэ киинэҕэ барар, мин эмиз онно (бар). Мин сарсын врачка көрдөрөбүн, эн эмиз (көрдөр) дуо? Эн куһаҕаннык (ыллаа), ити кыыс үчүгэйдик (ыллаа). Мин бүгүн баһаартан эт (атыылас), эн (атыылас) дуо?

Переведите на якутский язык.

Моя мать шьёт рубашку и штаны. Костюм шьёт другая женщина.носишь ли ты костюм? Кто тебе шьёт костюм? Моя бабушка шьёт камузы.носишь ли ты камузы? Я иногда одеваю камузы. Моя старшая сестра варит вкусную кашу. Любишь ли ты кашу? Я люблю густую кашу. Наш учитель хорошо поёт. Поёшь ли ты? Я пою плохо. Зимой я каждый день иду в школу. Мои младшие братья малы. Они остаются дома. Мой старший брат не учится. Он работает. Есть ли у тебя старший брат? Что он делает? У меня есть маленькая сестра. Её зовут (кини

аата) Маша. Я сильно люблю её. Есть ли у тебя маленькая сестра? Любишь ли ты её? Наша бабушка стара. У ней волосы белые. Она не работает. Наша бабушка любит детей.

26. СҮҮРБЭ АЛТЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

дьяаһык — ящик
сайын — лето, летом
сайынгы — летний
бачынгка — ботинки
атах таһаһа — обувь
сапыкы — сапоги

түүппүлэ — туфля
эргэ — старый, ветхий
ордук — лишний, излишек
көхө — вешалка
ыйаа — вешать, повесить
тонг — мёрзнуть, мёрзлый.

Таһас дьяаһыга.

Утуйар хоско биир улахан дьяаһык турар. Ол таһас дьяаһыга. Оно ийэм ордук таһаһы уурар. Кыһын дьяаһыкка сайынгы таһаһы уураллар. Сайын киниэхэ кыһынгы таһас сытар. Билигин мин киэпкэм, сайынгы ырбаахыларым, бүрүүкэм оно сыталлар. Дьяаһыкка саһа даһаны, эргэ даһаны таһас элбэх. Атын таһастара барыта оно баар. Атах таһаһа туспа дьяаһыкка баар. Оно этэрбэстэр, сапыкылар, бачынгкалар, түүппүлэлэр сыталлар. Сайын эн туох таһаһы кэтэбин? Киэпкэн саһа дуу, эргэ дуу? Атахха тугу кэтэбин? Эһиэхэ ордук таһаһы ханна уураллар? Эһиэхэ улахан дьяаһык баар дуо? Кини ханна турарый? Эһиэхэ туспа дьяаһык баар дуо? Оно тугу уураһын? Кинигэ дьяаһыга баар дуо? Кинигэн төһө элбэбий?

Переведите.

Мэ, бу сону ол көхөбө ыйаа. Бу көхө куһаһан. Манна таһаһы ыйааһан. Бэргэһэни долбуурга уур. Бу саһа үтүлүк ким үтүлүгэй? Үтүлүгү оронго уурума, долбуурга уур. Бу үтүлүк тымны. Миэхэ истээх үтүлүктэ аһалыг. Саһа сапыкым ханна баарый? Бу сапыкыны дьяаһыкка ууруг. Миэхэ тус этэрбэстэ аһалыг. Бүгүн улахан тымны буолла. Хаатынгаһа атаһым тоһор. Эн илиин тоһор дуо? Мэ, бу истээх үтүлүгү кэт. Мин муннум (мурунум) тоһно, эн муннун тоһор дуо? Ити оболор тоһнулар. Оболорго чэйдэ кутунг.

Спишите сначала во 2-ом лице, затем в 3-м лице.

Мин сэттис кылааска үөрэнэбин. Сарсыарда аһыс чааска оскуолаһа бараһын. Тоһус чааска звонок буолар. Оччоһо мин

кылааска киирэбин. Паартаҕа олоробун. Уруогу үчүгэйдик истэбин. Дуоскаҕа, тэтэрээккэ суруйабын, ааҕабын, кэпсиибин. Киэһэ дьиэҕэ түөрт чааска кэлэбин. Аһыбын, кыратык, үлэлиибин, арыт оонньоубун. Онтон уруок үөрэтэбин. Киэһэ уон чааска сытабын, түргэнник утуйабын.

Спишите в отрицательной форме.

Бу кыыс нууччалыы ааҕар. Ити уол түргэнник суруйар. Убайым киэһэ үөрэнэр. Эбэм эмээхсин эрдэ турар. Энэм ити сону кэтэр. Балтым суораты таптыыр. Ити оҕо түүн ытыыр. Оҕолор дьиэҕэ оонньоуулар. Бу дьон остолобуойга эбиэттииллэр. Оонньоттор кыһын хаатынка кэтэллэр. Ити кыргыттар нууччалыы кэпсэтэллэр. Бу оҕолор ааны үчүгэйдик сабаллар. Бу дьон кыһын түннүгү аһаллар.

Переведите на якутский язык.

В этом ящике лежит моя летняя одежда. Здесь находятся моя кепка, новая рубашка, летние брюки. Мои сапоги и ботинки тоже лежат здесь. Летом я ношу белую рубашку и кепку. Зимой я одеваю тёплую одежду. Моё пальто висит на вешалке, шапка и рукавицы лежат на полке. Зимой я ношу валенки, иногда ношу камузы. Моя мать хорошо шьёт камузы. Занимается ли шитьём ваша мама? Что она шьёт? Есть ли у неё толстая иголка? Шьёт ли она костюм? Что ты зимой одеваешь на ноги (атахха)? Что одеваешь на ноги летом? Какую рубашку ты носишь летом? Есть ли у тебя новая рубашка? Кто сшил тебе эту рубашку? Где твои новые сапоги? Покажи мне. Отдай эту шапку тому мальчику. Дай мне старые рукавицы. Пальто повесьте на ту вешалку. Шапки и рукавицы положите на полку.

Сведения из грамматики.

Определение. Определение всегда стоит непосредственно перед определяемым. Оно не согласуется с определяемым и не принимает никаких аффиксов: *истээх үтүлүк*, *истээх үтүлүккэ*, *истээх үтүлүгү*. Определение сочетается с определяемым по способу примыкания.

Всякая именная форма, стоящая впереди другого имени, выступает в значении определения. При изменении местоположения она перестает быть определением: *хара сон* — чёрная шуба (*хара* — определение); *сон хара* — шуба чёрная (*хара* — сказуемое).

27. СҮҮРБЭ СЭТТИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

лааппы — лавка, магазин
баата — вата
саба — воротник
сабалаах — с воротником,
имеющий воротник
сиэх — рукав
сиэп — карман
тимэх — пуговица

кур — пояс, ремень
уһул — снимать
табыс — выходить; тахсабын —
выхожу
киир — входить
барых — пойдём
олус — весьма, слишком
дорообо — здорово, здравствуй

Маһаһынга.

— Дорообо, Коля! Бу ханна бардын! — Маһаһынга бардым. — Эн ханна бардын? — Мин эмиэ маһаһынга бардым. Чэ, барых. Коля уонна Миша маһаһынга кэлэллэр. Киирэллэр. Коля этэр: — Эһиэхэ баата истээх сон баар дуо? — Баар, баар. Баһаалыста! Ханник сону ылабын? — Миэхэ ол хара сабалаах сону аҕал. — Баһаалыста, көр. — Бу сон сиэбэ олус кылгас. Уһун сиэхтээх сонно аҕал. — Мэ, мань көр. — Бу сон тимэбэ олус кыра уонна сиэбэ улахан. — Чэ оччоҕо мань көр. — Бу сөп. Мань ылабын. Аны миэхэ тимэхтэ аҕал. Ырбаахы тимэбэ наада. Коля сон уонна тимэби ылла. Миша кур атыласта. Онтон кинилэр табыстылар уонна бардылар.

Отвечайте на вопросы.

Маһаһынга ким барда? Коляҕа ханник сон нааданын? Маннайгы сон сиэбэ хайдабын? Иккис сон сиэбэ уонна тимэбэ ханниктарын? Коля сон ылла дуо? Уонна өссө тугу ылла? Миша тугу атыласта? Эһиэхэ истээх сон баар дуо? Кини ханник сабалаабын? Ханник тимэхтээбин? Эһиэхэ лааппы баар дуо? Онно тугу атылылар? Эн тугу атылаһабын?

Переведите.

Мин кыһынны сонум үрүҥ сабалаах, убайым соно хара сабалаах. Бу сон түөрт сиэптээх. Онно биир күөх сонноох киһи киирдэ. Ити уол хаатынкалаах уонна истээх ыстааннаах. Ичигэс таҕастаах киһи кыһын тонмот. Эн дьиэбэ бэргэнэлээх олорума, уһул. Сонноох табыс, таһырдыа олус тымныы. Дьиэбит ичигэс дуо? Кини хас хостообуй? Хас оһохтообуй? Куукуналаах дуо? Куукунабыт билиитэлээх дуо? Утуйар хоскут хас ороннообуй? Ити оҕо туспа оронноох дуо? Ити манан баттахтаах ханник оһонньоруй? Ол хара бытыктаах киһи мин убайым. Бу

эмээхсин абыах тиистээх Ити кыһыл сирэйдээх кыыс Коля балта. Кини ахсыс кылааска үөрэнэр. Эниги оскуолабыт хас кылаастаабы? Эн хаһыс кылааска үөрэнэбин? Мин онус кылааска үөрэнэбин.

Составьте предложения.

Спишите 6 предложений.

Спишите 6 предложений.

1	2	3	4
ити бу ол	уол кыыс киһи обо	үчүгэй кыһыл хара ичигэс уһун	сонноох харахтаах книгэлээх харандаастаах баттахтаах

1	2	3	4
мин эн ийэм аһам	арыылаах үүттээх туустаах сыалаах	эти киһиэ- би чэйи мини	таптыыр иһэбин сиигин

Переведите на якутский язык.

Этот мальчик в новой рубашке (с новой рубашкой). Девочка в чёрном пальто — моя младшая сестра. Моё зимнее пальто с черным воротником. У этой рубашки четыре пуговицы (эта рубашка с четырьмя пуговицами). Моя бабушка любит чай с молоком. Они к чаю едят хлеб с молоком. Я люблю сметану с сахаром. Этот дом с маленькими окнами. Наша комната с одной дверью. Я живу в комнате с большими окнами. Эта комната тёплая и чистая. Ты где живёшь? Тёплая ли твоя комната? Тёплый ли ваш дом? Наш дом очень тёплый. Тот дом холодный. Наши окна большие. Тут стоят новые стулья. Эти скамейки тоже новые. Я сижу на новой скамейке. Ты сидишь на старом стуле. Марфа не вытерла этот стул.

Сведения из грамматики.

Имя обладающего с аффиксом *-лаах*. С помощью аффикса *-лаах* от имен образуются прилагательные, выражающие признак, состоящий в обладании тем, что обозначено основой: *кырааска* — краска, *кырааскалаах* — имеющий краску, окрашенный; *куус* — сила, *куустээх* — обладающий силой, сильный; *сон* — шуба, *сонноох* — имеющий шубу. Часто эти слова употребляются также в роли сказуемого: *бу уу туустаах* — эта вода соленая, *ити дьииэ киһилээх* — этот дом жилой (с людьми). Значительно реже эти слова могут выступать в роли подлежащего, дополнения и обстоятельства.

Аффикс *-лаах* может приставляться также к основам множественного числа: *оболордоох киһи* — человек с детьми, *улахан туннуктэрдээх дьииэ* — дом с большими окнами.

28. СҮҮРБЭ АХСЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

туруу — вставание	сабынних — доха
чаһы — часы	сотун — утираться
сиэркилэ — зеркало	соттобут — утираемся
тараах — гребень	тараан — причёсываться
суокка — щётка	ыраастаа — чистить
соттор — полотенце	таһырдыа — наружу, на улицу
былаат — платок, шаль, шарф	уһугун — просыпаться, уһукта- быт — просыпаемся.

Сарсыарда туруу.

Коля уонна мин оскуолаҕа үөрэнэбит. Биһиги сарсыарда эрдэ турабыт. Бастаан уһуктабыт уонна чаһыны көрөбүт. Онтон таһнабыт, суунабыт. Соттору ылабыт уонна соттобут. Тараабы ылабыт уонна сиэркилэ аттыгар баттабы тараанабыт. Аны суокканы ылабыт, таһаһы ыраастыбыт. Онтон аһыбыт уонна кинигэлэри, тэтэрээттэри суумкаҕа уурабыт. Ийэм этэр: «Обо-лоор, бүгүн таһырдыа олус тымныы буолбут. Эһиги сабыннихта кэтин уонна былаатта ылын». Биһиги сабынних кэтэбит, саал былаат ылабыт. Ичигэстик таһнабыт уонна оскуолаҕа барабыт.

Отвечайте на вопросы.

Эһиги оскуолаҕа үөрэнэбит дуо? Сарсыарда төһөбө (хаһан) турабыт? Хас чааска уһуктабыт? Эһиэхэ чаһы баар дуо? Эһиги таһнабыт уонна тугу гынабыт? Соттору ылабын уонна тугу гынабыт? Эһиэхэ тараах баар дуо? Сиэркилэ баар дуо? Суокка баар дуо? Эһиги тараанабыт дуо? Таһаһы ыраастыгыт дуо? Хас чааска аһыгыт? Кинигэни, тэтэрээти ханна гынабыт? Тымныыга хайдах таһнабыт? Эһиэхэ ким сабынних кэтэрий? Кимиэхэ саал былаат баарый? Оскуолаҕа хас чааска барабыт? Уруок хас чааска буоларый?

Спишите во множественном числе.

Мин үөрэнэбин, эн эмиэ үөрэнэбин. Мин сарсыарда сэттэ чааска уһуктабын, эн эмиэ эрдэ уһуктабын. Мин түргэнник таһнабын уонна ыраастык суунабын. Эн баттабы тараанабын уонна таһаһы ыраастыгын. Мин сабыннихабы тымныыга кэтэбин. Ити уол истээх сонун кэтэр. Бу кыыс тараабы ылар уонна тараанар. Эн таһаһы куһаһанлык ыраастыгын. Ити суокканы ылыма. Тараабы миэхэ аһал. Чаһыны көр эрэ. Ити сонун ыраастаа. Бүгүн хаатынкананы кэтимэ, тыс этэрбэстэ кэт. Үтүлүгү остуолга уурума, көхөбө ыйаа. Бу бэргэһэни долбуурга уур. Соттору ыйаама, манна аһал.

Составляйте предложения, изменяя глаголы.

Спишите 8 предложений.

1	2	3
мин эн бийги эниги	сону саппыкыны соттору ырбаахыны	ыраастаа ыйаа кэт тик

Спишите 6 предложений.

1	2	3
кни книлэр	эрдэ хойут үчүгэйдик куһаҕаннык	ыллаа үөрэн утуй аах

Переведите на якутский язык.

Вечером мы все сидим дома. Взрослые приходят с работы, ребята приходят из школы, Мы все садимся около лампы. Отец читает газету, мы читаем книги. Коля и я ложимся поздно, утром встаём рано. Мы просыпаемся в семь часов и быстро одеваемся. Затем мы берём полотенце и идём на кухню. Там стоит умывальник. Он с холодной водою. Мы быстро умываемся и вытираемся. Теперь мы садимся к столу (остуолга) и кушаем. Мы пьём чай с сахаром и едим булку с маслом. Затем мы идём в школу. Зимой мы одеваемся тепло. Коля одевает большую доху. Я одеваю тёплое ватное пальто. Что вы одеваете зимою? Одеваете ли доху? Есть ли у вас шарф (саал былаат). Сколько уроков бывает в школе? Когда приходите домой? Что делаете вечером? В котором часу ложитесь? Когда встаете утром? Есть ли дома часы? Есть ли зеркало? У кого есть гребень? Причёсываете ли волосы?

Сведения из грамматики.

Спряжение глаголов настоящего времени (множествен. число, положительная форма). Во множественном числе настоящего времени аффиксы спряжения по внешней форме обнаруживают значительное сходство с формами единственного числа. Здесь в 1 и 2 лицах выступают аффиксы *-ыыбыт* и *-ыыгыт* (вместо *-ыыбын* и *-ыыгын* единств. числа). В третьем лице к форме единствен. числа прибавляется аффикс *-лар*. Таким образом, спряжение во множественном числе производится так:

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1.	Гласные и дифтонги	-ыыбыт, -нибит, -уубут, -үүбүт	аһаа — аһыыбыт (кушаем), үлэ- лээ — үлэлинибит, тохтоо — тох- туубут, төлөө — төлүүбүт.

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикс	Примеры
2.	Согласные	-абыт, -эбит -обут, -өбүт	бар — барабыт, кэл — кэлэбит, олор — олоробут, көр — көрө- бүт.
	Гласные и дифтонги	-ыгыт, -нигит -уугут, -үүгүт	аһаа — аһыгыт (кушаете), үлэлээ — үлэлнигит, тохтоо — тохтуугут, төлөө — төлүүгүт.
3.	Согласные	-абыт, -эбит, -обут, -өбүт	бар — барабыт, кэл — кэлэбит, олор — олоробут, көр — көрө- бүт.
	Гласные и дифтонги	-ылар, -ил- лэр, -уулар, -үүлэр	аһаа — аһылар (кушают), үлэлээ — үлэлилар, тохтоо — тохтуулар, төлөө — төлүүлэр.
	Согласные	-аллар, -эллэр, -оллор, -өллөр	бар — бараллар, кэл — кэлэл- лэр, олор — олороллор, көр — көрөллөр.

29. СҮҮРБЭ ТОХСУС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

наскы — носки
чулку — чулки
дьууппа — юбка
сыттык — подушка
сыттык хаата — наволочка

суорбан — одеяло
матараас — матрац
тэллэх — постель, тюфяк
холуоһа — галоши
устабыт — снимаем (уһула-
быт)

Кэпсэтии.

— Аа, Маша, Нюта! Кэпсээн, оболоор.— Суох. Эн кэпсээ.— Туох да суох. Бу ханна бардыгыт?— Маһанынҥа бардыбыт.— Онно тугу атыылаһабыт? — Наскы, чулку ылабыт. Нюта дьууппа атыылаһар.— Мин эмиэ маһанынҥа барабын. Миэхэ сыттык хаата уонна холуоһа наада.— Суорбан ылабын дуо? Маһанынҥа үчүгэй суорбаннар бааллар. Уонна сыттыктар, матараастар, тэллэхтэр бааллар.— Суох. Миэхэ ити наадата суох.— Эниги суорбан ылабыт дуо?— Ээ суох. Биһиги эмиэ ылбаппыт. Чэ, барыабын түргэнник.

Отвечайте на вопросы.

Маша уонна Нюта ханна бараллар? Кинилэр тугу атыылаһаллар? Эһиэхэ чулкуну ким кэтэрий? Эн ханнык наскыны таптыыгын? Ким дьууппаны кэтэрий? Эһиги матарааска сытабыт дуу, тэллэххэ сытабыт дуу? Эн суорбанын ханныгый? Сыттыгыг улахан дуу, кыра дуу? Холуоһаны хаһан кэтэбит? Эн холуоһан саҥа дуу, эргэ дуу?

Переведите.

Мин ити кыһыл суорбанаах оронго утуйабын. Бу хоско үс киһи утуйабыт. Ол күөх сыттыктаах оронго Петя утуйар. Вася ороно саҥа матараастаах. Эбэм эмээхсин ити эргэ тэллэххэ утуйар. Эбэм дьууппаны кэппэт. Кини чулкуну, наскыны эмиэ кэппэт, этэрдэни кэтэр. Утуйар таҥаны биһиги арыт таһырдыа ыйыбыт. Ити көхөбө соннору, бэргэхэлэри ыйылар. Ордук таҥаны дьааһыкка уурабыт. Бачыыҥкалар, түүппүлэлэр, саппыкылар кыһын дьааһыкка ыталлар. Биһиги таҥас уураар дьааһыкпыт ол турар. Эһиги ордук таҥаны ханна гынабыт? Эһиэхэ таҥас уураар дьааһык баар дуо? Утуйар таҥаны таһырдыа ыйыгыт дуо? Быылы хайдах ыраастыгыт? Эһиэхэ суокка баар дуо? Суокканан тугу ыраастыгыт? Биһиги суокканан сону, көстүүмү, суорбаны ыраастыбыт. Утуйар таҥаны ыраастыбыт. Холуонаны куукунаба устабыт. Биһиги дьээбит бэрт ыраас.

Составляйте предложения. Дополнения ставьте в винительном падеже, а сказуемые в настоящем времени.

Подлежащее	Определение	Дополнение	Сказуемое
мин	сзахардаах	чэй	таптаа
биһиги	үүттээх	чэй	таптаа
эн	саҥа	холуоһа	атыылас
эһиги	эргэ	таҥас	сууй
киһи	истээх	ыстаан	кэт
киһилэр	кирдээх	холуоһа	уһул
эһиги	үчүгэй	киһигэ	аах
биһиги	быыллаах	суорбан	ыраастаа

Переведите на якутский язык.

Наше зеркало стоит в углу. Мы причёсываемся перед зеркалом. Ваше маленькое зеркало находится на столе. На окне лежит твоя гребёнка. Ваши галоши стоят около двери. Наше одеяло находится на улице. Ваша подушка находится на той кровати. Не садитесь на кровать. Галоши снимайте около двери. Около окна стоит кровать с красным одеялом (кыһыл суорбанаах). Эта девушка в чёрных валенках. Её пальто с белым воротником. Наши ребята зимой все идут в школу. Вы тоже учитесь в школе. Мы учимся в девятом классе. Уроки мы учим дома вечером. Мы учимся по-русски и по-якутски. Мы все говорим (саҥарабыт) по-якутски. Вы разговариваете ли по-якутски дома? Наш отец хорошо знает русский язык. Мы дома разговариваем и по-русски, и по-якутски.

30. ОТУ(ТУС)¹ УРУОК.

ПОВТОРЕНИЕ.

Переведите.

1. Биһиги иһиппит соробо куукунаба баар, соробо ыскаапка турар. Куукунаба сылабаарбыт, үрүҥ чаанныкпыт, улахан чаанныкпыт уонна хобордоох, хомуос, солуур, биэдэрэлэр бааллар. Муннукка уулаах буочука баар, кини аттыгар суунар иһит турар. Ыскаапка тэриэлкэлэр, ньуоскалар, быһахтар, биилкэлэр, чааскылар, ыстакааннар тураллар. Утуйар хоско хомуот турар уонна дьааһыктар бааллар. Хомуокка кыра сиркилэ, кыра чаһы, суокка уонна тараах баар. Улахан чаһы истиэнэбэ турар. Көхөлөр сорохторо куукунаба, сорохторо аһыыр хоско бааллар.

2. Кыһын биһиги маннык таҥаһы кэтэбит: истээх сон, сабынньах, бэргэнэ, үтүлүк, хаатынка, тыс этэрдэс, саал былаат. Дьиэбэ уонна сайын кэтэбит: ырбаахыны, ыстааны, көстүүмү, дьууппаны, куоптаны, киэпкэни, саппыкыны, бачыынканы, түүппүлэни, чулкуну, наскыны. Сон саҕалаах уонна сиэптээх. Сонно, көстүүмнэ, ырбаахыга сиэх баар. Таҥас барыта тимэхтээх буолар. Утуйар таҥас маннык: тэллэх, матараас, суорбан, сыттык. Сыттыкка хаа баар. Таҥаһы көхөбө ыйыыллар уонна дьааһыкка уураллар. Соттор уонна былаат эмиэ таҥас буолаллар.

Повторите слова.

Впишите в словарь слова, введенные в 21—29 уроках. Существительные выпишите по двум темам: «Посуда и утварь», «Одежда и обувь». Остальные слова разнесите по прежним разделам (см. урок 20). Проверьте усвоение каждого слова по значению, произношению, употреблению и написанию.

Повторите грамматические формы.

1. Образуйте формы принадлежности множественного числа от следующих основ: оскуола, дьиэ, кылаас, остуол, түннүк, аан, оһох, олоппос, уол, кыыс, добор, колхоз, эбиэт, чэй, үүт; уолаттар, кыргыттар, ааннар, ороннор, түннүктэр. Образец: оскуола — оскуолабыт, оскуолабыт, оскуолаһа.

2. Образуйте причастные определения и переведите значение: (утуй) хос, (аһаа) хос, (олор) оҕо, (суруй) кыыс, сууй (иһит), (утуй) таҥас, (ис) уу. Образец: утуйар хос — спальная комната.

¹ В народном языке порядковая форма от основы *отут* не употребительна. (См. урок 9).

3. Образуйте прилагательные с аффиксом *-лаах* от следующих основ: обо, ийэ, кэргэн, кыыс, уол, добор, харах, илии, мурун, бытык, сирэй, сон, тимэх, соттор, суорбан; атахтар, тиистэр, ороннор, түннүктэр.

4. Спрягите в настоящем времени следующие глаголы: аһаа, ыллаа, кэпсээ, оонньоо, төлөө, сангар, кэт, сот, көр, аах, тик, сап, быс. Образец: аһаа — аһыбын, аһыгын, аһыыр; аһыбыт, аһыгыт, аһыллар.

31. ОТУТ БИИРИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

уон биир — одиннадцать	колхоз фермата — ферма кол-
сүүрбэ — двадцать	хоза
сүүрбэ биир — двадцать один	сүөһү — скот, скотина
отут — тридцать	обус — бык
сүүс — сто	ат — конь, лошадь
алта сүүс — шестьсот	хотон — хлев, скотный двор
ынах сүөһү — рогатый скот	ынах ыаччы — доярка
	ыа — донтъ; ыыр — донт

Совхоз фермата.

Мин ийэм совхоз ферматыгар үлэлиир. Биниги совхозпутугар үс ферма баар. Оно барыта алта сүүс сүөһү турар. Совхозка үчүгэй ынахтар, обустар, аттар бааллар. Ферма аайы улахан үчүгэй хотон баар. Ынах сүөһү кыһын хотонго турар. Биир хотонго тобус уон, сүүс ынах турар. Ийэм фермаба ынах ыаччы. Кини уон биир ынабы ыыр. Биир үчүгэй ынахтан сайын күнгэ (см. күн) сүүрбэ литр үүт кэлэр. Куһабан ынахтан биэс-алта литр үүт тахсар. Үүттэн сүөгэй тахсар. Сүөгэйтэн ары тахсар. Уонна үүттэн өссө суорат, нэдьэгэй кэлэр. Үрүң ас барыта ферматтан тахсар.

Отвечайте на вопросы.

Эн ийэн ханна үлэлирий? Эниги совхозкутугар хас ферма баарый? Оно хас сүөһү турарый? Совхозка ханнык сүөһүлэр баалларый? Ферма аайы ханнык хотоннор баалларый? Ынах сүөһү кыһын ханна турар? Биир хотонго төһө ынах баар буолар? Ийэн фермаба тугу гынар? Кини хас ынабы ыыр? Үчүгэй ынахтан күнгэ төһө үүт кэлэр? Куһабан ынахтан төһө кэлэрий? Үүттэн туох тахсар? Сүөгэйтэн туох тахсар? Үүттэн өссө туох кэлэрий? Үрүң ас хантан тахсар?

Переведите.

Үүтү биниги ынахтан ылабыт. Үүттэн үрүң ас барыта кэлэр. Ары сүөгэйтэн кэлэр. Суорат аһы үүттэн тахсар. Ийэм ууну буочукаттан ылар. Биниги оскуолаттан дьиэбэ түөрт чааска кэлэбит. Аҕам уонна убайым үлэттэн хойут кэлэллэр. Эниги оскуолаттан төһөбө кэлэбит? Сарсыарда дьиэттэн төһөбө барабыт? Ити ким таһырдыаттан киридэ? Дьиэттэн ким табыста? Куукунаттан сылабаары аҕалың эрэ. Лаампаны остуолтан ылыман. Ыскааптан чааскылары ыл. Эн чэйи чааскыттан ис, ыстакааны миэхэ аҕал. Ийэм баһаартан эт атыыласта. Эн аҕаһың маҕаһынтан саахар аҕалла. Ол оронтон сыттыгы уонна суорбаны манна аҕалың. Кинигэни остуолтан хомуйуң.

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в нужной форме

1	2	3	4	5
мин эн биниги эниги кини кинилэр	сарсыарда эрдэ киһэ хойут күн аайы	дьиэттэн оскуолаттан үлэттэн	дьиэбэ оскуолаба үлэбэ	бар кэл

Переведите на якутский язык.

1. Твоя старшая сестра работает на совхозной ферме. Она хорошая доярка. Она от коровы получает (берёт) много молока. На ферме имеется сто коров. Твоя сестра доит десять коров. От одной коровы получается в день пятнадцать литров молока.

2. Из школы домой мы приходим вечером. Наш отец тоже поздно приходит с работы. Он сегодня получил из города свежие (новые) газеты. Он читает и рассказывает нам из газеты. Петя из школы принёс хорошую книгу. Мы читаем эту книгу и тоже рассказываем.

3. Наша бабушка с базара принесла хорошее мясо. Из того мяса она сварила вкусный суп. Она разливает суп нам по тарелкам и говорит: «Ешьте, ребята, это хороший суп». Мы садимся и быстро кушаем суп. Бабушка даёт нам еще супу из миски.

Сведения из грамматики.

Исходный падеж. Образуется с помощью аффикса **-ттан (-тан)**, который даёт следующие вариации:

Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1. Гласные и дифтонги	-ттан, -ттэн, -ттон, -ттөн.	оскуола — оскуолаттан, дьнэ — дьнэттэн, сохсо — сохсоттон (из плашки), бөрө — бөрөттөн (от волка).
2. Согласный	-тан, -тэн, -тон, -төн	уол — уолтан, кыыс — кыыстан, иһит — иһиттэн, сон — сонтон.

Исходный падеж обозначает предмет, который служит отправным пунктом для действия и отвечает на вопросы: от кого? от чего? откуда? из чего? и т. п. В предложении имена, стоящие в форме исходного падежа, могут служить косвенным дополнением, обстоятельством места, обстоятельством причины.

Учууталтан ыллым — у учителя я взял. *Киниттэн ыйыт* — спроси у него. *Бөрөттөн куттанар* — он боится волка. *Мастан онгороллор* — делают из дерева. *Дьнэттэн табыстылар* — они вышли из дома. *Остуолтан түстэ* — он упал со стола.

32. ОТУТ ИККИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

сылгы сүөһү — конный скот
таба — олень
сибиинньэ — свинья
атыыр — жеребец
биэ — кобыла
сир — земля, место
ыт — собака
куоска — кошка

от — трава, сено
сиилэс — силос
эбиэс — овес
аһат — кормить
көлүй — запрягать
тут — держать, ловить
онгор — делать

Саха сүөһүтэ.

Саха республикатыгар сүөһү элбэх. Совхозтар фермаларыгар ынахтар, оҕустар, аттар, биэлэр, атыырдар уонна сибиинньэлэр бааллар. Сорох сиргэ табаны туталлар. Ынах сүөһү уонна сибиинньэ кыһын хотонно турар. Сылгы сүөһү уонна таба таһырдыа аһыыр. Ынахтан уонна биэттэн үүтү ылаллар. Ынах үүтүттэн сүөгэй, арыы, суорат, иэдьэгэй тахсар. Биэ үүтүттэн кымыс онгороллор. Табаны эмиэ ыллаллар. Таба үүтэ аһыйах уонна хойуу буолар. Аты, оҕуһу уонна табаны көлүйэллэр. Сүөһүттэн барытыттан эт, сыа, тирии кэлэр. Сүөһүнү отунан, сиилэһинэн аһаталлар. Акка өссө эбиэс биэрэллэр. Дьнэбэ ыт уонна куоска баар буолар.

Отвечайте на вопросы.

Саха республикатыгар туох элбэгий? Совхозтар фермаларыгар ханнык сүөһүлэр баалларый? Сорох сиргэ өссө тугу туталлар? Кыһын ханнык сүөһү хотонго турар? Ханнык сүөһү таһырдыа аһыыр? Үүтү ханнык сүөһүттэн ылаллар? Ханнык үүттэн сүөгэй, арыы кэлэр? Ханнык үүттэн кымыс онороллор? Таба үүтэ ханныгый? Ханнык сүөһүнү көлүйэллэр? Сүөһүттэн өссө туох кэлэрий? Сүөһүнү тугунан аһаталлар? Акка өссө тугу биэрэллэр? Дьиэбэ тугу туталлар?

Переведите на русский язык.

Бу совхозка аҕыс уон биэс ат, сүүрбэ биэ, икки атыыр баар. Аттары кыһын уонна сайын көлүйэбит. Биэлэри сайын ыбыт уонна кымыс оноробут. Атыырдары көлүйбэттэр. Маня хотонго ынах ыыр. Павел таһырдыа сылгы аһатар. Ити оҕуска отто биэринг, акка эбиэстэ биэринг. Бу ынахтар сиилэни олус таптыыллар. Ол сибиинньэ элбэхтик аһыыр. Эһиэхэ хас сибиинньэ баарый? Кинилэр эмистэр дуо? Тугу аһыылдарый? Таба эһиэхэ баар дуо? Табаны көлүйэбин дуо? Ити хара аты тут уонна көлүй. Ити акка оту биэримэ, эбиэни биэр. Маған аты көлүйүмэнг, отто биэринг. Ынахтар хотонтон табыстылар. Ынахтарга эмиэ отто биэринг.

Составляйте предложения, подставляя в нужной форме дополнения, обстоят. и сказуемое.

Аҕам (үлэ) киэһэ хойут (кэл). Ийэм (ынах) элбэх үүтү (ыл). Петя (учуутал) үчүгэй кинигэни (аҕал). Эһиги (маҕаһын) тугу (атыылас)? Биһиги эбэбит (баһаар) үүт уонна эт (аҕал). Ити оҕолор кыһын (дьиэ) таһырдыа (тахсыбат). Маня иһити (остуол) (хомуй). Ити куоска (тэриэлкэ) (аһаа).

Переведите на якутский язык.

Мы эту книгу читаем с вечера. Вы возьмите из этого шкафа другую книгу. Уберите с парты книги и тетради. Возьмите со стола карандаш и дай сюда мне. Возьмите пальто с вешалки и шапки с полки. Петя сегодня получил от учителя новые книги. В этом магазине (из этого магазина) мы каждый день берём белый хлеб. Из совхоза в столовую привезли (аҕаллылар) кумыс. Когда вы приходите из школы домой? Куда вы уходите из дому утром? Из какого совхоза приходят эти люди? Кто сейчас вышел из той комнаты?

Сведения из грамматики.

О склонении. В якутском языке имена изменяются по восьми падежам. Падежи эти следующие.

Название падежей	Вопросы	Примеры
1. Основной (именит.)	Кто? Что?	таба, ат
2. Частный	Ким? Туох?	табата, атта
3. Дательный	Кого? Чего? Кимнэ? Туохта?	табаҕа, akka
4. Винительный	Кому? Чему? Кимиэхэ? Туохха?	табаны, аты
5. Исходный	Кого? Что? Кими? Тугу?	табаттан, аттан
6. Орудный	От кого? От чего? Кимтэн? Туохтан?	табанан, атынан
7. Совместный	Кем? Чем? Киминэн? Тугунан?	табалыын, аттыыҥ
8. Сравнительный	С кем? С чем? Кимииин? Туохтуун? По сравн. с кем? с чем? Кимнээбэр? Туохтаабар?	табатаабар, аттаабар

Приведённое изменение по падежам называется простым склонением. Оно представляет собою склонение имён, не обладающих формой принадлежности. Кроме того существует притяжательное склонение, представляющее собою изменение по падежам имён с аффиксами принадлежности (см. урок 7 и 21). Так как категория принадлежности имеет формы трёх лиц в обоих числах, в притяжательном склонении имя в каждом падеже даёт шесть разных форм. Например в винительном падеже слово *таба* с аффиксами принадлежности даёт следующие формы: *табабын* — моего оленя, *табаҕын* — твоего оленя, *табатын* — его оленя, *табабытын* — нашего оленя, *табаҕытын* — вашего оленя, *табаларын* — их оленя.

Как в простом, так и в притяжательном склонении изменяемая основа может быть и во множественном числе. Простое склонение: табалар, табаларда, табаларга, табалары, табалартан, табаларынан, табалардыын, табалардаабар. Притяжат. склонение: табаларым, табаларбына, табаларбар и т. д.

33. ОТУТ УҢУС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

муос — рог
туйах — копыто
кутурук — хвост
сиэл — грива

ньирэй — телёнок новорожденный
торбос — телёнок подросший
саас — весна, весною

төрөө — рожать, родиться
төрөт — родить кого
мангыраа — мычать
кистээ — ржать

үр — лаять
эм — сосать, эмэр — сосёт
күнүс — днём.

Сүөһүлэр.

Ынахха уонна табаҕа муос баар. Ынах икки муостаах, таба эмиэ икки муостаах. Сылгыга муос суох, сиэл баар. Ынахха уонна сылгыга кутурук баар. Ынах кутуруга синньигэс уонна кылгас, сылгы кутуруга суон уонна уһун. Сүөһү атаҕа туйахтаах. Сүөһү туйаҕа түөрт. Таба уонна сибиинньэ эмиэ туйахтаахтар. Сүөһү барыта түүлээх. Сүөһү саас төрүүр. Ынах ньирэйи төрөтөр. Биэттэн кулун төрүүр. Сибиинньэ оҕото боросуонак буолар. Ынах мангырыыр, сылгы кистиир, ыт үрэр.

Отвечайте на вопросы.

Ханнык сүөһүгэ муос баарый? Ынах хас муостааҕый? Сылгы муостаах дуо? Киниэхэ туох баарый? Кутурук ханнык сүөһүгэ баарый? Ынах кутуруга ханныгый? Сылгы кутуруга ханныгый? Сүөһү атаҕа туохтааҕый? Хас туйах баарый? Сүөһүгэ барытыгар өссө туох баарый? Сүөһү хаһан төрүүр? Ынах тугу төрөтөр? Биэ тугу төрөтөр? Сибиинньэ тугу төрөтөр? Сүөһүлэр хайдах сангараллар?

Переведите.

Бу ньирэй оту сиэбэт, үүт иһэр. Ити торбос оту үчүгэйдик сиир. Таһырдыа кулуннаах биэ турар. Кулун кистиир уонна ийэтин эмэр. Оно кыра ыт оҕото олорор. Кини өссө үрбэт, ийэтэ үрэр. Сибиинньэ оҕолоро хотонго киирбэттэр. Ити ньирэйдэр күнүс хотонго турбаттар, таһырдыа аһыыллар. Кинилэр күөх оту таптыыллар. Мин кулуну таптыбын, сибиинньэ оҕотун таптааппын. Эн ынаҕы ыгын дуо? Мин ыабаппын. Эн кыһын сүөһүнү аһатабын дуо? Мин аһаппаппын. Аты тутабын дуо? Мин ньирэйи тутабын, аты туппаппын. Ити хара сиэллээх ханнык атый, эн билэбин дуо? Мин билбэппин. Эн эмиэ билбэккин дуу? Бүгүн оскуолаҕа барбаккын дуо? Кыһын үөрэм-мэккин дуо?

Спишите в отрицательной форме.

Ити ынах хотонго аһыр. Кини сиилэни таптыыр. Мин сайын совхозка үлэлибин. Эн эмиэ үлэлигин. Мин аты үчүгэйдик көлүйэбин. Эн эмиэ көлүйэбин. Мин куоракка үөрэнэбин. Эн эмиэ оно үөрэнэбин. Ити ыт киһини үрэр. Бу куоска ууну иһэр. Ол сибиинньэ оту сиир. Ол ыт куосканы таптыыр.

Переведите на якутский язык.

Телята пошли на скотный двор (хотон). Ваш жеребёнок лежит там. Около него стоит его мать. У той кобылы густая грива

и длинный хвост. Доярки на скотном дворе доят коров. Твоя мама наливает поросётам молока. Эта чёрная корова не ест плохого сена. Она любит хлеб. Ты не знаешь этого коня. Это конь другого совхоза. В этом совхозе нет оленей. Я здесь не вижу оленей. Есть ли олени у вас? Запрягают ли у вас оленей? Где кормят оленей? Кормишь ли ты оленей? Я не кормлю оленей, я кормлю коров и лошадей. Я хорошо ловлю телят, лошадей я не ловлю. Их ловят взрослые. Коров я тоже не дою. Их хорошо доит моя мать.

Сведения из грамматики.

Отрицательная форма глаголов настоящ. времени (единственного числа). В этой форме спряжение производится следующим образом:

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1	а) гласные, дифт.; й, л, р	-баппын, -бэппин, -боппун, -бөппүн	аһаа — аһаабалпын (я не кушаю), үлэлээ — үлэлээбэппин, көр — көрбөппүн.
	б) к, п, с, т, х	-паппын, -пэппин, -поппун, -пөппүн	аах — аахпалпын, тик — тикпэппин, сот — соллоппун, көтөх — көтөхпөппүн.
	в) м, н, нг	-маппын, -мэппин, -моппун, -мөппүн	суун — сууммалпын, сим — симмэппин, тог — тогмоппун, көн — көммөппүн.
2	а) гласные, дифт.; й, л, р	-баккын, -бэккин, -боккун, -бөккүн	аһаа — аһаабаккын (ты не кушаешь), үлэлээ — үлэлээбэккин, көр — көрбөккүн.
	б) к, п, с, т, х	-паккын, -пэккин, -поккун, -пөккүн	аах — аахпаккын, тик — тикпэккин, сот — соллоккун, көтөх — көтөхлөккүн.
	в) м, н, нг	-маккын, -мэккин, -моккун, -мөккүн	суун — сууммаккын, сим — симмэккин, тог — тогмоккун, көн — көммөккүн.
3	а) гласные, дифт.; й, л, р	-бат, -бэт	1
	б) к, п, с, т, х	-бот, -бөт -пат, -пэт -пот, -пөт	
	в) м, н, нг	-мат, -мэт -мот, -мөт	

¹ См. урок 9.

Аффиксы -баппын и -баккын состоят каждый из двух аффиксов: бат+пын и бат+кын. Как видно из примеров (см. также урок 9), перед аффиксом спряжения происходит регрессивная ассимиляция конечных согласных основы *т* и *н*: сот+поппун=соппоппун, суун+маппын=сууммаппын.

34. ОТУТ ТӨРДҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

эриэн — пестрый	уулаа — пить воду (о животных)
ала — пегий	уулат — поить
кугас — рыжий	ытыр — кусать
дал — загон (для кормёжки скота)	таһаар — выводить, выставлять, из чего
миин — садиться верхом	тобо — зачем, почему, отчего
аһылык — еда, корм	киллэр — вводить
манаа — сторожить, пасти	

Кәпсәтти.

— Вася, эһиэхэ туох сүөһү баарый? — Биһиэхэ икки ынах, биир оҕус баар. — Ол ала ынах эһиги ынаххыт дуо? — Суох. Ол ынабы мин билбэппин. Биһиги биир ынахпыт эриэн, биирбит кугас. — Эн кыһын совхозка үлэлигин дуо? — Суох, үлэлээбэппин. — Тобо үлэлээбэккин? — Оскуолаҕа үөрэнэбин. Дьиэбэ кыратык үлэлибин. — Дьиэбэ тугу гынабын? — Сүөһү аһатабын. — Ынахтары ханна аһатабын? — Ичигэскэ далга аһыыллар, тымныыга хотонго аһыыллар. — Ыккыт кинини ытырар дуо? — Суох, ытырбат. Үрэр. — Кини сүөһүнү маныыр дуо? — Суох. Сүөһүнү манаабат. Дьиэни маныыр. Эһиги ыккыт сүөһүнү маныыр дуо? — Суох, эмиэ манаабат. Кини кинини даҕаны үрбэт, олус кырдыаҕас. — Ыккыт аһылыга тугуй? — Кини аһы барытын сиир.

Переведите.

Мин аты уонна оҕуһу миинэбин, табаны мииммэппин. Эн аты мииммэккин, оҕуһу миинэбин. Эн аты үчүгэйдик көлүйбэккин, мин көлүйэбин. Мин кыһын аттары уулатабын, ынах сүөһүнү уулаппаппын. Ити ат оту тобо сиэбэтий? Киниэхэ уута уонна эбиэстэ биэрин. Ол аттары далтан таһаарын. Далга ынахтары киллэрин. Ол торбостон ууну ылын, кини уулаабат. Үүтү ыкка биэримэ, куоскаҕа кут. От сибиинньэбэ аһылык

буолбат. Ити ыт тугу үрэр? Бар, көр эрэ. Таһырдыа биир кугас аттаах киһи кэллэ. Бу сылабаары оргутун уонна чэйдэ кутун. Мин хойуу чэйи испэппин. Арыыны тобо сиэбэккин? Арыыта сиэ. Мин дьэнкир арыыны сиэбэппин, иһим ыалдьар. Маҕаһынна бүгүн үрүн арыы суох. Ким баһаарга барар? Мин баһаарга барбаппын, оскуолаҕа барабын. Иһити ким сууйар? Иһити мин сууйбаппын, Агаша сууйар. Бу кинигэни ким ааҕарый? Мин ааһаппын, Петя ааҕар. Бу долбуурга эн кинигэлэрин дуо? Суох, мин кинигэни долбуурга уурбаппын, ыскаапка уурабын.

Спишите, подставляя глаголы в отрицательной форме настоящего времени.

Эн сахалыы үчүгэйдик (бил). Бу оронго мин (утуй). Эн ааны тобо үчүгэйдик (сап)? Ити оҕонньор кыһын хаатынканы (кэт). Мин бүгүн баанньыкка (суун). Мин уруокка (кэпсэт). Бу кинигэни эн тобо (аах)? Эн кыһын кымыһы (ис). Сайын мин саппыкыны (кэт). Ити оҕус аҕыйах окко (тот). Бу ынах кыһын таһырдыа (уулаа). Эн бу дьиэҕэ (олор). Сарсыарда мин эрдэ (тур). Эн тобо (тараан)? Мин манна (сыт).

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в подходящей положительной или отрицательной форме.

1	2	3	4	1	2	3	4	5
мин эн киһи	бу ити ол	оскуолаҕа совхозка оскуолаттан совхозтан	үөрэн үлэлээ бар кэл	мин эн киһи	бүгүн сар- сын	оскуо- лаҕа дьиэҕэ совхозка	бар үлэлээ үөрэн олор	дуо

Переведите на якутский язык.

Я езжу (сажусь) верхом на этом чёрном коне. Того негого коня я не знаю. Этот конь не ест плохого сена. Эта рыжая собака не лает на человека. Она очень стара. Мой дед в совхозе пасёт скот. Наша бабушка не доит коров. Она не видит. Моя младшая сестра не читает и не пишет. Она ещё мала. Этот ребёнок сейчас не плачет. Он спит. Я сегодня не играю. У меня болит голова. Я сегодня обедаю дома, в столовой не обедаю. Ты почему не пьёшь чай? Почему он не снимает шапку? Почему ты не одеваешь это пальто? Не занимается ли шитьём эта женщина? Почему ты сегодня не идёшь в школу? Я завтра не работаю. Я зимой на дворе не играю. Зимой я играю дома.

35. ОТУТ БЭНИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

дойду — страна, местность	ый — месяц, луна
ойуур — лес	тыһынча — тысяча
өрүс — река	киэнг — обширный, просторный
үрэх — речка	хоту — север, на север
күөл — озеро	хотугу — северный
муус — лёд, муустаах — ледо- витый	сүрдээх — страшный
муора — море	түс — падать, впадать
сыл — год, сылга — в году	ир — таять

Биһиги дойдубут.

Саха сирэ бэрт киэнг дойду. Манна элбэх ойуурдар, хайалар, улахан өрүстэр, элбэх үрэхтэр, күөллэр бааллар. Биһиги өрүстэрбит бары хоту түһэллэр. Саамай улахан өрүспүт Лена. Кини уһуна түөрт тыһынча биэс сүүс километр. Кини эмиэ Хотугу Муустаах муораҕа түһэр. Якутскай куорат Ленаҕа турар. Биһиги дойдубут бэрт тымны дойду. Сылга аҕыс ый муус, хаар турар. Хоту сүрдээх буурбалар түһэллэр. Онно үс ыйга күн тахсыбат, үс ыйга күн киирбэт.

Отвечайте на вопросы.

Саха сирэ ханнык дойдунуй? Манна туохтар баалларый? Биһиги өрүстэрбит ханна түһэллэрий? Саамай улахан өрүспүт ханныгый? Кини уһуна төһөнүй? Ханна түһэрий? Якутскай куорат ханна турарый? Саха сирэ төһө тымныый? Хаар, муус хас ыйга турар? Хоту туох буолар? Күн хайдах буоларый?

Переведите.

Лена өрүс саас уута сүрдээх элбэх буолар. Улахан күөл мууһа хойут ирэр. Бу үрэх уута бэрт ыраас. Ити ойуурга элбэх кыра күөл баар. Хоту дойдуга дьоннор үс ыйга күнү көрбөттөр. Сайын онно үс ыйга күн киирбэт. Хоту элбэх хаар түһэр. Биһиэхэ арыт сайын даҕаны түһэр. Кыһын биһиги ичигэс таһаһы кэтэбит, оччоҕо тонмоппут. Бу күөл кыһын тонор. Кыһын биһиги бу күөлтэн ууну ылбаппыт. Ол ойууртан аттаах дьон таһыстылар. Бу күөл уута куһаҕан, сүөһү уулаабат. Биһиги манна аты уулаппаппыт. Ити күөл бэрт ыраас уулаах. Эһиги тоҕо итинтэн уу ылбаккыт? Бу аты тоҕо көлүйбэккит? Ити торбоһу тоҕо туппаккыт? Ынахтары тоҕо ыабаккыт? Үлэбэ барбаппыт дуо? Киэнэ манна кэлбэккит дуо? Ити кинигэни аахпаппыт дуо? Ити хоско киирбэккит дуо?

Спишите в отрицательной форме.

Биһиги бу дьиэбэ олоробут. Эһиги бу сирин билэбит. Сүөһүлэр ити күөлгэ уулуулар. Атттар бу оту үчүгэйдик сиһиллэр. Ити акка эһиги күн аайы эбиэс биэрэбит. Сибиинньэни хотонго аһатабыт. Ыкка эти биэрэбит. Ити ынахха от биэрэбит. Табаны миһинэбит. Ол дьон атыры көлүйэллэр. Оһолор ньирэйдэрин туталлар. Биһиги сарсыарда эрдэ турабыт. Эһиги ол оскуолаҕа үөрэнэбит. Ити оһолор эмиэ онно үөрэнэллэр.

Составляйте предложения.

1	2	3	4	1	2	3	4	5
биһиги эһиги кинилэр	бу ити ол	аты оһуһу ынаҕы биэни	ыабаккын көлүйбэкиҥ ыабанпыт ыабаттар көлүйбэттэр көлүйбэппит	биһиги эһиги кинилэр	бу ити ол	оскуолаҕа совхозка	үлэлээбэкиҥ үөрэммэттэр үлэлээбэппит үлэлээбэттэр үөрэммэппит үөрэммэкиҥ	дуо

Переведите на якутский язык.

Эта речка не впадает в реку. Она впадает в озеро. Это озеро очень большое. Вода этого озера плохая. Мы не пьем эту воду. Там находится большой лес. Около леса стоит новый дом. На дворе падает густой снег. Теперь мы носим валенки, сапоги не носим. Сегодня вечером взошла (вышла) луна. На севере три месяца не видят солнца. В году двенадцать месяцев. В месяце тридцать дней. Снег и лёд тают весной поздно. Летом мы не учимся три месяца. Дети летом дома не играют. Они играют на улице. Не тут ли вы живёте (не живёте ли вы тут)? Вы сегодня почему не работаете? Почему вы не встаёте рано? Почему он не читает газету? Почему эти люди не живут здесь? Напойте и накормите того коня. Быка не запрягайте. Свиньям не давайте хлеба. Поймайте этих телят. Жеребят не ловите.

Сведения из грамматики.

Отрицательная форма глаголов настоящ. времени. (множеств. число). В этой форме спряжение весьма сходно со спряжением единственного числа. В 1 и 2 лицах разница состоит лишь в конечном согласном аффиксе

(вместо *-баппын* и *-баккын* выступают *-баппыт* и *-баккыт*).
 в 3-м лице к аффиксу *-бат* прибавляется аффикс множеств.
 числа *-тар* (*-баттар*).

Лицо	Конечный звук аффикса	Вид аффикса	Примеры
I	а) Гласные, дифт. й, л, р	-баппыт, -бэппит -боппут, -бөппүт	аһаа — аһаабаппыт (мы не кушаем), үлэлээ — үлэлээбэппит, көр — көрбөппүт.
	б) к, п, с, т, х	-паппыт, -пэппит -поппут, -пөппүт	аах — аахпаппыт, тик — тикпэппит, сот — соппоппут, көтөх — көтөхпөппүт.
	в) м, н, нг	-маппыт, -мэппит, -моппут, -мөппүт	суун — сууммаппыт, сим — сим-мэппит, тонг — тонгомкут, көн-көммөппүт.
II	а) гласные, дифт. й, л, р	-баккыт, -бэккит -боккут, -бөккүт	аһаа — аһаабаккыт (вы не кушаете), үлэлээ — үлэлээбэккит, көр — көрбөккүт.
	б) к, п, с, т, х	-паккыт, -пэккит -поккут, -пөккүт	аах — аахпаккыт, тик — тикпэккит, сот — соппоккут, көтөх — көтөхпөккүт.
	в) м, н, нг	-маккыт, -мэккит, -моккут, -мөккүт	суун — сууммаккыт, сим — сим-мэккит, тонг — тонгомкут, көн — көммөккүт.
III	а) Гласные, дифт. й, л, р	-баттар, -бэттэр -боттор, -бөттөр	аһаа — аһаабаттар (они не кушают), үлэлээ — үлэлээбэттэр, көр — көрбөттөр.
	б) к, п, с, т, х	-паттар, -пэттэр, -поттор, -пөттөр	аах — аахпаттар, тик — тикпэт-тэр, сот — соппоттор, көтөх — көтөхпөттөр.
	в) м, н, нг	-маттар, -мэттэр -моттор, -мөттөр	суун — суумматтар, сим — сим-мэттэр, тонг — тонготтор, көн — көммөттөр.

36. ОТУТ АЛТЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

самыыр — дождь
 этинг — гром
 этингнээх самыыр — гроза
 куйаас — жара, жаркий
 тыал — ветер
 халлаан — небо
 былыт — облако, туча
 сулус — звезда
 харана — темнота, тёмно, тём-
 ный

чабылбан — молния
 көстүбэт — не виден, не видно
 эмискэ — вдруг
 ньиргидэ — загремел
 чабылыйда — засверкал, сверк-
 нул
 үөһэ — высоко, в вышине
 сүүр — бежать

Этингнээх самыыр.

Сайынны куйаас күн буолла. Күн үөһэ турар. Тыал суох. Халлаан ыраас. Ханна да былыт кестүбэт. Оболор таһырдыа оонньоуулар. Эмискэ хантан эрэ халлаанга кыра үрүг былыттар баар буоллулар. Онтон хара былыт табыста. Оболор ону көрбөттөр, оонньоуулар. Сотору хара былыт күнү сабар, тыал түһэр. Хара былыт халлааны сабар, харага буолар. Улахан тыал түһэр. Онтон тыал кыратык тохтуур. Эмискэ чабылбан чабылайар. Этинг ньиргийэр. Сотору этингнээх самыыр кутар. Оболор аны оонньооботтор. Кинилэр дьиэбэ сүүрдүлэр.

Отвечайте на вопросы.

Ханнык күн буолла? Күн ханна турар? Халлаан хайдаҕый? Оболор тугу гыналлар? Эмискэ халлаанга туохтар баар буоллулар? Онтон туох табыста? Оболор ону көрөллөр дуо? Хара былыт тугу сабар? Туох түһэр? Онтон туох буолар?! Тыал хайдах буолар? Онтон туох чабылайар? Туох ньиргийэр? Онтон туох буолар? Оболор аны оонньоуулар дуо? Кинилэр ханна сүүрдүлэр?

Переведите.

Бу дьон сайын самыырга үлэлээбэттэр. Сайын халлаанга сулус кестүбэт. Ити оболор куйаас күн таһырдыа оонньооботтор. Сайын күн эрдэ тахсар, хойут киирэр. Бу дойдуга күн аайы тыал түһэр. Халлаанга үрүг былыттар көтөллөр. Сүөһүлэрбит таһырдыа кестүбэттэр. Ыттарбыт ойуурга үрэллэр. Ити ойуурга ынахтар мангырыыллар. Сылгыларгыт үрэххэ тураллар. Ити сибиинньэлэр кыраба топпоттор. Таһырдыа ханнык ат кистиир? Ити кугас ыт тугу үрэрий? Далга ханнык торбостор сүүрэллэр? Ала аты ким миинэрий? Ол аты тобо көлүйбэккит? Ити обо тобо сангарбат? Бу түннүгү тобо аспаккыт? Ааны тобо үчүгэйдик саппаккын? Ити дьон тобо манна киирбэттэр? Эниги самыырга тахсыман. Ыты дьиэбэ киллэримэн. Бу куосканы таһырдыа таһаарын. Ити кулуну тутуман, торбону тутун.

Спишите, образуя отриц. форму глагола наст. времени.

Бу совхозка табаны (тут). Ити күөл уутун сүөһү (ис). Ол ынах түүн (мангыраа). Биһиги ийэбит кымыһы (онор). Балтым ынабы (ыа). Эниги бу дьиэбэ кыһын (олор). Ити кинигэни эниги сотору (аах). Мин дьонум күнүс (утуй). Эниги тобо илиигитин (суун)? Эн урооккун тобо (үөрэт)? Ити уолаттар сүөһүнү (манаа) дуо? Ыккыт киһини (ытыр) дуо? Бу аты эниги (миин) дуо?

Спрягайте глаголы во множествен. числе.

ытаа —	ытаабалпыт,	ытаабаккыт,	ытаабаттар
оонньоо —	.	.	.
кэпсээ —	.	.	.
эмтээ —	.	.	.
төлөө —	.	.	.
сап —	.	.	.
кэт —	.	.	.
үөрэн —	.	.	.
уулаа —	.	.	.
тараан —	.	.	.
санаа —	.	.	.
үлэлээ —	.	.	.
төрөө —	.	.	.
атыылас —	.	.	.
ыл —	.	.	.
биэр —	.	.	.
аһат —	.	.	.
уулат —	.	.	.
саһар —	.	.	.

Переведите на якутский язык.

Эта река замерзает поздно. Лёд этого озера весной тает рано. В этом лесу есть два больших озера. Зимой звёзды видны хорошо. Эта речка очень длинная. На небе появились (баар буоллулар) облака. Поднялся (пал) сильный ветер. Я люблю грозу. Во время дождя (в дождь) мы телят впускаем в хлев. Эти собаки не лают и скот не сторожат. В этом колхозе жеребцов не запрягают. Эта старуха кобылу не доит и кумыс не делает. Почему вы не даёте сено этому быку? Почему ты не поишь того коня? Не идёте ли вы завтра в лес? Не работают ли эти дети? Когда вы учитесь в школе? Почему не читаете дома? Ребята, прочитайте эту книгу. Напишите эту работу. Положите эти книги в шкаф. Оденьте шапку и пальто. Расчищайте на дворе снег. Не впускайте собаку в хлев. Не лей воду в эту бочку. Берите воду из того котла.

37. ОТУТ СЭТТИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

кыыл — зверь
булт — охота, добыча
булчут — охотник
түүлээх — пушнина

куобах — заяц
тиинг — белка
саһыл — лиса
кырынаас — горноста́й

саа — ружьё	өлөр — убивать
аатгаах — известный	араас — разный, различный
бултаа — охотиться, добывать	күһүн — осень, осенью
ыт — стрелять	

Булчут.

Фёдор Петров аатгаах булчут. Кини күһүн уонна кыһын түүлээби бултуур уонна араас кыылы өлөрөр. Кини сыл аайы элбэх тиинги, кырынааһы, саһылы уонна куобаҕы өлөрөр. Петров саанан уонна хапкаанынан бултуур. Кини олус үчүгэйдик ытар. Фёдор Петровка сыл аайы бириэмийэ биэрэллэр. Кини коммунистической үлэ ударнига.

Отвечайте на вопросы.

Фёдор Петров кимий? Кини тугу бултуур? Ханнык түүлээби өлөрөр? Кини тугунан бултуур? Кини хайдах ытарый? Киниэхэ сыл аайы тугу биэрэллэр? Кини ханнык булчутуй?

Переведите.

Биир саалаах киһи ойуурга кирдэ. Бу ойуурга күһүн куобах элбэх буолар. Куобахтар оту силлэр. Ити киһи кырынааһы хапкаанынан бултуур. Тиинги манна бултаабаттар. Бу ойуурдарга саһыл суох. Ити ыт куобаҕы тутар, саһылы туппат. Булчут биир хара саһылы уонна үс кугас саһылы аҕалла. Ити оҕонньор куһаҕаннык ытар. Кини хараҕа куһаҕан. Түүлээби кооперативка биэрэллэр. Биһиги совхозпутугар булчут биригээдэтэ баар. Мин убайым үчүгэй булчут. Кини араас түүлээби бултуур. Бу саа үчүгэй дуо? Бу сааны эн хантан ыллын? Эн үчүгэйдик ытабын дуо? Бу ким хапкаанай? Ити уолаттар саалаахтар дуо? Кинилэр тугу ыталлар? Ити үрэххэ туох булт баарый? Ол ойуурга куобах баар дуо?

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в положит. или отрицательн. форме настоящего времени.

1	2	3	4
мин эн кини биһиги эйиги кинилэр	куобаҕы саһылы тиинги кырынааһы	саанан хапкаанынан	бултаа өлөр

Спрягайте следующие глаголы
в форме настоящего времени (положит. и отрицат.).

Булгаа, үлэлээ, снэ, аһат, эт, суун, тараан, үөрэн, тик, аах,
өлөр, көр, ыл, кэл, сот, тонг.

Переведите на якутский язык.

Охотник принёс пять белок и двух зайцев. Мой отец хорошо стреляет. Здесь стоят капканы. Наша собака ловит зайцев. В том лесу есть лисицы. Там мычат ваши коровы. Здесь ваших коней не видно (ваши кони не видны). У этого коня грива длинная, хвост короткий. В этом совхозе нет оленей. У нас зимою выпадает мало снега, летом дождя выпадает тоже мало. В Якутии много озёр и речек. Сегодня тёплый день. Небо чистое, есть небольшой ветер. Теперь каждый вечер ходит луна. Днём бывает жарко, ночью холодно. На севере бывает очень короткий. Там снег выпадает рано. Там лягают оленей и собак. Мой старший брат работает на севере. Он хороший охотник.

38. ОТУТ АХСЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

тыа — тайга, лес
эһэ — медведь
бөрө — волк
тайах — лось, сохатый
кыыл таба — дикий олень
буортулаах — вредный
буортулаа — вредить
дьабара — суслик
моботой — бурундук

кутуйах — мышь
күтэр — водяная крыса
үүнээйи — растение
тирий — шкура, кожа
мас — дерево, дрова, палка
үөскээ — разводиться, обитать,
происходить
тингнээ — белковать (охотиться за белками)

Биһиги кыыларбыт.

Тыаларга улахан кыылар үөскүүллэр: тайах, эһэ, бөрө, кыыл таба. Тайагы уонна кыыл табаны дьон бултуулар. Кинилэртэн эт уонна тири кэлэр. Таба этэ минньигэс, тири этэ үчүгэй таҥас буолар. Бөрө уонна эһэ — буортулаах кыылар. Кинилэр сүөһүнү сииллэр. Бөрө ордук улахан буортуну онорор. Кини сүөһүнү элбэхтик сиир уонна түүлээх кыылары эмиэ сиир. Бөрөнү уонна эһэни дьон эмиэ бултуулар. Кинилэртэн үчүгэй тири кэлэр. Эһэ этин сииллэр. Кини этэ эмис буолар. Биһиэхэ өссө буортулаах кыра кыылар бааллар: дьабара, моботой, күтэр, кутуйах. Кинилэр үүнээйини буортулуулар. Дьабараны, моботойу уонна күтэри дьон бултуулар. Кутуйагы ыт уонна куоска тутар.

Отвечайте на вопросы.

Тыаларга ханнык улахан кыыллар үөскүүлэр? Тайабы уонна кыыл табаны тоҕо бултууллар? Таба этэ хайдабы, тириитэ туох буолар? Бөрө уонна эһэ ханнык кыылларый? Кинилэр тугу гыналлар? Бөрө тугунан ордук буортулаабы? Бөрөтөн уонна эһэттэн дьон тугу ылаллар? Эһэ этэ хайдабы? Буортулаах кыра кыыллар ханныктарый? Кинилэр тугу буортулууллар? Дьон кинилэртэн ханныктары бултууллар? Кутуйабы туох тутар?

Переведите.

Совхоз булчуттара бу үрэххэ тиинниллэр. Биниги оболорбут бүгүмөҕотойдууллар. Эниги уолгут мөҕотойдообот дуо? Эниги мөҕүөк ойуурга куобахтыгыт? Бу ыт аны саһыллаабат, кини кутуйабаас. Биниги булчуттарбыт күһүн аайы тайахтыыллар. Эниги булчуттаргыт эһэлиллэр, бөрөлүүлэр дуо? Ыккыт маска тиини таһаарда уонна үрэр. Эн ытыг күтэри туппат дуо? Бу ыт тайабы бэркэ үрэр, эһэни үрбэт. Ити ойуурга бөрө төрүүр. Бөрөлөр сайын кулуну уонна ньирэйи сииллэр. Эн бөрөнү көрөбүн дуо? Хайдах сүүрэрий? Мин убайым бөрө саһыннахтаах. Бөрө түүтэ бэрт ичигэс буолар. Биниэхэ эһэ тэллэх баар. Биниги аҕабыт саһыл бэргэһэни кэтэр. Аҕаһым тиин бэргэһэни таптыыр. Кини соно саһыл истээх. Кырынаас тириитэ оҕоҕо үчүгэй саһыннаах буолар. Мин саһыннаабым — таба тириитэ.

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в нужной форме.

1	2	3	1	2	3	4
булчут оболор булчуттар	күһүн кыһын саас сайын	тиингээ мөҕотойдоо күтэрдээ саһыллаа куобахтаа тайахтаа	эһэ бөрө таба куобах саһыл тиин ынах	тириитэ	сон саһыннаах бэргэһэ үтүлүк этэргэс тэллэх	буол- лар буол- бат

Переведите на якутский язык.

Мы сегодня в этом лесу охотимся на зайцев. Наши собаки хорошо ловят зайцев. На этой речке очень много белок. Белки поднимаются (выходят) высоко на дерево. Я здесь не вижу лисиц. Медведя здесь тоже нет. Сегодня я видел лося. Он вы-

шел из лесу и побежал к речке. Наша собака поймала много бурундуков и сусликов. Из их шкурок детям шьют дошки. Мыши водятся в домах. Они портят пищу, посуду и одежду. Как вы уничтожаете (убиваете) мышей? Есть ли у вас дома кошка? Водяные крысы водятся около воды. Их много бывает на реке. Водяную крысу хорошо добывают капканами.

Сведения из грамматики.

Образование глаголов с помощью аффикса -лаа. Глаголы могут быть образованы почти от любого слова. С помощью аффикса -лаа глаголы образуются от имен и различных других слов. Этот аффикс является весьма производительным. Фонетические видоизменения аффикса -лаа можно показать в виде следующей таблицы.

Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1. Гласные, дифт.; л	-лаа, -лээ -лоо, -лөө	кырааска — кырааскалаа (красить), оџо — оџолоо (нянчить), дьизэ — дьизэ- лээ (смотреть за домом), суол — суоллаа (выслеживать).
2. к, п, с, т, х	-таа, -тээ, -тоо, -төө	мас — мастаа (заготавливать дрова), куобах — куобахтаа (добывать зай- цев), от — оттоо (заготавливать сено), мутук — мутуктаа (собирать сучья).
3. й, р	-даа, -дээ -доо, -дөө	чэй — чэйдээ (чаевать), хаар — хаар- даа (очищать от снега), күтэр — кү- тэрдээ (добывать водяную крысу).
4. м, н, нг	-наа, -нээ, -ноо, -нөө	аан — ааннаа (снабдить дверью), тиинг — тиингнээ (добывать белок), илим — илимнээ (ловить сетью).

В зависимости от значения исходной основы и от контекста глаголы с аффиксом -лаа имеют весьма различное значение. Основными можно считать следующие значения: а) действие по прямому значению основы (сүбэлээ — советовать), б) снабжать (түннүктээ — приделать окно), в) добывать что (балыктаа — рыбачить), г) отправляться куда (куораттаа — отправляться в город) и т. д.

39. ОТУТ ТОХСУС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

кутталлаах — опасный; — опасность	куттал	ыраах — далёкий, далеко
аччык — голодный		чугас — близкий, близко
сыты — острый		сыана — цена
		кырса — песок

хороон — нора
үөр — стая, стадо
күүстээх — сильный, күүс —
 сила
куттан — бояться

түс — нападать
сырыт — бывать, ходить, нахо-
 диться (сылдыар —
 3 л. н. вр.).
куот — убежать, спастись

Бөрө.

Бөрө улахан буортулаах уонна кутталлаах кыыл. Кини куобагы, саһылы, табаны, араас атын кыылы уонна сүөһүнү сиир. Аччык бөрө арыт киһиэхэ түһэр. Бөрө тиистэрэ сүрдээх сытылар. Кини бэрт күүстээх уонна түргэн. Бөрөттөн туох да куопат. Бөрө ыраахтан көрөр, ыраахтан истэр, ыраахтан сыты билэр. Кини саалаах киһини чугас киллэрбэт. Аччык үөр бөрө ордук кутталлаах буолар. Үөр бөрө туохтан да куттаммат. Бөрөнү биһиэхэ хапкаанынан уонна саанан бултуулар.

Отвечайте на вопросы.

Бөрө ханнык кыылы? Кини тугу сирий? Ханнык бөрө киһиэхэ түһэрий? Бөрө тиистэрэ ханныктарый? Бөрө бэйэтэ хайдаҕый? Бөрө хайдах көрөр, истэр уонна хайдах сыты билэрий? Кини кими чугас киллэрбэтий? Туох ордук кутталлааҕый? Үөр бөрө куттанар дуо? Бөрөнү хайдах бултууларый?

Переведите.

Кырса хотугу дойдуга үөскүүр. Кини түүтэ маҕан уонна хойуу. Кырса үчүгэй түүлээх кыыл. Кини тириитэ ыарахан сыаналаах. Биһиэхэ кугас саһыл элбэх. Хара саһыл аҕыйах буолар. Кини ордук улахан сыаналаах. Хоту өссө үрүг эһэ баар буолар. Кини муораҕа сылдыар. Онно үрүг эһэ мууска уонна ууга бултуур. Кини арыт киһиэхэ түһэр. Биһиэхэ кыра кыыллар хороон оҕороллор. Кинилэр онно кыылтан, киһиттэн куоталлар уонна кыһын утуйаллар. Дьабара уонна моҕотой кыһын хороонно утуйаллар. Тииг уонна кырынаас утуйбаттар, кыһын ойуурга сылдыаллар. Күтэр хорооно сүрдээх элбэх буолар. Мин убайым хороонтон саһыл оҕотун тутар. Эһиэхэ булчуттар хороонтон тугу эмэ туталлар дуо? Эн саһыл хороонун хаһан эмэ көрөбүн дуо? Дьабара хороонун көрөбүн дуо? Дьабара оҕото хас буолар? Кутуйах оҕото хас буолар?

Спишите в отрицательной форме.

Ити куобагы ытын. Тиини маска таһаар. Биһиги ол ойуурга элбэхтик сылдыабыт. Эһиги тайагы күһүн бултуугут. Эн саһыл оҕотун хороонтон тутабын. Мин сылгы сиэлин үчүгэйдик быһабын. Убайым тиини кыра саанан ытар. Биһиги ытынан

моботойдуубут. Бу үрэххэ эниги күтэрдээн. Ити киһи бөрөттөн куттанар. Мин ханнык да саанан ытабын. Эһэм совхоз сүөһүтүн үрэххэ маньыр. Киэһэ халлаанга ый тахсар. Түүн мин сулустары көрөбүн. Бу кыыс сылабаары түргэнник оргутар. Эти биһиги солуурга буһарабыт. Ити врач сүөһүнү эмтиир. Эмээхсин бу оронго сытар. Ити дьахтар быылы сотор.

Составляйте предложения.

1	2	3	4	1	2	3
бүгүн	ичигэс тымныы куйаас тыаллаах былыттаах хаардаах	күн	буолла	халлаан- га	күн ый сулустар былыттар самолёт самолёттар	көстөр көстүбэт көстөллөр көстүбэттэр

Переведите на якутский язык.

Медведь сильный и опасный зверь. Он тоже нападает на скотину. Иногда медведь нападает на человека. В нашей местности песец не водится. Он водится далеко на севере. В том лесу бывают (от основы сырыт) волки. Голодный волк очень опасен. Эти собаки не боятся волка (исход. падеж). Они сильно боятся медведя. Заяц слышит далеко и бежит быстро. Осенью иногда зайцы подходят (приходят) близко к дому. Мы каждую осень убиваем много зайцев. Ваши коровы мычат где-то близко. Где-то далеко лают собаки. Кто-то в лесу стреляет в зайца. Мой старший брат очень хороший охотник. Он каждый год получает премию.

Сведения из грамматики.

Неопределённые и отрицательные местоимения. Эти местоимения образуются от вопросительных местоимений (и наречий) с помощью частиц *эрэ, эмэ, да*: *ким эрэ* — кто-то, *хаһан эрэ* — когда-то, *хантан эрэ* — откуда-то, *туох эрэ* — что-нибудь, *хаһан эмэ* — когда-нибудь, *хайдах эмэ* — как-нибудь, *ким да* — никто, *туох да* — нечто, *ханна да* — нигде, *хайдах да* — никак.

40. ТҮӨРТ УОН(УС)¹ УРУОК.

ПОВТОРЕНИЕ.

Переведите.

1. Совхоз ферматыгар мин ийэм үлэлээбэт, аһаһым үлэлиир. Кини кыһын уонна сайын ынахтары ыыр. Биэлэри кини ыабат, ийэм ыыр. Совхоз ынахтара, сылгылара бары үчүгэй сүөһүлэр. Совхозка аһыс уон биэс сибиинньэ баар. Мин совхозка ньирэйдэри, торбостору аһатабын уонна уулатабын. Фермаҕа тобус ынах ыаччы баар. Кинилэр биригэдьиридэрэ дьахтар. Совхозка икки сүүс отут биэс ат баар. Акка үчүгэй оту уонна эбиэһи биэрэллэр. Манна атыры көлүйбэттэр.

2. Биһиги сирбит бэрт киэн дойду. Биһиэхэ бэрт улахан тыалар, элбэх өрүстэр, үрэхтэр, күөллэр бааллар. Саамай улахан өрүспүт Лена буолар. Биһиэхэ элбэх сүөһү, түүлээх, шахта, завод баар. Биһиги сирбит социалистической дойду. Кыһын биһиэхэ сүрдээх тымны, сайын итин буолар. Биһиги сирбит саамай тымны дойду. Кыһыммыт уһун, сайыммыт кылгас. Хаар биһиэхэ сорох сиргэ уон ый сытар. Хоту дойдуга үс ый күн көрбөт, сайын үс ый кирибэт.

3. Саха сиригэр араас булт бэрт элбэх. Манна түүлээхтэн кырсаһы, саһылы, тиһиги, кырынаһы бултууллар. Улахан кыыллартан тайаһы, кыыл табаны, эһэни, бөрөнү бултууллар. Буортулаах кыыллартан манна дьабара, күтэр, моһотой, кутуйах үөскүүр. Кыыллартан биһиги сыаналаах тириһини, эмис эти ылабыт. Биһиги түүлээхпит атын дойдуларга барар. Түүлээххэ биһиги араас массыһынаны (машинаны), табаары (товар) ылабыт.

Повторите слова.

Выпишите в словарик слова, введённые в 31—39 уроках. Существительные выпишите по трём темам: «Домашние животные», «Природа», «Дикие животные». Остальные слова разнесите по прежним разделам (см. урок 20). Проверьте усвоение каждого слова по четырём показателям (запоминание по значению, произношение, употребление в речи, написание).

Повторите грамматические формы.

1. Образуйте форму исходного падежа от следующих основ: эһэ, бөрө, таба, оһо, дьһэ, кини, уу, өрүс, күөл, уол, үрэх, оһох, хос. Напишите пять предложений с употреблением формы исходного падежа.

¹ В народном языке порядковые числительные от названий круглых десятков не употребительны.

2. Спрягите следующие глаголы в отрицательной форме настоящего времени: бултаа, тиингнээ, оонньоо, төлөө, ыл, кер, кэт, сот, аах, куттан, үөрэн.

Образец: аһаа — аһаабалпын, аһаабаккын, аһаабат; аһаабалпыт, аһаабаккыт, аһаабаттар.

3. Образуйте глаголы с помощью аффикса -лаа от следующих основ и переведите значение: аты — продажа, үлэ — работа, дьиэ — дом, оҕо — ребёнок, сүөһү — скот, саһыл — лисица, мас — дерево, дрова, от — трава, сено, тиинг — белка, саа — ружьё, хапкаан — капкан, эбиэт — обед, куорат — город, арыгы — вино, табах — табак.

Составьте 5 предложений на употребление этих глаголов.

4. Образуйте от следующих вопросительных местоимений неопределённые и отрицательные местоимения (и наречия), переводя их на русский язык: ким, туох, ханнык, хайдах, ханна, хантан, хаһан, хас. Составьте 5 предложений на употребление этих форм.

ЧАСТЬ ВТОРАЯ

ПОВТОРЕНИЕ.

Повторите из I части материал 10, 20, 30 и 40 уроков.

41. ТҮӨРТ УОН БИИРИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

куурусса — курица
бөтүүк — петух
көтөр — птица
чоплууска — цыплёнок
сымыт — яйцо
кус — утка
суол — дорога, след
тараах — гребень

тумус — клюв, морда
бөдөн — крупный
туһалаах — полезный; туһа —
польза
тонсуй — клевать, стучать
сымыттаа — нести яйца
нит — воспитывать, содержать

Кууруссалар.

Куурусса саамай туһалаах дьинэ көтөрө буолар. Кини сымыта — бэрт үчүгэй ас. Үчүгэй куурусса сылга икки сүүс бөдөн сымыты биэрэр. Сымыты биһиги буһарабыт, аска кутабыт. Биһинэхэ биһир куурусса сыл аайы сымыттан чоплуускалары таһаарар. Чоплуускалар маннайгы күнтэн сүүрэллэр, аһы тонсуйаллар. Кинилэри биһиги бастаан сымытынан аһабыт уонна уу биэрэбит. Сотору кинилэр улахан куурусса аһы аһыыллар. Биһинэхэ биһир улахан бөтүүк баар. Кини баһыгар улахан кыһыл тараахтаах. Сарсыарда аайы сүрдээх улаханник ыллыыр. Кининэхэ суон уонна сыты тумус баар. Онон кини аһы тонсуйар уонна атын бөтүүктөргө түһэр. Совхоз рабочайдара бары кууруссаны нитэллэр. Сорохтор өссө куну уонна хааһы нитэллэр. Хаас сымыта сүрдээх бөдөн буолар.

Отвечайте на вопросы.

Куурусса ханнык көтөрүй? Кини сыммыта туох буоларый? Үчүгэй куурусса сылга төһө сыммыты биэрэр? Сыммыты биһиги хайдах сиибит? Эһиэхэ биир куурусса сыммыттан тугу таһаарар? Чоппуускалар ханныктарый? Бастаан кинилэри тугунан аһатабыт? Сотору кинилэр тугу аһыыллар? Эһиэхэ өссө туох баарый? Кини ханныгый? Бөтүүккэ туох баарый? Онон кини тугу гынар? Кууруссаны ким итэр? Сорох дьон өссө тугу итэллэр? Хаас сыммыта ханнык буолар?

Переведите.

Бу куурусса сыммыта бөдөн, ити куурусса сыммыта кыра. Ол куурусса сыммыттыыр дуо? Кини күн аайы сыммыттыыр. Ити хара куурусса тоҕо сыммыттаабат? Кини олус кырдыаҕас. Маня, эн ити кууруссалары күрээтинньиккэ киллэр уонна аһылыкта биэр. Ийээ, бу эриэн куурусса чоппуусканы тонсуйар! Маған куурусса дьааһыкка олорор. Кини сотору сыммыттыыр. Бу чоппуускалары килиэбинэн аһатыма, сыммытынан аһат. Бөтүүкпүт тумсунан (тумуһунан) киһи илиитин тонсуйар. Биһиги чоппуусканы иэдьэгэйнэн аһатабыт. Бөрө сүөһүнү тиһинэн өлөрөр. Убайым бөрөнү хапкаанынан бултуур. Куобаҕы күһүн саанан бултууллар. Бу быһабынан тугу быһабыт? Ити харандааһынан ким суруйар? Бу атынан эн ханна барабын? Ити киһи хаһан самолётунан барарый? Бу суолунан ханна баралларый? Эһиги ойуурунан барыман, суолунан барың. Миэхэ куобаҕынан үтүлүктэ тигинг.

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в подходящей форме настоящего времени.

1	2	3	4
мин эн кини биһиги эһиги кинилэр	куобаҕы саһылы бөрөнү тайаҕы моҕотойу күтэри кутуйаҕы тиһиги дьабараны	саанан хапкаанынан ытынан куосканан	бултаа өлөр
1	2	3	4
эн кини эһиги кинилэр	саанан хапкаанынан ытынан	тугу	бултаа? өлөр?

Переведите на якутский язык.

Маленьких цыплят мы кормим яйцами и творогом. Петух клюнул кошку. У этого цыплёнка клюв маленький. У этих куриц яйцо крупное. Мы содержим пять гусей и 10 уток. Их яйца тоже очень полезны для человека (человек). Гусиное мясо бывает жирное и вкусное. Мой отец убил из ружья (ружьём) много зайцев и уток (много зайца и утки). Моя мать из беличьих шкурок (белкою) шьёт шапки (основ. падеж). Учитель пишет красным карандашом. Этой тряпкой пол не моют. Мы с доски (доску) рукой не стираем. Ты не пиши толстой ручкой. Этим ножом не режьте хлеб. Мы отправляемся на этом коне (этим конем). Твой отец прибыл на самолёте (самолётом). Не пишите мелом на парте. Не играйте этим ножом. Кто пишет этим карандашом? Что делают этим ножом? Кто здесь охотится с капканом (капканом)?

Сведения из грамматики.

Орудный падеж. Образуется с помощью аффикса *-нан (-ынан)*, который даёт следующие видоизменения.

Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
Гласные, дифтонги	-нан, -нэн, -нон, -нөн	саа — саанан, илии — илиинэн, обо — обонон, бөрө — бөрөнөн, дьиэ — дьиэнэн.
Согласные	-ынан, -инэн, -унан, -үнэн	ат — атынан, тиис — тииһинэн, от — отунан, үүт — үүтүнэн.

Имена в форме орудного падежа обозначают предмет, посредством которого совершается действие. Они отвечают на вопросы: кем? чем? каким местом? каким путем? В предложении эти имена могут служить: а) дополнением: *Мин килиэби быһабынан быһабын* — я режу хлеб ножом. *Обону үүтүнэн аһаталлар* — ребёнок кормят молоком; б) обстоятельством: *Биһиги суолунан кэллибит* — мы пришли по дороге (дорогой). *Почта самолётунан кэллэ* — почта прибыла самолётом. *Үөрэх үлэнэн ситиһиллэр* — учение достигается трудом; *сылынан* — через год, *үс күнүнэн* — через три дня.

42. ТҮӨРТ УОН ИККИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

кэлиин — приход, прибытие
көтөр кэлиитэ — прилёт птиц

көбөн — кряква, селезень
тураах — ворона

туруйа — журавль
элиэ — коршун
куба — лебедь
чыркымай — чирок
чыычаах — птичка
күөрэгэй — жаворонок

кэбэ — кукушка; кэбэ этэр —
кукует
хонуу — поле
уйа — гнездо
онгоһун — делать себе, онгос-
тор — 3 л. наст. вр.
үксүн — большей частью.

Көтөр кэлинтэ.

Кыһын биһиги дойдубут көтөрө бэрт абыйах буолар. Көтөрдөр үксүн күһүн ичигэс дойдуларга бараллар. Саас кинилэр эмиэ биһиэхэ кэлэллэр. Бастаан көбөн, тураах, туруйа, элиэ кэлэр. Онтон араас кустар, кубалар, хаастар, чыычаахтар кэлэллэр. Саамай кыра кус чыркымай кэлэр. Сотору хонууга күөрэгэй ыллыыр, ойуурга кэбэ этэр. Көтөрдөр бары уйа онгостоллор уонна сымыттыыллар. Дьоннор саас элбэх көтөрү бултууллар. Көтөр этин силлэр. Көтөр түүтэ сыттык, бэриннэ буолар. Мин саас кустуубун уонна хаастыбын.

Отвечайте на вопросы.

Кыһын биһиги дойдубут көтөрө төһө буолар? Күһүн көтөрдөр ханна баралларый? Кинилэр ханан биһиэхэ эмиэ кэлэллэр? Бастаан ханнык көтөрдөр кэлэллэр? Онтон ханныктар кэлэллэр? Саамай кыра кус ханныгый? Сотору хонууга туох ыллыыр? Ойуурга туох этэр? Көтөрдөр тугу онгостоллор? Дьон саас тугу бултууллар? Көтөр этин хайдах гыналлар? Көтөр түүтэ туох буолар? Эн бултуугун дуо?

Переведите.

Биһиги саас көтөрү саанан бултуубут. Бүгүн убайым икки хааны уонна биэс күһү өлөрдө. Биһиги күн аайы көтөр этинэн эбиэттибит. Туруйа атаба уонна тумса сүрдээх уһуннар. Туруйаны дьон силлэр. Сарсыарда хонууга күөрэгэйдэр ыллыыллар. Кэбэ уйа онгостубат. Кини атын көтөр уйатыгар сымыттыыр. Чыычаах уйатын отунан уонна түүнэн онгостор. Элиэ чоппуусканы тутар. Ол маска тураах уйата баар. Кус түүтүнэн биһиги сыттык уонна бэргэнэ онгоробут. Кус обото сайын көппөт. Васяба биир тураах обото баар. Кини айаба сүрдээх улахан. Тураах оботун Вася килиэбинэн уонна этинэн аһатар. Элиэ аһылыга эт буолар.

Слова, стоящие в скобках, употребите в орудном падеже.

Эмээхсин суон (сап) үтүлүк тигэр. Оболор (хаар) киһи онгороллор. Аһам сарсын (ат) куораттыыр. Ити ынабы күөх (от)

аһатын. Бу аты (сиилэс) аһатыманг. Дуосканы кирдээх (тирээпкэ) сотума. Кинигэни кирдээх (илии) тутуманг. Ууну (биэдэрэ) баһыма, (хомуос) бас. Ити оҕонньор (харах) куһаҕаннык көрөр. Тымныыга (ырбаахы) тахсыма. Сайын мин (суорат) аһыбын. Биһиги оскуолаҕа арыт (ат) барабыт. Эти (биилкэ) ыл. Ити арыыны (быһах) быһынг. Эбэм миэхэ (тиниг) бэргэһэ тигэр.

Переведите на якутский язык.

Охотник убил крякву и гуся. На этом озере сидят гуси. В лесу поют какие-то птички. Сегодня я видел (смотрел) двух лебедей. Ребята принесли утиные яйца. Птенчик выпал (упал) из гнезда. Коршун питается (ест) мясом. Где-то кукует кукушка. Каждое утро поёт жаворонок. На озере много разных птиц (есть). На дворе бегают цыплята. Яйца этой курицы очень крупные. Там вороны клюют мясо. Старуха шьет торбоза (этэрбэс) толстой иглой. Ты этим ножом хлеб не режь. Не пишите карандашом, пишите чернилами. (Чэрэниилэ употребляется в единственном числе). Эти люди отправляются на быке. Этот человек охотится из ружья (ружьём). Мой старший брат ловит лисиц в капкан (капканом). Не мойте посуду грязной водой. Не бери пищу ножом, бери вилкой. Не корми кошку хлебом, корми молоком. Пальто мне шейте не из зайца (зайцем), шейте из ваты (ватой).

Сведения из грамматики.

Об употреблении орудного падежа. В основном значении орудный падеж соответствует творительному падежу русского языка, но имеет более широкое употребление. Формой этого падежа обозначается не только непосредственное орудие действия, но вообще способ совершения действия. Например, в орудном падеже ставятся имена, обозначающие:

а) способ передвижения: на коне — *атынан*, на быке — *обуһунан*, на пароходе — *пароходунан*, на самолёте — *самолётунан*, в лодке — *оҕочонон*, на велосипеде — *велосипедынан* и т. д.

б) способ ловли, охоты: с помощью капкана — *хапкаанынан*, из ружья — *саанан*, сетью — *илиминэн*, на коне — *атынан*, с помощью собаки — *ытынан* и т. д.

43. ТҮӨРТ УОН ҮҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

куул — мешок, рогожа
дурда — укрытие, шалаш

мас кус — деревянная утка
хопто — чайка

кытта — с, вместе
иннигэр — спереди
үрдүгэр — сверху, над, на
кэннигэр — сзади, за
таһыгар — снаружи, вне
иһигэр — внутри, в
анһар — толкает, втыкает
(основа ас).

аас — проходить; здесь, пролетать
тыһаһаа — издать звук; зашуметь
көт — лететь, взлететь
хас — рыть, копать

Өрүскэ.

Саас биирдэ мин убайбын кытта өрүскэ бултуу бардыбыт. Өрүскэ уу кэлэр, кустар аһаллар. Киэһэ буолар. Биһиги уу аттыгар кумаһы хаһабыт. Кумаһа мастары анһабыт. Онно кууллары ыйыбыт. Үрдүгэр уонна кэннигэр эмиэ кууллары ыйыбыт. Дурда бэлэм буолла. Дурда иннигэр ууга мас кустары олодобут. Уонна биһиги дурда иһигэр киирэбит, олоробут. Күн киирэр. Туох да кэлбэт. Кустар ырааһынан аһаллар. Мин кыратык утуйабын. Эмискэ уу тыһыыр. Мин түргэнник уһуктабын уонна көрөбүн: икки кус олодор. Убайым этэр: Чэ ыт. Мин ытабын. Биир кус өлөр, биир көтөр. Ону убайым ытан өлөрөр. Биһиги кустары ылабыт уонна эмиэ олоробут. Түүн кус кэлбэтэ. Сарсыарда биһиги үс куһу, биир хоптону өлөрөбүт уонна барабыт.

Отвечайте на вопросы.

Уол биирдэ убайын кытта ханна бардылар? Өрүскэ туох баарый? Булчуттар уу аттыгар тугу гыннылар? Кумаһа туохтары анһаллар? Онно туохтары ыйылллар? Өссө ханна кууллары ыйылллар? Туох бэлэм буолла? Ханна мас кустары олодоллор? Уонна булчуттар тугу гыналлар? Күн хайдах буоларый? Кустар ханан аһаллар? Уол хайдах буолар? Эмискэ туох тыһыыр? Уол тугу көрөр? Убайа тугу этэр? Уол тугу гынар? Кустар хайдах буолаллар? Уол убайа тугу гынар? Онтон булчуттар тугу гыналлар? Түүн кус кэлэр дуо? Сарсыарда тугу өлөрөллөр?

Переведите.

Кумаһа хоптолор олодоллор. Өрүскэ саа тыһыыр. Дурда иннигэр мончууктар көстөллөр. Дурда иһигэр икки киһи олодор. Дурда үрдүгэр куул баар. Дурда кэннигэр эмиэ куул баар. Дурда уу аттыгар турар. Кустар үөһэнэн аһаллар. Түһнүк үрдүгэр чыычаах уйата баар. Уйа иһигэр сымыттар сыталлар. Сымыттар үрдүлэригэр чыычаах олодор. Хотон таһыгар ынахтар сылдыаллар. Хотон иһигэр торбостор тураллар. Хотон иһиттэн биир дьахтар таһыста. Остуолга сылабаар турар. Сылабаар үрдүгэр үрүһ чаанһык баар. Остуол аттыгар дьон олодоллор. Остуол анһыгар ыт сытар. Орон анһыгар дьаһык турар. Дьаа-

һык иһигэр таһас баар. Ити хос иһигэр ханнык дьон кэпсэтэллэр? Ол оһох кэннигэр туох турар? Ол аан аттыгар ким оһорор? Ити орон үрдүгэр ким сааны ыйаата? Дьинэ таһыгар ханнык ыт үрэрий?

Составляйте предложения.

1	2	3	4
ыскаап остуол дьааһык книгэ оһох	иһигэр аттыгар иннигэр кэннигэр үрдүгэр анныгар	лаампа харандаас саппыкы мас куоска олоппос киһи	сытар турар баар суох олорор

1	2	3	4
ыскаап остуол дьааһык оһох книгэ	иһигэр үрдүгэр анныгар аттыгар иннигэр кэннигэр	ТУОХ КИМ	баарый турарый олорор сытар

Переведите на якутский язык.

Там летают чайки. На озере много уток. Охотник сидит в укрытии. Перед ним сидят деревянные утки. Я втыкаю палки в песок. Мальчик ушёл со своим старшим братом. Солнце стоит над лесом. На реке слышатся выстрелы (ружьё звучит). Гуси пролетают (проходят) далеко. Там сидят две кряквы. Суслики и водяные крысы роют землю (земля — сир). За печкой шуршат (шумят) мыши. У нас лето проходит быстро. Лошади стоят около загона. Перед белой кобылой бегают жеребёнок. Ваш бык стоит за хлебом. Наши куры несутся каждый день. Ваш петух сидит там. Наша собака лежит под столом. В этом ящике шумят мыши. Ваша кошка ловит мышей под полом. Положите книгу в парту, тетради положите на парту. Стул поставьте около стола. Дрова кладите (положите) перед печкой. Бочку поставьте за дверью.

Сведения из грамматики.

|| **Служебные имена.** Функцию предлогов русского языка в якутском языке выполняют служебные имена. Они име-

ют послеложное употребление, т. е. ставятся за полнозначным словом: *дьяаһык иһигэр* — внутри ящика, *оһох кэннигэр* — за печкой, *дьиэ үрдүгэр* — над домом, *остуол анныгар* — под столом, *аан аттыгар* — около двери и т. д.

Эти слова обычно употребляются лишь в служебном значении (в значении русских предлогов) и почти утратили самостоятельное употребление. В самостоятельном значении они выражают преимущественно пространственные понятия: *ис* — нутро, внутренность; *кэлин* — зад, задняя сторона; *үрүт* — верх, *алын* — низ, под; *арыт* — промежуток, расстояние; *илин* — перед, передняя сторона и т. д.

В служебной функции эти слова представляют собою различные падежные формы притяжательного склонения: *үрдүбэр* — надо мною (в моём верху — I лицо един. ч. дат. падежа), *үрдүгэр* — над тобою, над ним, *үрдүбүтүгэр* — над нами, *үрдүгүтүгэр* — над вами, *үрдүлэригэр* — над ними; *үрдүбүттэн* — с моей верхней стороны (от моего верха — I л. ед. ч. исходн. падежа) и т. д.

Служебные имена употребляются в тех случаях, когда падежная форма самостоятельного имени недостаточна для точного выражения мысли. Например, говорят *паарта үрдүгэр*, — на парте или *паарта иһигэр* — в парте, что форма *паартаҕа* — может означать и то, и другое. Но говорят обычно *чааскы остуолга турар* (а не *остуол үрдүгэр*), потому что здесь особого уточнения пространственного отношения не требуется.

ТҮӨРТ УОН ТӨРДҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

улар — глухарь
куртуйах — тетерев
бочугурас — рябчик
хабды — куропатка
суор — ворон
мэкчиргэ — сова
хаххан — неясыть

чооруос — чечётка
кыстаа — зимовать
кыстыр көтөр — зимующая
птица
дьиэ таһыгар — около дома
үксэ — большинство
туллук — пуночка

Кыстыр көтөрдөр.

Күһүн көтөр үксэ ичигэс дойдуларга барар. Биһиэхэ кыһын абыйах көтөр хаалар. Ойуурга хара улар, куртуйах, бочугурас, хабды хаалар. Мэкчиргэ уонна хаххан эмиэ ойуурга кыстыллар. Куртуйахтар кыһын хаары хаһаллар, хаар анныгар киирэллэр. Суор кыһын сиргэ барытыгар сылдыар. Чыычаахтан чооруос уонна абыйах атын чыычаах хаалар. Киһи дьиэтин та-

ныгар барабыай кыстыыр. Күһүн уонна саас туллуктар баар буолаллар. Туллугу биһиги сиибит. Кини этэ бэрт минньигэс буолар.

Отвечайте на вопросы.

Күһүн көтөр үксэ ханна барар? Биһиэхэ төһө көтөр хаалар? Ойуурга ханнык көтөрдөр кыстыыллар? Куртуйахтар кыһын тугу гыналлар? Ханнык чыычаахтар биһиэхэ кыстыыллар? Барабыай ханна кыстыыр? Туллуктар хаһан баар буолаллар? Тулдук этэ ханнык буолар?

Переведите.

Ол мастан биир куртуйах көттө. Хаарга улардар суоллара бааллар. Кырынаас суола мас анныгар барда. Кутуйах хаар анныгар киирдэ. Оно хаххан олорор. Булчут хара улары өлөрдө. Ойуурга хабдылар сагараллар. Ити ойуурга куобах суола элбэх. Бөрө суола ойуур иһиттэн табыста. Мэкчиргэ күнүс көппөт. Ол мас кэннигэр биир куобах олорор. Чооруос тириини тонсуйар. Түһнүк үрдүгэр барабыайдар олоролор. Ханна эрэ суор сагарар. Эһэ кыһын сир анныгар утуйар. Бөрө киһиттэн куттанар. Саһыл киһини ыраахтан билэр. Манна чугас тайах суола баар. Тайах түүтэ бэрт матараас буолар. Бөрө сабын-ных ичигэс буолар. Бэргэһэни ыскаап үрдүгэр уурума. Ийэм дьааһыгы орон анныттан таһаарда. Ыскаап иһиттэн кутуйах сүүрдэ. Харандаас муостаҕа олоппос аттыгар түстэ.

Вместо многоточий ставьте служебные имена.

(*иһигэр, таһыгар, аттыгар, иннигэр, кэннигэр, үрдүгэр*).
Оһох оһонньор утуйар. Буочука биэдэрэ турар. Остуол куоска олорор. Хотон ынахтар мабырыыллар. Дьинэ ат кистиир. Дьинэ хаар сытар. Дал сүөһүлэр сылдыллар. Хороон дьабара сагарар. Ойуур саа тыаһыыр. Оһох ыт сытар. Дьинэ дьон кэпсэтэллэр. Сыттык кинигэ сытар. Суорбан олорума. Олоппос турума. Дьинэ сүүрүмэн. Лаампа оонньоомон. Оһох мас сытар. Орон дьааһык турар.

Употребите подходящую форму служебного имени.

Иһигэр — *иһиттэн*, *таһыгар* — *таһыттан*, *аттыгар* — *аттыттан*, *иннигэр* — *инниттэн*, *кэннигэр* — *кэнниттэн*, *үрдүгэр* — *үрдүттэн*.

Ол дьинэ... икки киһи табыста. Хаары мас... кутуман. Куоска олоппос... муостаҕа түстэ. Хара ынах хотон... турар. Ол мас... куобах барда. Дурда... биир кус көттө. Саалаах киһи... биир ыт сүүрдэ. Хороон... дьабара сангарар. Аттаах дьон дьинэ... кэллилэр. Дал... кулуннаах биэ турар.

Переведите на якутский язык.

В этом лесу много рябчиков и тетеревов. Глухари бывают очень большие. Сова летает ночью. На дороге сидят воробьи. Снегирей добывают обычно дети. Зимой птички не поют. На снегу видны следы (след) волка. Заяц побежал из-под того дерева. Вороны у нас не зимуют. У рябчика вкусное мясо. Отсюда близко есть куропатки. На том дереве сидят тетерева. Не берите это ружьё, берите то ружьё. Ты не стой около печки. Возьмите пальто с (верху) ящика. Не кладите сапоги под кровать. Чьи рукавицы лежат на столе? Чья шапка лежит на полу? Что находится внутри этого ящика? Что там упало за бочку? Кто там стоит перед печкой? Под подушкой кто положил книгу? Чей ящик стоит около кровати?

45. ТҮӨРТ УОН БЭҢИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

балык — рыба
сордонг — щука
алыһар — окунь
майаҕас — сиг
сыалыһар — налим
тууччах — нельма
бил — таймень
хатыыс — осётр

собо — карась
мунду — гольян
балык минэ — уха
күөгү — удочка, крючок
балыктаа — рыбачить
илимнээ — ловить сетью
бииргэ — вместе
күөгүлээ — удить

Балыктар.

Биниги өрүстэрбит уонна күөллэрбит араас балыктаахтар. Өрүс балыга ордук элбэх буолар. Өрүскэ сордонг, алыһар, майаҕас, сыалыһар, хатыыс, тууччах, бил уонна да атын балыктар бааллар. Элбэх балык сайын муораттан тахсар. Күөл балыга собо уонна мунду буолар. Миэхэ икки илим уонна элбэх күөгү баар. Сайын мин өрүскэ илимнээтим уонна күөгүлээтим. Минигин кытта Вася бииргэ балыктаата. Биирдэ кини биир улахан сордону күөгүгэ тутта.

Отвечайте на вопросы.

Биниги өрүстэрбит уонна күөллэрбит туохтаахтарый? Туох балыга ордук элбэх буоларый? Өрүскэ ханнык балыктар баал-

ларый? Балык өрүскэ сайын хантан тахсарый? Күөл балыга ханныгый? Эйнэхэ туох баарый? Сайын эн өрүскэ тугу гыннын? Эйгин кытта ким бииргэ балыктаата? Кини биирдэ күөгүгэ тугу тутта?

Переведите.

Бүгүн илимнэ элбэх балык кэллэ. Ичигэс күн буолла уонна өрүскэ тыал суох. Вася күөгүнэн балыктаата. Кини элбэх алыһары уонна майаһаны ылла. Мин илимнэ сордоннору, алыһардары, майаһастары ыллым. Манна тууччах уонна бил суох, арыт алыһар баар буолар. Ийэм солуурга балык буһарда, балык минэ бэрт буолар. Мин биир сордону сиэтим уонна балык минин истим. Энэм өрүстэн бүгүн үс улахан сордону аҕалла. Бу күөл собото бэрт эмис уонна бөдөн. Хопто ууттан балыгы ылла. Бүгүн өрүскэ биир киһи хааны өлөрдө. Мин икки күһү өлөрдүм. Эн балыктаатын дуо? Төһө балыгы ыллын? Илимнээтин дуу, күөгүлээтин дуу? Кус ыттын дуо? Төһө элбэх күһү көрдүн? Кими кытта сырыттын? Доҕорун тугу бултаата? Ити хааны ким өлөрдө? Эн бүгүн ханна эбиэттээтин? Өрүскэ тугу эмэ аһаатын дуо?

Глаголы ставьте в форме прошедшего времени.

Энэм бүгүн күөлгэ (балыктаа). Эн ханна (илимнээ)? Ити киһи (ыт) дуо? Мин сарсыарда элбэх хааны (көр). Ол кыра ууга кус (түс). Бу оҕо балык минин элбэхтик (ис). Эн собону ханнык солуурга (буһар)? Күөгүнү ким манна (аҕал)? Сааны эн ханна (гын)? Бу куобаһы ким (өлөр)? Эн ханна (куобахтаа)? Аҕаһа күһүн (тииннээ) дуо? Ити кыыс ханнык кылааска (үөрэн)? Бу кинигэни эн (аах)? Ити дуоскаҕа тугу (суруй)?

Составляйте предложения.

1	2	3	4
мин эн кини	бүгүн сарсыарда киһи түүн күнүс	күөлгэ өрүскэ ойуурга	бултаата балыктаатын балыктаатым бултаатын бултаатым бултаата

1	2	3	4
эн кини	бүгүн сарсыарда киһи түүн күнүс	ханна	балыктаата кустаатын бултаата кустаата балыктаатын бултаатын

Переведите на якутский язык.

Мой дед каждый день рыбачит на реке. Сегодня он принёс много окуней и налимов. Старик развесил (повесил) сети на дворе. Твоя удочка лежит на песке. Моя бабушка в медном котле сварила рыбу. Старуха очень любит уху. Утром рано мой старший брат взял ружьё и куда-то ушёл. Мальчики стоят около воды и удят рыбу. Один мальчик поймал (взял) большую щуку. Женщина купила в магазине (из магазина) жирную нельму. Охотник убил красную (рыжую) лисицу. Заяц убежал от старой собаки. Мышь забежала (вошла) в нору. Я очень рано вышел из дому. Около твоего шалаша села какая-то утка. Над озером пролетел (прошёл) журавль. Где (откуда) ты убил эту крякву? Когда ты пришёл сюда? Кто тебе дал это ружьё? Стрелял ли ты ночью? Сколько уток ты убил? Около шалаша там кто стоит? Стрелял ли он? Сколько уток он убил? Есть ли у тебя сети? Ловил ли сетью? Кто ещё тут рыбачил? Кто добыл этого налима?

Сведения из грамматики.

Глаголы прошедшего времени единственного числа (положительная форма). Эти глаголы спрягаются следующим образом.

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
I	1. Гласные, дифтонги, глухие согласные (к, п, с, т, х)	-тым, -тим, -тум, -түм	аһаа — аһаатым (я покушал), үлэлээ — үлэлээтим, тик — тиктим, сап — саптым, ис — истим, тот — тоттум, аах — аахтым.
	2. й, р	-дым, -дим, -дум, -дүм	бар — бардым, биэр — биэрдим, олор — олордум, көлүй — көлүйдүм.
	3. л	-лым, -лим, -лум, -лүм	аҕал — аҕаллым, кэл — кэллим, бул — буллум (нашел), күл — күллүм (засмеялся).
	4. м, н, ҥ	-ным, -ним, -нум, -нүм	куттан — куттаным (я испугался), сим — симним, суун — сууннум, көн — көннүм.
II	1. Гласные, дифтонги, глухие согласные (к, п, с, т, х)	-тыҥ, -тиҥ -туҥ, -түҥ	аһаа — аһаатыҥ (ты покушал), үлэлээ — үлэлээтиҥ, тик — тиктиҥ, сап — саптыҥ, ис — истиҥ, тот — тоттуҥ.
	2. й, р	-дыҥ, -диҥ -дуҥ, -дүҥ	бар — бардыҥ, биэр — биэрдиҥ, олор — олордуҥ, көлүй — көлүйдүҥ.
	3. л	-лыҥ, -лиҥ, -луҥ, -лүҥ	аҕал — аҕаллыҥ, кэл — кэллиҥ, бул — буллуҥ, күл — күллүҥ.

Ляцо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
	4. м, н, нг	-нынг, -нинг, -нунг, -нүг	куттан — куттанныг, сим—сим- нинг, суун — сууннунг, көн — көnnүг.
III	1. Гласные, дифтонги, глухие согл. (к, п, с, т, х)	-га, -тэ -то, -тө	аһаа — аһаата, үлэлээ — үлэ- лээтэ, тик — тиктэ, сап — сапта, ис — истэ, тот — тотто.
	2. й, р	-да, -дэ, -до, -дө	бар — барда, биэр — биэрдэ, олор — олордо, көр — көрдө.
	3. л	-ла, -лэ, -ло, -лө	аһал — аһалла, кэл — кэллэ, бул — булла, өл — өллө.
	4. м, н, нг	-на, -нэ, -но, -нө	куттан — куттанна, сим — сим- нэ, тонг — тонгно, көн — көннө.

Эта форма носит название прошедшего категорического или недавно-прошедшего времени. В русском языке ей соответствуют преимущественно глаголы совершенного вида (покушал, поработал, сшил, выпил, наелся и т. д.).

46. ТҮӨРТ УОН АЛТЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

балыксыт — рыбақ	баға — лягушка
мунха — невод	чоху — водолюб (жук)
бэрэмээт — перемёт	ыам — икрометание
туу — верша	ыыр — мечёт икру
мэлдьи — постоянно	искэх — икра
сылы мэлдьи — в течение года	хатырык — чешуя (рыбы); ко- ра (дерева).
быйыл — в нынешнем году	
куйуур — сачок	

Балыксыттар.

Совхозка балыксыт биригээдэтэ баар. Совхоз балыксыттара мэлдьи балыктыыллар. Быйыл кинилэр үчүгэйдик бултаатылар. Сайын биригээдэ өрүскэ мунхалаата уонна бэрэмээттээтэ. Манна кини элбэх сыаналаах балыгы бултаата. Кыһын биригээдэ мунхалаата уонна куйуурдаата. Күөлгэ уонна үрэххэ сайын биригээдэ эмиэ мунхалаата, илимнээтэ уонна туулаата. Манна кини элбэх собону уонна мундуну бултаата. Мин эһэм эмиэ үчүгэй балыксыт. Кини үрэххэ туулуур. Тууга элбэх мунду кэлэр. Мундуну кытта чоху уонна баға баар буолар. Чоху кинини ытырар. Мин киниттэн куттанабын. Бағаны мин эмиэ таптаабарпын. Кинини тураах уонна туруйа бэркэ сирилэр.

Переведите.

Быйыл мунхаба балык үчүгөйдик кэллэ. Балык ыама сайын куйааска буолар. Бу күөлгэ собо үчүгөйдик ыыр. Сайын ууга балык искэбэ сүрдээх элбэх буолар. Баба эмиэ искэхтээх. Кини саас эрдэ төрүүр. Собо хатырыктаах, сыалынар хатырыга суох. Бу күөл бөдөн соболоох уонна эмис мундулаах. Ити күөл балыга суох. Эн бүгүн манна илимнээх кэллин дуо?— Суох, илимэ суох кэллим.— Күөгүлээххин дуо?— Абыйах күөгү баар.— Ити офонньор балыксыт дуо?— Суох. Ити балыксыта суох офонньор. Кини олус кырдыаҕас уонна көрбөт.— Бу мунхабыт сана дуо?— Суох, бэрт саната суох мунха. Үс сыл мунхалаатыбыт.— Ити собо искэхтээх дуо?— Бу искэбэ суох собо.— Ол ханнык балык искэбэй?— Ити хатыыс искэбэ.— Бу дьон хаһан балыктыыллар?— Кинилэр сылы мэлдьи балыктыыллар.

Мэ, бу собо хатырыгын ыраастаа! Бу сыалынар быара баар. Маны сиэн! Ити хатыыны сиэмэн! Кини лааппыга барар. Бүгүн бэрт күн буолла. Эниги күөлгэ мунхалаан.

Глаголы ставьте в форме прошедшего времени.

Бүгүн тыала суох күн (буол). Мин манна саата суох (кэл). Ити офонньор быйыл сайыны мэлдьи (балыктаа). Эһэм ол үрэххэ (туулаа). Эбэн собо хатырыгын ити быһабынан (ыраастаа). Мин балыксыттарга хатыыс (сиэ). Баба ууга (киир). Убайым илимтэн биир улахан сордон (ыл). Мунха аттыгар биир хопто (олор). Онтон биир элиэ (көт). Ити куһу эн (өлөр). Бу хааны мин (өлөр). Ити булчут куһа суох (кэл). Эн миэхэ искэбэ суох собону (биэр).

Прилагательные ставьте в отрицательной форме.

Бу куһаҕан саа. Ити дьинэ олус тымныы. Ити кырдыаҕас киһи. Бу эргэ туу. Онно саалаах дьон тураллар. Ити киһи илимнээх. Эн тобо үтүлүктээх табыстын? Ити киһи мэлдьи бэргэнэлээх сылдыар. Мин сайын саппыкылаах сылдыбаппын. Бүгүн куйаас күн. Эниги сонноох тахсын. Эн таҕастаах утуйума.

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в форме прошедшего времени.

1	2	3	4
мин эн кини	күөлгэ ойуурга өрүскэ үрэххэ	саалаах илимнээх саата суох илимэ суох	бар бултаа балыктаа сырыт

1	2	3	4	5
эн кени	киэһэ бүгүн күнүс сарсыарда	ыттаах саалаах илимнээх	ханна	сырыт бултаа балыктаа

Переведите на якутский язык.

Это озеро с крупными карасями. То озеро без рыбы. Ты где сегодня неводил?ловишь ли ты перемётом? Кто добыл эту нельму? Был (сырыт) ли ты в нынешнем году на реке? Много ли рыбы там добыл? Вон идёт человек с ружьём. Он неплохой охотник. Идёшь ли ты сегодня с ружьём? Где ты охотишься? Берешь ли ты собаку? Я всегда охочусь без собаки. Кто стрелял из этого ружья? Чистил ли ты это ружьё? Чем ты вытирал его? Зачем ты позвал эту собаку? Твой отец утром ушёл с ружьём. Он без уток не приходит. В этом совхозе бескоровных людей нет (суохтар). Эта женщина имеет двух коров. Одна её корова безрогая. У нас есть бесхвостая собака. Лось и олень бывают бесхвостые. У зайца тоже очень короткий хвост. Зачем ты позвал эту собаку? Ловит ли она зайца? Куда ты идёшь в пальто? Почему ты выходишь без шапки? Закрыв ли ты комнату? Кто открыл эти окна?

Сведения из грамматики.

Отрицательное прилагательное. Отсутствие данного признака представляет собою отрицательный признак и выражается отрицательной формой прилагательного. Последняя представляет собою сочетание, состоящее из слова *суох* и формы третьего лица единственного числа принадлежности от слова, выражающего признак: *ыраас — ырааһа суох, куһаҕан — куһаҕана суох, үчүгэй — үчүгэйэ суох, саалаах — саата суох.*

Отрицательное прилагательное синтаксически представляет собою один член предложения. Оно может выступать в роли определения и сказуемого. *Мин куһаҕана суох сааны атыыластым* — я купил неплохое ружьё (опред.). *Бу саа куһаҕана суох* — это ружьё неплохое (сказ.).

Отрицательное прилагательное в ряде случаев выступает также в роли обстоятельства: *саата суох бардым* — я пошёл без ружья, *утүлүгэ суох тахсыма* — не выходи без рукавиц.

Отрицательное прилагательное может быть образовано также от существительного, выступающего в роли признака: *балыксыт обонньор — балыксыта суох обонньор, пионер оболор — пионера суох оболор.*

47. ТҮӨРТ УОН СЭТТИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

аһылык — еда, корм
үгүс — многие, множество
үөн-көйүүр (или үөн) — насе-
комое, гад
хотой — орёл
мохсобол — сокол
кыырт — ястреб
чиэрбэ — червяк дождевой

аһыга — кобылка, кузнечик
туорах — зерно, семя;
шишка древесная
төрүт — корень; төрдүн —
вин. п.
күлгэри — тритон, ящерица
туһа — польза
дьөлө ас — проткнуть

Көтөр аһылыга.

Көтөр аһылыга араас буолар. Сорох көтөр араас үөнү сиир, сорох оту, туорабы сиир, сорох көтөрдөр атын көтөрү уонна кыра кыыллары сииллэр. Уу үөнэ куска аһылык буолар. Күһүн уу тоҕор, кус аһылыга суох буолар. Оччоҕо кини ичигэс дойдуларга барар. Хаас үксүн от төрдүн сиир. Тураах баҕаны, күлгэрини, чиэрбэни уонна аһыганы сиир. Кини туорабы уонна араас үөннэри эмиэ сиир. Чыычаах сороҕо үөнү, сороҕо туорабы сиир. Үөнү сиир чыычаахтар киһиэхэ улахан туһаны онороллор. Хотой, мохсобол, кыырт араас көтөрдөрү сииллэр. Кинилэр булду (булт) буортулууллар. Ордук үгүс күһү мохсобол уонна кыырт тутар. Хотой хайалаах сирдэри таптыыр.

Отвечайте на вопросы.

Көтөрдөр тугу сииллэр? Уу үөнэ туохха аһылык буолар? Тураах тугу сиир? Ханнык чыычаахтар киһиэхэ туһаны онороллор? Ханнык көтөрдөр көтөрү сииллэр? Кинилэр тугу буортулууллар?

Переведите.

Мин киэһэ күөгүлүүбүн. Миэхэ элбэх чиэрбэ наада. Бу сир чиэрбэтэ суох. Ханна чиэрбэлээх сир баарый? Тураах биир улахан баҕаны тумсунан дьөлө аста. Чыычаах элбэх аһыганы сиэтэ. Аһыга самыра суох сайын элбэх буолар. Ити уу үөнэ олус элбэх. Ити ууга мэлдьи аһыыр. Мохсобол көбөнү тутта. Мин бүгүн биир күһү өлөрдүм. Туруйа баҕаны уонна күлгэрини сиир. Күлгэри уулаах сиргэ үөскүүр. Чиэрбэ эмиэ уулаах сирни таптыыр. Балык күөгүгэ чиэрбэни бэркэ ылар. Кыра балык үөнү сиир. Сордон балыгынан аһыыр. Сорох көтөрдөр эмиэ балыгы сииллэр. Онно биир хопто ууттан майаҕаны ылла. Манна сордон биир балык оҕотун тутта. Эн ханна чиэрбэлээтин? Бүгүн күөгүлээтин дуо? Түүн эн илимнээтин дуу, мунхалаатын дуу?

Саас кустаатын дуо? Кутуруга суох ыккыт баар дуо?; Муоһа суох ынаххыт быйыл төрөөтө дуо? Ийэн фермаҕа ынах ыата дуо? Кырдьаҕас биэбит быйыл кулуннаах дуо? Хара атыыргыт ханна сылдыарый?

Спрягайте глаголы.

ыллаа — ыллаатым, тынг, ыллаата	ыллаа-	ыл — ыллым, ыллынг, ылла бар —
кэпсээ —	кэл —
үлэлээ —	киир —
тиингнээ —	сот —
оттоо —	көт —
соболоо —	көр —
бөрөлөө —	сүүр —
оонньоо —	табыс —
төрөө —	суун —
ыа —	тонг —
сиэ —	

Образуйте отрицательное прилагательное.

ыраас таҥас — ырааһа суох таҥас	: муостаах ынах — муоһа суох ынах
куйаас күн —	: саалаах киһи —
эргэ дьиэ —	: соболоох күөл —
улахан түннүк —	: кирдээх таҥас —
көтөх эт —	: булчут ыт —
ыраах сир —	: биригэдьиир дьахтар —
сөп тыл —	: балыксыт обонньор —

Переведите на якутский язык.

Этот дом холодный, тот дом не холодный. Эта женщина старая, та женщина не старая. Этот мальчик без ружья, его отец с ружьём. Я с собакой охотился, он охотился без собаки. Петя вышел в шапке, Вася вышел без шапки. Я с реки пришёл с рыбой, ты пришёл без рыбы. Солнце поднялось (вышло) высоко. Под солнцем видны тучи. Поднялся (пал) сильный ветер. Выпал обильный (элбэх) дождь. Твой отец убил лису из ружья (ружьём). Наш дед рыбачит сетью. Ваш дед на коне (конём) отправился в город. Твоя мама отправилась в колхоз на быке (быком). Моя мать работает дояркой на ферме. Этот человек летом работал у нас бригадиром. Мой старший брат в городе купил новое ружьё. Твой отец на базаре продал старый невод. Наши ребята на реке не удят. Около озера я не вижу зайцев. Из большого ружья я не стреляю. Мой дед утром с озера принес много рыбы. Мы рыбу варим в большом котле. Из карасей

получается (приходит) хорошая уха. Мой дед рыбу ловит не-
водом. Мой отец ловит переметом хорошую рыбу. Печенка на-
лима очень вкусная.

48. ТҮӨРТ УОН АХСЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

сахсырба — муха
үрүмэччи — бабочка
хомурдуос — жук
бырдах — комар
быт — вошь
кулахы — клоп
сас — прятаться
тилин — оживать; тиллэр —
3 л. н. вр.

уһун — плавать; устар —
3 л. н. вр.
тынгкыныр — звенит
ообуй — паук
ыстангалаа — прыгать
хаан — кровь
сас — прятаться

Үөн-көйүүр.

Күһүн үөн-көйүүр суох буолар. Кини сороҕо өлөр, сороҕо саһар. Кыһын ханна да үөн көстүбэт. Саас үөн тиллэр уонна төрүүр. Хантан эрэ күөх сахсырба баар буолар. Онтон кугас үрүмэччи көтөр, хомурдуос тиллэр. Күн аайы үөн ордук элбэх буолар. Хонууга, ууга, ойуурга, салгынга — барытыгар үөн баар. Сорох үөн хаамар, сорох сүүрэр, сорох ыстангалыыр. Сорох үөн ууга устар, сорох салгынга көтөр. Окко аһыга тыаһыыр, салгынга бырдах тынгкыныр. От аайы, мас аайы ообуй илимэ көстөр. Үөн үксэ киһиэхэ буортуну онгорор. Сорох үөн оту-маһы буортулуур, сорох үөн киһини сиир. Быт, былахы уонна кулахы киһи хаанынан аһыыллар.

Отвечайте на вопросы.

Күһүн үөн-көйүүр ханна барар? Саас бастаан ханнык үөннэр баар буолаллар? Үөннэр ханна сылдьаллар? Аһыга ханна тыаһыыр? Бырдах ханна сагарар? Ообуй илимэ ханна көстөр? Үөн киһиэхэ тугу онгорор? Ханнык үөннэр киһи хаанынан аһыыллар?

Переведите.

Бүгүн биһиги хонууга оонньоотубут. Онно кугас, хара, күөх, үрүн үрүмэччилэр бааллар. Биһиги элбэх үрүмэччини туттубут. Хонууга күөх, кыһыл, хара аһыгалар ыстангалыыллар. Биһиги элбэх аһыганы туттубут. Окко араас хомурдуостар сылдьаллар. Биһир муостаах хара хомурдуос миһин ытырда. Икки кы-

һыл хомурдуос Петя баһыгар олордулар уонна көттүлэр. Онтон биһиги ууга бардыбыт. Онно эмиэ үөнү көрдүбүт. Үөннэр ууга усталлар, үөһэ тахсаллар, аллара түһэллэр. Чохулар кыра үөннэри туталлар. Биһиги икки чохуну иһиккэ ыллыбыт. Чохуларга сахсырҕаны, кыра аһыҕаны биэрдибит. Ону кинилэр түргэнник сиэтилэр. Онтон биһиги дьиэбэ бардыбыт.

Спишите во множественном числе.

Сахсырҕа аска олордо. Үрүмэччи үөһэ көттө. Бырдах кинини ытырда. Ууга кус уһунна. Үөн сиргэ саста. Ообуй илим оҕордо. Аһыҕа окко тыаһаата. Ойуурга куобах ыстаналаата. Кулаһы маска саста. Былаһы сиргэ ыстанна. Дьиэ иһигэр бырдах тыҥкынаата. Хонууга дьабара саҕарда. Таһырдыа ыт үрдэ. Хотонҕо ньирэй мэҥирээтэ. Далга кулун сүүрдэ. Мин өрүскэ баһыктаатым. Эн ойуурга бултаатыҥ. Куобаҕы мин көрдүм. Ааны эн саптыҥ. Остуолу эн соттуҥ. Түһнүгү мин астым. Эн тымныы уунан сууннуҥ, мин сылаас уунан сууннум. Мин сууннум, соттуунум, тараанным. Эн эмиэ таһынныҥ.

1	2	3	4	5
мин биһиги эн эһиги кини киһилэр	ууттан хонууттан ойууртан оттон	элбэх биһир икки үс	моҕотойу дьабараны аһыҕаны хомурдуоһу чохуну баһаны	тутта туттуҥ туттулар туттум туттугут туттубут

1	2	3	4	5
эн эһиги кини киһилэр	бу ити ол	моҕотойу дьабараны аһыҕаны чохуну баһаны	хантан	тутта туттуҥ туттулар туттугут

Переведите на якутский язык.

Весна наступила. Ожили насекомые, прилетели (пришли) птицы. На озёрах показались (көһүннүлэр) утки, в лесу и в поле запели птички. Каждую ночь стреляют охотники. Дети играют в поле и в лесу. Они ловят бабочек, жуков и кузнечиков. Мальчики охотятся на бурундуков, сусликов и водяных крыс. Они ходят с собакой. Старики рыбачат сетью. Появились (баар буоллулар) мальчики с удочками. Птицы строят гнёзда, откладывают яйца (яйценосят). В совхозе отелились (родили)

все коровы, ожеребились (родили) все кобылы. Телята и жеребята резвятся (играют) на зелёной траве. Доярки от коров берут много молока. Дети теперь в школе не учатся. Они много играют, немного работают дома и в совхозе.

В котором классе вы учились зимой? Как вы учились? Что вы делали весной? Сколько бурундуков и водяных крыс вы добыли? Работали ли вы дома? Что вы делали в совхозе?

Сведения из грамматики.

Глаголы прошедшего времени множественного числа (положительная форма). Эти глаголы спрягаются следующим образом:

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
I	1. Гласные, дифтонги, глухие согл. (к, п, с, т, х)	-тыбыт, -тибит, -тубут -түбүт	аһаа — аһаатыбыт (мы покушали), үлэлээ — үлэлээтибит, тик — тиктибит, сап-саптыбыт, ис — истибит, тот — тоттубут, аах — аахтыбыт.
	2. й, р	-дыбыт, -дибит, -дубут, -дүбүт	бар — бардыбыт, биэр — биэрдигит, озор — озордубут, көлүй — көлүйдүбүт.
	3. л	-лыбыт, -либит, -лубут, -лүбүт	аҗал — аҗаллыбыт, кэл — кэллибит, бул — буллубут, күл — күллубүт.
	4. м, н, ң	-ныбыт, -нибит, -нубут, -нүбүт	куттан — куттанныбыт, сим — симнибит, суун — сууннубут, көн — көннүбүт.
II	1. Гласные, дифтонги, глухие согл. (к, п, с, т, х)	-тыгыт, -тигит, -тугут, -түгүт	аһаа — аһаатыгыт (вы покушали), үлэлээ — үлэлээтигит, тик — тиктигит, сот — соттугут, аах — аахтыгыт.
	2. й, р	-дыгыт, -дигит, -дугут, -дүгүт	бар — бардыгыт, биэр — биэрдигит, озор — озордугут, көлүй — көлүйдүгүт.
	3. л	-лыгыт, -лигит, -лугут, -лүгүт	аҗал — аҗаллыгыт, кэл — кэллигит, бул — буллугут, күл — күллүгүт.
	4. м, н, ң	-ныгыт, -нигит, -нугут, -нүгүт	куттан — куттанныгыт, сим — симнигит, суун — сууннугут, көн — көннүгүт.
	1. Гласные, дифтонги, глухие согл. (к, п, с, т, х) 2. й, р	-тылар, -тилэр, -тулар, -түлэр -дылар, -дилэр, -дулар, -дүлэр	аһаа — аһаатылар (они покушали), үлэлээ — үлэлээтилэр, тик — тиктилэр, тот — тоттулар, аах — аахтылар. бар — бардылар, биэр — биэрдилэр, көлүй — көлүйдүлэр, озор — озордулар.

Ляцо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
III	3. л	-лылар, -ли- лэр, -лулар, -лүлэр	абал — абаллылар, кэл — кэл- лилэр, бул — буллулар, күл — күллүлэр.
	4. м, н, нг	-нылар, -ни- лэр, -нулар, -нүлэр	куттан — куттаннылар, сим — симнилэр, суун — сууннулар, көн — көннүлэр.

49. ТҮӨРТ УОН ТОХСУС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

сааһыт — охотник (ружейный)	тап — попадать
ытааччы — стрелок	сыыс — промахнуться
кынат — крыло, крылья	сөтүөлээ — купаться
бэргэн — меткий	умус — нырять, умсар —
диринг — глубокий	3 л. нас. вр.
этэ — был, являлся	билигин — сейчас, теперь

Кэпсэтии.

— Дьонун саас тугу бултаатылар?— Куһу, хааны өлөрдү-
лөр.— Эһэн бултаата дуо?— Эһэм урут үчүгэй сааһыт этэ. Би-
лигин кини куһаңанных көрөр, куһу таппат. Убайым сыыспат,
кини бэргэн ытааччы.— Эн куска сырыттын дуо?— Абыях түүн
олордум.— Кэпсээ эрэ, хайдах бултаатын.— Биирдэ күөлгэ
олордубут. Киэһэ кус кэлбэтэ. Мин түүн утуйдум. Эмискэ кынат
тыаһаата, онтон уу тыаһаата. Мин уһугуннум уонна көрдүм.
Ууга элбэх кус устар. Мин ыттым, үс куһу өлөрдүм.— Сөтүөлүү
барабын дуо?— Уугут ыраах дуо?— Суох, манна чугас үрэххэ
баар.— Диринг дуо?— Ортото диринг.— Чэ, барых.

Оболор бардылар, үрэххэ сөтүөлээтилэр. Кинилэр үчүгэйдик
харбыллар уонна умсаллар.

Переведите.

Мин куһу ыраахтан сыһабын, чугастан табабын. Аһам куһу
ыраахтан ыппат. Эһэн урут табар этэ дуо? Кини урут куһу
элбэхтик өлөрөр этэ. Эһиэхэ ким бэргэн ытааччыный? Ити кус
кыната суох буолла. Кини көппөт. Кини устар уонна умсар.
Ити сааһыттар ханна сырыттылар? Кинилэр төһө бэрт ытаач-
чыларый? Ити дьон тугу сыыстылар? Эн тугу таптын? Ити
күөлгэ билигин саа тыаһаата. Үөһэ кынат тыаһыыр. Ити ууга
ким сөтүөлээтэ? Ууга төһө дирингий? Бүгүн уу тымны дуо?

Эн төһө бэркэ харбыыгын? Онно ким умуста? Ыраах да умсар киһи! Эһиги ханна сөтүөлээтигит? Ити оҕолор сөтүөлээтилэр дуо? Бүгүн олус куйаас күн. Биһиги бүгүн иккитэ сөтүөлээтибит. Ити оҕону ууга ыраах киллэримэн. Кини харбаабат. Бу ыраас, үөнэ суох уу. Ол уу үөннээх. Онно киһини үөннэр ытыраллар. Оҕолор сөтүөлээтилэр уонна кумахха сыттылар. Киһилэри күн улаханнык ититтэ. Онтон оҕолор эмиэ ууга киридилэр.

Спрягайте глаголы.

ыллаа — ыллаатыбыт, ыллаатыгыт, ыллаатылар	тап — таптыбыт, таптыгыт, таптылар
кэпсээ —	сыыс —
сөтүөлээ —	сот —
харбаа —	көт —
тииннээ —	бил —
оттоо —	кэл —
соболоо —	суруй —
оонньоо —	көр —
төрөө —	сүүр —
ыа —	тон —
сиэ —	умус —

Подставляйте сказуемое в форме прошедшего времени.

Оҕолор мөботойу маска (таһаар). Ыттар дьабараны хороонго (киллэр). Дьахталлар хотонго ынахтары (ыа). Ала оҕуһу оҕолор (минн). Эһиги ханнык аты (көлүй)? Ити акка эһиги эбиэс (биэр) дуо? Ити ыттар тугу (тут)? Бу ынахтар тоҕо (маньыраа)? Ити ньирэйдэр туохтан (куттан)? Эн кулуннары (уулат) дуо? Бу сирин ханнык дьон (оттоо)? Ити күөлгэ эн (балыктаа) дуо? Саас мин ити дурдаҕа (кустaa). Быйыл эһиги ханна (кыстaa)? Биһиги Мирнэй куоракка (үөрэн). Оҕолор фабрикаҕа алмааны көрөн (сөх).

Спишите в форме прошедшего времени.

Оҕо утуйар. Ыт үрэр. Аан тыаһыыр. Мин оонньоубун. Эн үлэлигин. Биһиги ааҕабыт. Эһиги суруйабыт. Оҕолор ыллыылар. Күөлгэ кустар сангараллар. Үрэххэ биһиги илимниибит. Ойуурга саа тыаһыыр. Өрүскэ эһиги бултуугут. Дьэбэ мин үлэлибин. Таһырдыа эн оонньоугун. Өрүскэ уол күөгүлүүр. Түһнүгү мин сабабын. Таһаһы эн тигэбин. Кинигэни кыыс ааҕар. Дуосканы Марфа сотор. Тэтэрээти учуутал ылар. Үтиннэ биһиги суунабыт. Онно эһиги утуйабыт.

Составляйте предложения.

Сказуемое ставьте в форме прошедшего времени.

1	2	3	4
мин эн кيني бийиги эһиги кинилэр	киэһэ түүн сарсыарда күнүс бүгүн бийыл	күөлгэ үрэххэ өрүскэ ойуурга хонууга дьиэҕэ	илимнээ туулаа бултаа үлэлээ олор сырыт

1	2	3	4
эн эһиги кيني кинилэр	бүгүн сарсыарда күнүс киэһэ түүн	ханна	сырыт үлэлээ бултаа илимнээ олор

Переведите на якутский язык.

Твой дед был хороший стрелок. Он был здесь первый стрелок. Этот человек издалека попал в утку. Мы сегодня купались в глубокой воде. Там вода чистая и холодная. Мой приятель плавал хорошо. Наш учитель собрал много насекомых. Он их изучает в школе. Он держит еще разных мелких зверей и птиц. Мы ему поймали бурундука, суслика, крысу, белку, ворону, снегиря и ястреба. Я сейчас изучаю водных насекомых. У меня в посуде вывелись (родились) комары, мухи, бабочки. Из икры вывелись (вышли) лягушки. Лягушки едят мух и комаров. У них язык (их язык) очень длинный. Наши пионеры летом работают в совхозе. Они смотрят за телятами (телят). Моя мать работает на ферме. Она доярка. Доярки все работают очень хорошо. Осенью им выдали (дали) премию. Моя мать тоже получила (взяла) премию.

50. БИЭС УОН(УС)¹ УРУОК.

ПОВТОРЕНИЕ.

Переведите.

1. Куурусса — дьиэ кэтөрө. Кус, хаас, туруйа, чыычаах уо.
д. а.— сир кэтөрдөрө. Куурусса киһиэхэ сыммытынан туһа-

лыр. Кини сымьыта элбэх уонна бөдөн. Кууруссаны туорабынан, куруппанан, килиэбинэн аһаталлар. Чопууска бастаан сымьыты уонна иэдьэгэйи сиир. Сир көтөрүн дьон бултуулар. Биһиэхэ сааһыттар маннык көтөрдөрү өлөрөллөр: хаас, көбөн, чыркымай уонна да атын көтөрдөр. Ойуурга улары, куртуйабы, бочугураһы, хабдыны бултуулар. Тураабы, суору, элиэни, мэкчиргэни, хахханы уонна чыычаахтары дьон бултаабаттар. Күһүн көтөр үксэ ичигэс дойдуларга барар. Биһиэхэ аһыйах көтөр кыстыыр. Саас биһиэхэ ичигэс дойдулартан элбэх көтөр кэлэр. Көтөрдөр уһа оностоллор, сымьыттыллар. Саас күөрэгэй ыллыр, кэбэ этэр.

2. Биһиги сирбитигэр балык элбэх. Өрүскэ сордон, алыһар, майаһас, сыалыһар, хатыыс, тууччах, бил уонна да атын баар буолар. Күөлгэ собо уонна күөнэх үөскүүр. Балыгы дьон мунгханан, илиминэн, бэрэмээтинэн, күөгүнэн, куйуурунан, туунан бултуулар. Балык искэбинэн үөскүүр. Кини сайын куйааска ыыр. Совхозтарга балыксыт биригээдэтэ баар буолар. Балыксыт биригээдэтэ элбэх балыгы бултуур. Күөллэргэ өссө баһа, күлгэри, чоһу уонна араас уу үөннэрэ бааллар.

3. Үөн-көйүүр сайын сүрдээх элбэх буолар. Үөннэр ууга даһаны, хонууга даһаны үөскүүллэр. Кинилэр салгыһна эмиэ көтөллөр. Уу үөнэ куска, балыкка аһылык буолар. Хонуу үөнэ оту-маһы буортулуур. Аһыһа сүрдээх буортулаах үөн. Хонуу үөннэрэ манныктар: аһыһа, хомурдуос, үрүмэччи, сахсырһа. Бырдах ууга төрүүр, хонууга көтөр. Кини киһи уонна сүөһү хаанын иһэр. Быт, былахы, кулахы киһи хаанынан аһыллалар. Үөн сороһо хаамар, сороһо ыстангалыыр, сороһо ууга устар, салгыһна көтөр. Күһүн үөннэр өлөллөр, сорохтор сиргэ саһаллар. Саас кинилэр тиллэллэр уонна төрүүллэр.

Повторите слова.

Слова, введенные в 41—49 уроках, выпишите в словарик. Существительные выпишите по темам: «Птицы», «Рыбы и земноводные», «Насекомые». Остальные слова распределите по прежним группам (см. урок 20). Проверьте усвоение каждого слова по четырем показателям (значение, произношение, употребление, написание).

Повторите грамматические формы.

1. Образуйте форму орудного падежа от следующих слов: саа, мунха, туу, күөгү, илим, бэрэмээт, куйуур, кулгаах, атаһ, илли, муос, кутурук, туйах, тумус, кынат. Напишите пять предложений на употребление орудного падежа (см. урок 41). В качестве сказуемого используйте глаголы: *бултаа, балыктаа, тонсуй, көт.*

2. Составьте предложения на употребление следующих слу-

жебных слов (см. урок 43): иннигэр (инниттэн, иннинэн), кэннигэр (кэнниттэн, кэннинэн), үрдүгэр (үрдүттэн, үрдүнэн), анныгар (анныттан, аннынан), иһигэр (иһиттэн, иһинэн), таһыгар (таһыттан, таһынан), аттыгар (аттыттан, аттынан).

В качестве сказуемых используйте: а) глаголы, выражающие действия, совершающиеся на месте: *турар, сытар, олорор, киирдэ, барда, саста, түстэ*; имена баар и суох (Бөтүүк күрээтинник иһигэр олорор); б) глаголы, выражающие действия, начинающиеся от данного пункта: *табыста, сүүрдэ, көттө, түстэ, ылла, тутта, куотта* и т. д. (Ол мас анныттан кутуйах табыста); в) глаголы, выражающие действия, совершающиеся по данному месту: *аас, сүүр, көт, бар, кэл, сырыт* и пр. (Күөл үрдүнэн хаастар аһаллар).

3. Спрягайте следующие глаголы в положительной форме прошедшего времени: *балыктаа, илимнээ, оонньоо, төлөө, ыа, сизэ, аах, кэт, сот, ыл, көр, суун, үөрэн*.

Образец: аһаа — аһаатым, аһаатың, аһаата; аһаатыбыт, аһаатыгыт, аһаатылар.

4. Образуйте отрицательное прилагательное от первого слова в следующих парах (см. урок 46): *дириг күөл, уһун мас, тымныы күн, чугас сир; саалаах дьон, илимнээх обонньор, куннаах биэ, булчут киһи*.

51. БИЭС УОН БИИРИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

тыа — тайга, лес

үөт — ива

тиит — лиственница, дерево
(растущее)

бэс — сосна

хатың — берёза

тэтинг — осина

сииктээх — влажный

үгүс — обильный, множество

мутукча — хвоя

сэбирдэх — лист

хатырык — кора

туос — береста

үүн — расти

оонньоур — игрушка

М а с т а р.

Саха сиригэр тыа бэрт үгүс. Биһиги сирбит биэс уон түөрт бырыһыана ойуур. Ойуурдарга маньык мастар үүнэллэр: тиит, бэс, харыйа, хатың, тэтинг, үөт. Тиит саамай элбэхтик үүнэр мас. Кини ойуур аайы баар. Бэс кумахтаах сиргэ үүнэр. Харыйа сииктээх сирит таптыыр. Тинккэ, бэскэ, харыйаҕа мутукча баар. Хатыңга, тэтингэ, үөккэ сэбирдэх баар. Тиит хатырыктаах, хатың туостаах буолар.

Отвечайте на вопросы.

Саха сиригэр туох үгүһүй? Биһиги сирбит төһөтө ойууруй? Ойуурдарга ханнык мастар үүнэллэр? Ханнык мас саамай элбэһий? Бэс ханнык сиргэ үүнэр? Харыйа ханнык сирит таптыыр? Мутукча туохха баарый? Сэбирдэх туохха баарый? Тиит туохтаабый? Хатын туохтаабый?

Переведите.

Бэс мутукчата кыһын түспэт. Харыйа мутукчата эмиэ түспэт. Сэбирдэх күһүн түһэр. Тиит мутукчата эмиэ түһэр. Бэскэ, харыйаба, тииккэ туорах үүнэр. Туорахха сиэмэ баар. Ону тиит сиир. Үрэх үрдүгэр бэс тыа баар. Онно сүрдээх суон уонна үрдүк бэстэр үүнэллэр. Күөл аттыгар хатыннар үүнэллэр. Сайын кинилэр сэбирдэхтэрэ бэрт хойуу буолар. Самырга биһиги хатын анныгар саһабыт. Хатын туоһунан дьоннор иһит онороллор. Кыһын хатын маска куртуйахтар олороллор. Мин быйыл кыһын хатынтан сэттэ куртуйабы өлөрдүм. Сайын бочугурас оҕото тиит мутукчатыгар саһар. Кини мутукчаба көстүбэт. Биһиги үрэхпит аттыгар харыйа үүнэр. Харыйа иһигэр күн көрбөт. Куйааска биһиги оонньуубут. Харыйа туораба үчүгэй оонньуур буолар. Биһиги элбэх туорабы хомуйдубут уонна дьиэбэ аҕалыбыт.

Спишите текст.

а) Сначала в форме прошедш. времени (Вася бүгүн үлэлээтэ); б) Затем в отрицат. форме наст. времени (Вася бүгүн үлээбэт) (см. урок 33 и 35; 45 и 48).

Вася бүгүн үлэлиир. Ийэм көстүүмү тигэр. Мин өрүскэ балыктыбын. Ити үрэххэ биһиги илиминиибит. Бу ойууру эн үчүгэйдик билэбин. Эһиги дирин ууга сөтүөлүүгүт. Ити уол ууга түргэнник харбыыр. Ыттар куобабы туталлар. Аҕам бу саанан ытар. Балтым быйыл үөрэнэр. Биһиги дьиэбэ саһылы иитэбит. Бу дьон ынабы сиилэһинэн аһаталлар. Ыттаргыт бөрөттөн куттаналлар. Биһиги бу дойдуга табаны тутабыт.

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в отрицат. форме настоящего времени.

Мин бу саанан тиһиги таппаппын.

1	2	3	4	5
мин эн кини биһиги эһиги кинилэр	бу ити ол	саанан илиминэн быһабынан	куһу балыгы тиһиги килиэби	тап өлөр тут быс

Эн ити аты тобо аһаптаккын?

1	2	3	4	5
мин эн книни книнилэр	бv ити ол	куһу куобаҕы аты книнигэни эти үүтү килиэби	тобо	түт көр сиэ ис ыт өлөр аһат

Переведите на якутский язык.

Хвоя растёт на ели, сосне и лиственнице. Листья растут на берёзе, осине и иве. Сосна любит песчаное место, ель любит влажное место. Под той елью лежит заяц. Белка поднялась (вышла) на сосну. С этого дерева полетели два рябчика. На той ели сидит сова. В этом лесу растут очень крупные деревья. За этим лесом находится одно большое и глубокое озеро. Весной там рыбачили ваши люди. Мы не ходим (бар) на то озеро. Около того озера проходит речка. На той речке каждый год охотники добывают лося. Там много разных пушных зверей. Мой отец осенью там добыл много белок и горностаев. Белок он убивает из ружья, горностаев ловит капканом. У него есть хорошая охотничья собака. Та собака однажды поймала лисицу. За этим озером есть густой тёмный лес. Летом ребята там видели волка. Тот волк страшно большой был (этэ). Сегодня жаркий день. Мы купались в речке. Вася плавал хорошо и нырял далеко. Мы вышли из воды и все играли на песке.

52. БИЭС УОН ИККИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

оруосабай хопто — розовая чайка

үлэлээн итиллээччилэр — трудящиеся

чөмчүүк — жемчуг

харыстааһын — охрана

айылба — природа

куурт — высушивать

нүөлсүт — орошать

хамсыр харамай — животное

Оруосабай хопто — Арктика чөмчүүгэ.

Оруосабай хопто — Саха сирин туундараларыгар уонна Арктика муораларын кытылларыгар олохсуйар. Арктика диэн Хотугу полюска чугас сытар океаны, муоралары уонна хонуу сирдэри ааттыллар.

Оруосабай хопто, арааһа, биниги көтөрдөрбүтүттэн саамай кыраһыабайдара буолуо. Бу олус сэдэхтик түбэхэр көтөр.

Оруосабай хоптону бултааһын сокуонунан кытаанахтык бобулар. Бу хотугу айылба сөбүмэр үчүгэй киэргэлэ сир үрдүтэн сүтүө суохтаах. Кэнэбэс даһаны дьон бу көтөрү кэрэхсээн көрдүннэр.

Уһук хотугу түүн аһар. Арктикаба саас кэлэр. Күн тыгар, оттон океан үрдүнэн күөх халлаанга оруосабай хоптоһор көтөллөр.

Отвечайте на вопросы.

Оруосабай хопто ханна олохсуйарый? Арктика диэн тугу ааттылларый? Оруосабай хопто элбэх дуо? Кинини бултааһын көнүллэнэр дуо? Оруосабай хоптону бултааһын тобо бобуларый?

Переведите.

Биниги дойдубутугар айылба баайын барытын үлэлээн итиллээччилэр бас билэллэр. Ол иһин оһолордуун, улахан дьоннуун норуот бүттүүнэ айылбаны харыстыырга кыһанар.

Биниэхэ айылбаны харыстааһынга туох онорулларый?

Ойууру былаан быһытынан эрэ көрдөллөр. Көрдиллибит сиргэ эдэр мастары оһордоллор. Ойууру уот барытыттан харыстыыллар. Маһы буортулааччылары утары оһуһаллар. Көтөрдөрү харыстыыллар.

Өрүстэр, үрүйэлэр, күөллэр уулара аһыйаабатын, киртийбэтин туһугар дьаһаллары олохтууллар. Бадарааннаах сирдэри куурдаллар, оттон кураайы сирдэри нүөлсүтэллэр.

Спишите текст сначала в 1-ом лице (мин быйыл балыктаабатым), затем во 2-ом лице (эн быйыл балыктаабатын).

Кини быйыл балыктаабата. Петя күнүс сөтүөлээбэтэ. Уол таһырдыа оонньообото. Оһонньор түүн утуйбата. Кини эрдэ турбата. Балтым бу кинигэни аахпата. Ити кини күһү ыппата. Эмээхсин ыты аһаппата. Уол этэрбэһи кэппэтэ. Кыыс баттабы тарааммата. Дьахтар аты мииммэтэ. Кини бөрөттөн куттаммата. Уол кулуну туппата. Убайым эһэни ыппата. Оһо ааны саппата. Дьахтар остуолу соппото.

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в отрицательной форме прошедшего времени.

1	2	3
мин эн кини	бүгүн билигин күнүс түүн киэһэ быйыл	бултаа аһаа утуй суун сыт олор аах

1	2	3	4
эн кини	билигин бүгүн күнүс түүн киэһэ быйыл	тобо	бултаа үлэлээ кэл сүүр сыт тур кэпсэт

Переведите на якутский язык.

Эти берёзы имеют толстые ветви (аф. -лаах). Их корни тоже толстые. На ту берёзу села кукушка. Коршун на берёзу не сел, он сел на сосну. Ребята погнались за бурундуком (преследовали бурундука). Бурундук не убежал в норку. Его убили палкой. Ребята в лесу увидели волка. Собака его не залаяла. Она испугалась волка. Из-за дерева (мас кэнниттэн) побежал заяц. Ребята его не видели. Собака увидела и побежала за зайцем. Я эту книгу прочитал, ты ещё не читал. Ты видел маленькое озеро, большого озера ты не видел. Я убил уток, гуся я не убил. В совхозе работал я, ты там не работал. В городе учился мой друг, я там не учился. В эту утку попал старик, ты не попал. Корова съела силос, сена она не съела. Этого коня поил я, ты его не поил. Ночью дождь не выпал, выпал снег.

Сведения из грамматики.

Отрицательная форма прошедш. времени единств. числа. В этой форме спряжение производится следующим образом:

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
I	1. Гласные, дифтонги, й, л, р	-батым, -бэтим, -ботум, -бөтүм	ыллаа — ыллаабатым (я не пел), үлэлээ — үлэлээбэтим, суруй — суруйбатым, озор — озорботум, көр — көрбөтүм, бил — билбэтим.
	2. к, п, с, т, х	-патым, -пэтим, -потум, -пөтүм	сап — сапбатым, тик — тикпэтим, сот — соппотум, көт — көппөтүм, аах — аахпатым.
	3. м, н, ң	-матым, -мэтим, -мотум, -мөтүм	суун — суумматым, үөрэн — үөрэммэтим, сим — симмэтим, тонг — тонготум.
II	1. Гласные, дифтонги, й, л, р	-батыҥ, -бэтиҥ, -ботуҥ, -бөтүҥ	ыллаа — ыллаабатыҥ (ты не пел), үлэлээ — үлэлээбэтиҥ, су- руй — суруйбатыҥ, озор — озор- ботуҥ, көр — көрбөтүҥ, бил — билбэтиҥ.
	2. к, п, с, т, х	-патыҥ, -пэтиҥ, -потуҥ, -пөтүҥ	сап — сапбатыҥ, тик — тикпэтиҥ, сот — соппотуҥ, көт — көппөтүҥ, аах — аахпатыҥ.
	3. м, н, ң	-матыҥ, -мэтиҥ, -мотуҥ, -мөтүҥ	суун — суумматыҥ, үөрэн — үөрэммэтиҥ, сим — симмэтиҥ, тонг — тонготуҥ.

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикс	Примеры
III	1. Гласные, дифтонги, й, л, р	-бата, -бэтэ, -бото, -бөгө	ыллаа — ыллаабата (он не пел), үлэлээ — үлэлээбэтэ, суруй — су- руйбата, олор — олорбото, көр — көрбөгө, бил — билбэтэ.
	2. к, п, с, т, х	-пата, -пэтэ, -пото, -пөгө	сап — сапната, тик — тикпэтэ, сот — сопото, көт — көппөгө, аах — аахпата.
	3. м, н, нг	-мата, -мэтэ, -мото, -мөгө	суун — сууммата, үөрэн — үөрэм- мэтэ, сим — симмэтэ, тог — тог- мото.

Перед начальным согласным аффикса *п* происходит регрессивная ассимиляция конечного согласного *т*: *сот+потум=соппотум*.

Точно также перед *м* ассимилируется конечный *н*: *суун+матым=суумматым*.

53. БИЭС УОН ҮНҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

бурдук — хлеб, мука
обуруот аһа — овощи
бааһына — пашня
сэлиэһинэй — пшеница
дьаарысса — ярица
дьэһимиэн — ячмень
оруос — рожь
огурсу — огурец
моркуоп — морковь

луук — лук
эриэппэ — репа
хаппыста — капуста
ыс — сеять
олорт — садить, олордор —
3 л. ед. ч.
хортуоппуй — картофель
ыһы — посев

Совхоз ыһыта.

Биһиги совхозпут үс сүүс га сиргэ бурдук ыста, үс га сиргэ обуруот аһа олордор. Бааһынаҕа манньк бурдуктар үүнэллэр: сэлиэһинэй, дьаарысса, дьэһимиэн, эбиэс. Сайын хойут өссө оруос бурдугу ыһаллар. Обуруокка хортуоппуй, хаппыста, огурсу, помидор, луук, моркуоп, эриэппэ олордоллор. Быйыл бурдук үчүгэйдик үүннэ, обуруот аһа эмиэ бэрт.

Отвечайте на вопросы.

Эһиги совхозкут төһө сиргэ бурдук ыста? Төһө сиргэ обуруот аһа олордор? Бааһынаҕа ханнык бурдук үүнэр? Оруоһу

хаһан ыһаллар? Оџоруокка туох үүнэр? Быйыл бурдук хайда-
бий? Оџоруот аһа хайдабий?

Переведите.

Бу совхоз бурдугу элбэхтик ыһар. Кини бааһыналара бэрт
киэннэр. Быйыл саас самыыр элбэхтик түстэ. Бурдук хойуутук
табыста. Бу бааһынаџа сэлиэһинэй бурдугу ыстылар. Сэлиэ-
һинэйтэн үчүгэй буулка тахсар. Совхоз оџуруота үрэх үрдүгэр
баар. Киниттэн уу чугас. Мин аџаһым хаппыыстаџа уу кутар.
Бүгүн этигнээх самыыр түстэ. Аџаһым оџуруокка уу куппута.
Огурсуга ким уу кутта? Бу помидорга тоџо куппатын? Эһэн
бийыл хаппыыста олордубата дуо? Эн луук олордубатын дуо?
Ити кирээдэни ким онордо? Итиннэ тугу олордоџун? Мин ман-
на уу куппатым, эн куттун дуо? Убайын бүгүн оџуруокка тоџо
кэлбэтэ? Кини тугу гынарий? Эн саас ыһыга үлэлээбэтин
дуо? Ыһыга ким өссө үлэлээтэ? Бу оџуруокка күтэр баар.
Кини хортуоппуйу сиэтэ. Күтэр хорооннорун көрдүн дуо? Хап-
каан аџаллын дуо? Бааһынаџа моџотойдор сылдыаллар. Кини-
лэри биһиги ытынан бултуубут. Мин отут моџотойу өлөрдүм.

Спишите текст в отрицательной форме прошедшего времени.

Түүн самыыр түстэ. Бу бааһынаџа бурдук үчүгэйдик табыс-
та. Мин быйыл оџуруот аһын элбэхтик олортум. Ити киһи
эбиэс ыста. Эн бүгүн тоџо эрдэ турдун? Ити аты тоџо көлүй-
дүн? Мин хара аты миинним. Вася кугас аты тутта. Күөлгэ
сүөлүлэри көрдүн дуо? Ыһирэйдэри уулаттын дуо? Ынахха от
биэрдин дуо? Дал аанын астын дуо? Биригэдьири кытта кэп-
сэттин дуо? Киэһэ мин оџуруокка бардым, огурсуга уу куттум.
Биригэдьири көрдүм, кинини кытта кэпсэттим. Ийэм быйыл
фермаџа ынах ыата, совхозтан арыы ылла.

Подставляйте сказуемое в отрицательной форме прошедшего времени.

Дьабара хороонно (киир). Ыт тинни (үр). Сааһыт куоба-
бы (өлөр). Мин бүгүн (илимнээ). Ити куһу эн тоџо (ыт)? Ити
ыт куобаџы тоџо (тут)? Бу аты эн тоџо (миин)? Бүгүн мин
үрэххэ (суун). Ол киһи быйыл оруос (ыс). Мин манна хор-
туоппуй (олорт). Ити дьахтар киэһэ оџуруокка уу (кут). Бур-
дугу быйыл аһыга (сиэ). Бу бааһынаџа быйыл сэлиэһинэй
(үүн). Аџан бааһынаџа тоџо (кэл)? Ити кирээдэни эн тоџо
(онор)? Бу кирээдэџэ эн тоџо уу (кут)? Кууруссалары эн тоџо
таһырдыа (таһаар)? Ийэн ынахтары хотонно тоџо (киллэр)?
Ити дьахтар чоппуускалары тоџо (аһат)? Эн сымыты тоџо
(буһар)?

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в отрицательной форме прошедшего времени.

1	2	3	4	1	2	3	4	5
мин. эн кини	бүгүн бийыл саас сайын киэһэ күнүс	оскуолаба дьиэбэ колхозка обуруокка ыһыыга күөлгэ өрүскэ	үлэлээ үөрэн балыктаа ыт сөтүөлээ олор	эн ки- ни	бүгүн бийыл саас сайын киэһэ күнүс	оскуолаба дьиэбэ колхозка обуруокка ыһыыга күөлгэ өрүскэ	то- во	үлэлээ үөрэн балыктаа ыт сөтүөлээ олор

Переведите на якутский язык.

В этом году совхоз посеял двести га пшеницы. Хлеб уродился (вырос) отлично. У нас овсом кормят лошадей. Ячмень мы сеем мало. На огороде много капусты и картофеля. Огурцы и помидоры мы продаём в городе. У нас выросли крупные помидоры. Мой дед посадил огурцы, помидоры он не сажал. Моя старшая сестра поливала капусту, огурцы она не поливала. Мой отец на базаре продал огурцы, морковь он не продал. Твой отец купил сахару, муки он не купил. Я пил чай, молока не пил. Эта собака поймала бурундука, суслика она не поймала. На реке я поймал щуку, налима не поймал. Сегодня ты купался, я не купался. Я сейчас умылся, он ещё не мылся. Сегодня ты не охотился, я охотился. В гусей стрелял мой друг, я не стрелял. Он пошёл в школу, ты почему не пошёл. Я учился хорошо, почему ты не учился хорошо.

54. БИЭС УОН ТӨРДҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

отон — ягода
хаптабас — красная смородина
моонньофон — чёрная смородина
дьэдьэн — земляника
сугун — голубица
уулаах отон — брусника
отонноо — собирать ягоды
туттар — сдавать

унуохтаах отон — толокнянка
дөлүһүөн — шиповник
тэллэй — гриб
атырдыах ыйа — август
балабан ыйа — сентябрь
бус — поспевать
ардах — дождь
кутан — насыпавши (деепричастие от глагола кут).

Отоннор.

Ойуурга араас отоннор үүнэллэр. Сайын эрдэ хаптаҕас уонна дьэдьэн буһар. Хаптаҕас аһы, дьэдьэн минньигэс. Дьэдьэни оҕолор олус таптыыллар. Атырдыах ыйыгар сугун уонна моонньоҕон буһар. Бу эмиэ минньигэс отоннор. Балаҕан ыйыгар уулаах отон буһар. Кини саамай элбэхтик үүнэр отон. Сайын эрдэ дөлүһөн уонна угуохтаах отон буһар. Ойуурга өссө тэллэй баар буолар. Кини сайын ардахха үүнэр.

Переведите.

Быйыл ардахтаах сайын буолла. Отон бэркэ үүннэ. Сайын биһиги дьэдьэннээтибит. Дьэдьэни сүөгэйгэ кутан сиибит. Сугуну уонна моонньоҕону кыратык оҕолор хомуйдулар. Дьахталлар отоннооботулар. Кинилэр үлэҕэ сырыттылар. Биһиги дөлүһөнү эмиэ хомуйдубут да сиэбэтибит. Кинини кооперативка туттардыбыт. Дөлүһөнтөн эмп оҕороллор. Күһүн биһиги уулаах отону элбэхтик хомуйдубут. Оно үксүн оҕолор сырыттылар. Дьахталлар эмиэ совхоз үлэтигэр сырыттылар. Элбэх отону кооперативка туттардыбыт. Эһиги бүгүн тоҕо отоннооботугут? Быйыл тэллэйдээтигит дуо? Дьонгут тэллэйи сиилэр дуо? Биһиги бүгүн эмиэ отоннуу барбатыбыт, ардах түстэ. Эһиги кооперативка отон туттарбатыгыт дуо? Отонунан хааһы оҕорботугут дуо? Отон хааһыны таптаабаккыт дуо?

Спрягайте глаголы в отрицательной форме прошедшего времени. (множеств. число).

ыллаа —	ыллаабатыбыт,	ыллаабатыгыт,	ыллаабатылар
кэпсээ —	.	.	.
сөтүөлээ —	.	.	.
харбаа —	.	.	.
тиингнээ —	.	.	.
отонноо —	.	.	.
оттоо —	.	.	.
төлөө —	.	.	.
ыа —	.	.	.
сиэ —	.	.	.
бар —	барбатыбыт,	барбатыгыт,	барбатылар
кэл —	.	.	.
бил —	.	.	.
сүүр —	.	.	.
көр —	.	.	.
тап —	.	.	.
сыыс —	.	.	.
суруй —	.	.	.

кэт — . . . , . . . , . . . , . . . , . . . , . . .
 сот — . . . , . . . , . . . , . . . , . . . , . . .
 суун — . . . , . . . , . . . , . . . , . . . , . . .
 тон — . . . , . . . , . . . , . . . , . . . , . . .

Подставляйте сказуемое в отрицательной форме прошедшего времени.

Мин күнүс утуйбатым, эниги эмиэ (утуй). Эн эрдэ турбатын, биһиги эмиэ эрдэ (тур). Кини кус ыппата, эниги эмиэ (ыт). Убайым помидор олордуспата, биһиги эмиэ (олорт). Биһиги быһыл дьэһимиэн ыспатыбыт, эниги эмиэ (ыс). Мин оҕоруокка уу куппатым, кинилэр эмиэ (кут). Эн бүгүн үрэххэ суумматын, оҕолор эмиэ (суун). Эһэм куобаҕы көрбөтө, биһиги эмиэ (көр). Ити аты мин туппатым, эниги эмиэ (тут). Оҕонньор сүөһүнү уулаппата, уолаттар эмиэ (уулат). Мин сагарбатым, эниги эмиэ (сагар). Эн күлбэтин, биһиги эмиэ (күл). Ынах сыппата, ньирэйдэр эмиэ (сыт). Уол тарааммата, кыргыттар эмиэ (тараан). Эниги тоҕо (суун)? Эниги тоҕо (тараан)? Бу дьон (үөрэн) дуо? Ити оҕолор (аах) дуо? Эниги (эбиэттээ) дуо? Ити дьон чэй (ис) дуо?

Переведите на якутский язык.

Отсюда близко растёт много земляники. Та земляника очень крупная и сладкая (вкусная). Наши (люди) из брусники варят (делают) хорошую кашу. В этом лесу нынче чёрная смородина не уродилась (не выросла). Эти ребята очень любят голубицу со сливками. Ягоду едят люди, звери и птицы. Каждое лето мы собираем ягоды и грибы. Много ягод сдали в кооператив. Эти ребята ягоды не сдали. Нюта и Шура набрали брусники, грибов они не собирали. Эти женщины работали в совхозе, они не ходили (сылдыбатылар) по ягоды. Эти ребята сегодня не работали, они ходили по ягоды. В этом лесу не стреляли. Там под деревом лежит заяц. Вы его не видели. На берёзе сидел глухарь. В него (его) стреляли охотники, но (да) не попали.

Сведения из грамматики.

Отрицательная форма прошедшего времени множеств. числа. В этой форме спряжение производится следующим образом:

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
	1. Гласные, дифтонги,	-батыбыт, -бэтибит,	ыллаа — ыллаабатыбыт (мы не пели), үлэлээ — үлэлээбэтибит, су-

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
I	1. й, л, р 2. к, п, с, т, х 3. м, н, нг	-ботубут, -бөтүбүт -патыбыт, -пэтибит, -потубут, -пөтүбүт -матыбыт, -мэтибит, -мотубут, -мөтүбүт	руй — суруйбатыбыт, озор — озорботубут, көр — көрбөтүбүт. сап — сапбатыбыт, тик — тикпэтибит, сот — соппотубут, көт — көппөтүбүт, аах — аахпатыбыт. суун — суумматыбыт, үөрэн — үөрэммэтибит, сим — симмэтибит, тонг — тонмотубут.
II	1. Гласные, дифтонги, й, л, р 2. к, п, с, т, х 3. м, н, нг.	-батыгыт, -бэтигит, -ботугут, -бөтүгүт -патыгыт, -пэтигит, -потугут, -пөтүгүт -матыгыт, -мэтигит, -мотугут, -мөтүгүт	ыллаа — ыллаабатыгыт (вы не пели), үлэлээ — үлэлээбэтигит, суруй — суруйбатыгыт, озор — озорботугут, көр — көрбөтүгүт. сап — сапбатыгыт, тик — тикпэтигит, сот — соппотугут, көт — көппөтүгүт, аах — аахпатыгыт. суун — суумматыгыт, үөрэн — үөрэммэтигит, сим — симмэтигит, тонг — тонмотугут.
III	1. Гласные, дифтонги, й, л, р 2. к, п, с, т, х 3. м, н, нг	-батылар, -бэтилэр, -ботулар, -бөтүлэр -патылар, -пэтилэр, -потулар, -пөтүлэр -матылар, -мэтилэр, -мотулар, -мөтүлэр	ыллаа — ыллаабатылар (они не пели), үлэлээ — үлэлээбэтилэр, суруй — суруйбатылар, озор — озорботулар, көр — көрбөтүлэр. сап — сапбатылар, тик — тикпэтилэр, сот — соппотулар, көт — көппөтүлэр, аах — аахпатылар. суун — суумматылар, үөрэн — үөрэммэтилэр, сим — симмэтилар, тонг — тонмотулар.

55. БИЭС УОН БЭНИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

үүнүү — урожай
 массына — машина
 бурдук быныта — жатва
 хомуур — уборка
 ходуна — луг, покос
 хомус — камыш
 тэрий — организовать

обус — ударять, бить, косить,
 охсобут 3 л. н. вр.
 бүт — кончатся
 бүтэр — кончат
 оттоо — убирать сено
 муньар — собирает, сгребает
 кыты — край, окраина
 сябэки — цветок

Хомуур үлэгэ.

Биһиги совхозпут үүнүүтэ сыл аайы үчүгэй буолар. Совхоз үлэни үчүгэйдик тэрийэр. Совхоз дьоно оту эрдэ оттуулар. Оту массына охсор, массына мунньар. Совхоз ото элбэх, күөх уонна ыраас. Бурдук быйыл үчүгэйдик үүннэ. Бурдугу комбайн быһар. Бурдук быһыта бүттэ. Биһиги хомуур үлэтин эрдэ бүтэрэбит. Убайым массынаҕа үлэлээтэ. Эһэм ходуһа кытытын оҕуста.

Переведите.

Ходуһаҕа үрүн, күөх сибэккилэр үүнэллэр. Ити күөл үрдүк уонна хойуу хомустаах. Хомуска кус оҕолоро бааллар. Аҕам от охсор, ийэм мунньар. Мин оту охсобун, бурдугу быспаппын. Бу бааһынаҕа быйыл сэлиэһинэйи ыспатылар. Ити күөл кытытын массынанан охсубатылар, илиинэн оҕустулар. Ити оҕолор хомуур үлэтигэр сылдыбатылар, кинилэр кыралар. Обуруот үүнүүтэ быйыл эмиэ үчүгэй. Моркуобу, луугу, эриэппэни эрдэ хомуйдулар. Огурсу уонна помидор хомуура эмиэ бүттэ. Эһиги быйыл от охсубатыгыт дуо? Бурдук быспатыгыт дуо? Биһиги от охсубатыбыт, атын үлэҕэ сырыттыбыт. Хомуур үлэтин биһиги эрдэ бүтэрдибит. Эһиги хомуур үлэтин төһөҕө бүтэрдигит? Бу оҕолор хомуурга сырыттылар дуо? Кинилэр бүгүн тоҕо үлэҕэ барбатылар? Эһиги бу сириттэн оттооботугут дуо? Бу бурдугу тоҕо быспатыгыт? Бу үлэни тоҕо бүтэрбэттигит?

Спишите в отрицательной форме прош. времени.

Бүгүн манна комбайннар үлэлээтилэр. Бу сиргэ биһиги оттоотубут. Эһиги бүгүн үчүгэйдик үлэлээтигит. Ити сибэккини эһиги тоҕо ыллыгыт? Бу бурдугу тоҕо быстылар? Ити оту тоҕо оҕустулар? Ол аты көлүйдүгүт дуо? Хара аты туттугут дуо? Ынахтары аһаттыгыт дуо? Ньирэйдэри уулаттылар дуо? Ити ньирэйи ветеринарга көрдөрдүгүт дуо? Бу эбиэһи тоҕо акка биэрдигит? Бүгүн тоҕо эрдэ турдугут? Биһиги ити уунан сууннубут. Ити тараабынан биһиги тараанныбыт. Ити дьон үтүлүк кэттилэр. Оҕолор отону бүгүн туттардылар. Таһырдыа уолаттар оонньоу тэрийдилэр. Дьоммут үлэттэн сотору бүттүлэр. Ити дьон хомууру бүтэрдилэр дуо?

Спрягайте глаголы в форме настоящего и прошедшего времени.

Ыллаа. Кэпсээ. Оонньоо. Төлөө. Аах. Кэт. Сот. Сап. Тик. Суруй. Кэл. Бар. Олор. Көр. Суун. Тараан. Тонг. Үөрэн.

Образец: 1) Аһаа: аһыбын — аһабаппын, аһыгын — аһабаккын, аһыыр — аһабат; аһыбыт — аһабаппыт, аһыгыт — аһабаккыт, аһыллар — аһабаттар и. т. д.

2) Аһаа: аһаатым — аһаабатым, аһаатыҥ — аһаабатыҥ, аһаата — аһаабата, аһаатыбыт — аһаабатыбыт, аһаатыгыт — аһаабатыгыт, аһаатылар — аһаабатылар и т. д.

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в положительной или отрицательной форме.

Настоящее время.

1	2	3	4
мин эн кيني бииҥи эһиҥи кинилэр	сарсыарда киэһэ күнүс кыһын сайын арыт мэлдьи	оскуолаҕа колхозка дьиэҕэ таһырдыа өрүскэ ойуурга	сыт үлэлээ үөрэн аах суруй сөтүөлээ суун балыктаа бултаа

Прошедшее время.

1	2	3	4	5
мин эн кيني бииҥи эһиҥи кинилэр	бүгүн билигин күнүс киэһэ сарсыарда бийыл кыһын сайын	оскуолаҕа дьиэҕэ таһырдыа хотонго хонууга ойуурга күөлгэ	кинигэ тэтэрээт кинини сүөһүнү куобаҕы куһу балыгы чыычааҕы	ыл көр аах аһат тут бултаа өлөр ыт

Переведите на якутский язык.

В этом году у нас урожай хороший. Совхоз собрал много хлеба, сена и овощей. У нас сено косят и сгребают машинами. Хлеб жнут комбайны. На лугах сейчас работа закончилась. На пашнях также скоро заканчивают работу. В этом году ягоды (ягода) также уродились отлично. Дети каждый день приносят много брусники. Летом мы собирали землянику, голубицу и чёрную смородину. Много ягод мы сдали в кооператив. Что вы делали летом? Косил ли ты траву? Чем у вас косят траву? На какой машине ты работал? Кто работает у вас на комбайне? Какие грибы вы собирали летом? Собираете ли ягоды сейчас? Кому вы сдаете ягоды? Охотятся ли у вас ребята осенью? Чем вы добываете бурундуков? Добываете ли уток и зайцев? Кто

у вас хорошо стреляет? Рыбачит ли у вас кто-нибудь? Какую рыбу вы добываете? Чем вы добываете рыбу? Куда вы сдаете рыбу?

56. БИЭС УОН АЛТЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

чугуун — чугун
ыстаал — сталь
тимир — железо
кыһыл көмүс — золото
үрүң көмүс — серебро
хорболдьун — олово
таас — камень
сибиниеэс — свинец

ыарахан — тяжёлый, дорогой
(по цене)
бөбө — прочный, крепкий
күндү — драгоценный, дорогой
туттуллар — употребляется
бул — находить, добывать
туттар сәп — орудие, инстру-
мент.

Металлар.

Металлартан саамай элбэхтик тимир уонна ыстаал туттуллар. Тимиртэн, ыстаалтан массыналары, туттар сәби онороллор. Ыстаал бэрт бөбө буолар. Кинини чугуунтан ылаллар. Хорболдьун, алтан уонна сибиниеэс техникаҕа эмиэ киэнник туттуллаллар. Кыһыл көмүс, үрүң көмүс күндү металллар. Металлар ыарахан уонна бөбө буолаллар. Саха сиригэр үгүс металл баар.

Отвечайте на вопросы.

Металлартан саамай элбэхтик ханнык туттуллар? Тимиртэн, ыстаалтан тугу онороллор? Ыстаал ханныгый? Кинини туохтан ылаллар? Эссө ханнык металллар техникаҕа киэнник туттуллаллар? Ханнык металллар күндү металл буолаллар? Саха сиригэр туох баарый? Ханнык металы ордук үгүстүк булаллар? Кинини туохтан ылаллар?

Переведите.

Металлартан массына, туттар сәп уонна иһит оноруллар. Тимир мастааҕар бөбө, ыстаал тимирдээбэр бөбө. Таас мастааҕар ыарахан, металл таастааҕар ыарахан. Металлары хайалаах сиртэн булаллар. Кыһыл көмүс үксүн үрэхтэр, өрүстэр кумахтарыгар баар буолар. Кумаҕы уунан сууйаллар. Оччоҕо кыһыл көмүс хаалар. Кини үрүң көмүстээбэр ордук күндү. Маша убайа Алданга инженеринэн үлэлиир. Кини кыһыл көмүһү булар. Түүлээх эмиэ күндү. Саха сирэ Советскай Союзка элбэх көмүһү уонна түүлээҕи биэрэр. Саһыл куобахтааҕар күндү, тини мөботойдообор күндү. Саха сирэ алмаһынан, гаһынан баай. Бу ыт итиннээбэр кырдыаҕас. Ол дыһе маннааҕар улахан.

Ити кинигэ оннооѳор үчүгэй. Ол харандаас маннааѳар суон, бу харандаас оннооѳор унун. Бу паарта ол паартатааѳар үрдүк. Ити аан бу ааннааѳар кыра. Бу оһох ол оһохтооѳор итии. Эн бу кыыстааѳар үчүгэйдик суруйдун. Ити оѳолор эһигиннээѳэр ордук үөрәннилэр. Эһиги биһигиннээѳэр ордук суруйбатыгыт. Мин эһигиннээѳэр куһаѳаннык ааѳабын. Эн миигиннээѳэр ордук билэбин.

Слова, стоящие в скобках, ставьте в сравнительном падеже.

Сибиниэс (алтан) ыарахан. Тимир (хорѳолдьун) бөѳө. Көмүс (тими́р) күндү. Алмаас (көмүс) сыаналаах, кини (ыстаал) кытаанах. Сулус (күн) ыраах. Хайа (тиит) үрдүк. Былыт (хайа) үрдүк. Хотой (элиэ) улахан. Кыырт (кус) түргэн. Хаас (көѳөн) улахан. Таба (тайах) кыра. Бу ыт (саһыл) түргәнник сүүрэр. Ити дьон (эн) элбэхтик үлэлээтилэр. Бу оѳонньор (мин) бытааннык үлэлиир. Оѳолор (сугун) дьэдьэни ордук таптаатылар. Бу ыт (бөрө) эһэттэн ордук куттанар. Ити (уол) бу кыыс ордук үлэлиир.

Образуйте форму сравнительного падежа от следующих слов.

Хайа, үрэх, хаар, таба, эһэ, бөрө, саһыл, оѳус, кини, уол, кыыс, дьахтар, дьинэ, түннүк, аан, остуол, олоппос, бэргэһэ, сон, чэй, отон, сүөгэй, дьэдьэн, арыы, суорат.

Составляйте предложения.

1	2	3	4	5
бу ити ол	киһи уол кыыс ат оѳус ынах	бу ити ол	уоллааѳар киһитээѳэр кыыстааѳар ынахтааѳар оѳустааѳар аттааѳар	үчүгэй куһаѳан күүстээх түргэн суон улахан кыра эмис

1	2	3	4
мин эн киһи биһиги эһиги киһилэр	миигиннээѳэр эһигиннээѳэр киһитээѳэр биһигиннээѳэр эһигиннээѳэр киһилэрдээѳэр	үчүгэйдик куһаѳаннык элбэхтик ордук	үөрэн аах үлэлээ суруй кэпсээ бил

Переведите на якутский язык.

Железо прочнее меди. Золото дороже железа. Металлы добывают в горах. У нас на севере добывают олово и свинец, железо и уголь, алмаз и газ. У нас водятся много пушных зверей (түүлээх кыыллар). Чернобурая (чёрная) лисица дороже красной (рыжей) лисицы. Песец меньше собаки. Волк бежит быстрее медведя. Ворона летает хуже утки. Эти люди работают лучше вас. Тот мальчик работал больше тебя. Мы сегодня не собирали ягоды. В этом лесу мы не нашли грибов. Почему вы не сдали ягоды в столовую? Где вы нашли такие грибы? Работаете ли вы на лугу? Где вы косите траву? Чем у вас сгребают сено? Когда у вас кончается уборка? Хорош ли нынче у вас урожай? Как уродился (вырос) хлеб? Каковы овощи?

Сведения из грамматики.

Сравнительный падеж. Он образуется с помощью аффикса *-тааҕар*, который даёт следующие варианты.

Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1. Гласные, дифтонги, к, п, с, т, х	-тааҕар, -тээбэр, -тообор, -төөбөр	таба — табатааҕар, эһэ — эһэтээбэр, оҕо — оҕотообор, бөрө — бөрөтөөбөр, ат — аттааҕар, көмүс — көмүстээбэр.
2. й, р	-дааҕар, -дээбэр, -дообор, -дөөбөр	дьахтар — дьахтардааҕар, чэй — чэйдээбэр, добор — добордообор, көтөр — көтөрдөөбөр.
3. л	-лааҕар, -лээбэр, -лообор, -лөөбөр	уол — уоллааҕар, күл (зола) — күллээбэр, мохсоҕол — мохсоҕоллообор.
4. м, н, ң	-нааҕар, -нээбэр, -нообор, -нөөбөр	аан — ааннааҕар, тини — тининээбэр, орон — ороннообор, өтөн — өтөннөөбөр (дикий голубь).

Формой сравнительного падежа обозначается предмет, с помощью которого устанавливается степень признака другого предмета путём сравнения: *эһэ бөрөтөөбөр күүстээх* — медведь сильнее волка; *күн ыйдааҕар сырдык* — солнце светлее луны; *өрүс үрэхтээбэр улахан* — река больше речки. Имена в форме сравнительного падежа, кроме прилагательных, еще могут сочетаться с определяющими наречиями: *бу ыт аттааҕар түргэнник сүүрэр* — это собака бежит быстрее лошади; *эн миигиннээбэр үчүгэйдик ытабын* — ты стреляешь лучше меня. В этих случаях сравнение производится по количеству или качеству совершаемого действия.

57. БИЭС УОН СЭТТИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

кирпииччэ — кирпич
бэрэбинэ — бревно
таас чох — каменный уголь
сап — нитка
мыла — мыло
испиискэ — спички
тоһоһо — гвоздь, кол
умай — гореть

уот — огонь
тут — строить
умат — зажигать
баай — связывать
чүмэчи — свеча
быа — верёвка
саай — заколачивать

Тугунан тугу гыналлар?

Бэрэбинэнэн дьинэ туталлар. Кирпииччэнэн оһох онгороллор. Таас чоһунан оһох оттоллор. Испиискэттэн уот ылаллар. Чүмэчини уматаллар. Мылланан сууналлар. Сабынан тигэллэр. Бынан баайаллар. Тоһоһонон саайаллар.

Переведите.

Куоракка биир улахан саҥа дьини кирпииччэнэн туттулар. Ол аттыгар эмиэ биир таас дьини туталлар. Ити кыыс убайа чоһхо үлэлиир. Биһиги оһоһу таас чоһунан оттобут. Таас чох мастааһар ордук ититэр. Бу оһоһу отуннугут дуо? Ол оһох тоһо үчүгэйдик умайбат? Киэһэ биһиги телевизор көрөбүт. Кини радиотааһар ордук. Эһинэхэ испиискэ баар дуо? Испиискэтэ уматын эрэ! Испиискэн тоһо куһаһаннык умайарый? Миэхэ иннэтэ уонна хара сапта аһалын. Хара таһаһы үрүҥ сабынан тикпэттэр. Эһинэхэ кыра тоһоһо баар дуо? Манна кыра тоһоһо суох, улахан тоһоһо баар. Бу тоһоһо олус кыра. Кыра тоһоһону саппыкыга саайаллар. Бу улахан тоһоһонон тугу саайаһыт. Таһырдыа биир дыахтар быаһа таһас ыйыыр. Бу бэрт бөһө быа. Бу бынан тугу баайаһыт? Далгар биир былаһаах ынах сылдьар. Ол ынаһы тутун уонна үчүгэйдик баайын. Эһиги аты ханна баайдыгыт? Бу аты баайыман, далга баайын, далга аһатын.

Из слов, стоящих в скобках, образуйте наречия.

Ити оһолор (үчүгэй) үөрэннилэр. Кинилэр (ыраас) суруйаллар, (түргэн) аһаллар. Бу дыахтар таһаһы (түргэн) сууйда. Эмээхсиммит (улахан) ыарыйда. Түүн самыыр (элбэх) түстэ. Хортуоппуйу олус (хойуу) олордуман. Ити ат олус (бытаан) хаамар. Бу киһи бэрт (бэргэн) ытар.

Спишите сначала в положительной, затем в отрицательной форме прошедшего времени.

Ити оһонньор оһоһу үчүгэйдик онгорор. Манна кирпииччэни элбэхтик онгороллор. Эһэм илим баайар. Ити кыыс лаампаны

эрдэ уматар. Бу лаампа куһаңаннык умайар. Эн сону синьнигэс тоһоһоһо ыйыыгын. Обуһу бу бынан баайабыт дуо? Бу чүмэ- чини эһиги уматабыт дуо? Тимэһи суон сабынан тигэһин дуо? Бу сире улаханньк таптыбыт. Бу оһо түүн ытыыр. Оһолорбут бүгүн үрэххэ сөтүөлүүллэр. Мин аттары күөлгэ уулатабын. Бү- гүн эн үрэххэ суунабын дуо? Бу үрэхтэн биһиги үчүгэй таастары булабыт. Бу оһо мылалаах суунар.

СОСТАВЛЯЙТЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ.

Вместо прилагательных употребите наречия, сказуемое под- ставляйте в отрицательной форме настоящ. времени.

1	2	3	4	1	2	3	4	5
мин эн кни һини эһиги книһэр	куһу куобаһы балыгы аты үүтү	үчүгэй элбэх улахан	таптаа һиэ бултаа ыт өлөр аһат мин	эн кни эһиги кни- һэр	кни- һени аты балыгы куоба- һы уруогу	үчүгэй элбэх	көр мин бултаа һил аһат	дуо

Переведите на якутский язык.

Здесь лежат толстые и длинные бревна. Из этих бревен строят большой дом. Здесь имеются хорошие кирпичи. Из них мы делаем печи. Мой отец купил гвоздей. Он хорошо делает ящики. Мы сегодня работали много. Мы сгребали сено на лугу. Ты траву косишь лучше меня. Этот старик плохо топит печи. Каменный уголь лучше дров. Почему у вас не горит лампа? У кого есть спички? Зажгите эту свечку. Приколотите эту картину гвоздём. Завяжите эти книги тонкой верёвочкой. Не читали ли вы сегодня газету? Что там имеется хорошего? Почему вы сегодня не пошли в школу? Кто был (сырт) сегодня на лугу? Не видели ли там бригадира? Кто поил этого коня? Не кор- мил ли ты этих кур? Загоните (впустите) кур в новый курятник. Насыпьте (кут) им немного зерна. Дайте им воды в тарелке. Сколько яиц вы взяли сегодня? Крупные ли яйца у этих кур?

Сведения из грамматики.

Наречия с аффиксом -тык. Эти наречия образуются от прилагательных и обозначают качество действия: *үчүгэй-дик* — хорошо (от *үчүгэй* — хороший), *кыратык* — немного (от *кыра* — мелкий, маленький), *улаханньк* — сильно (от *улахан* — большой).

Аффикс *-тык* даёт следующие варианты:

Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1. Гласные, дифтонги, к, п, с, т, х	-тык, -тик, -тук, түк	кыра — кыратык, кэмчи — кэмчитик, босхо — босхотук, көнө — көнөтүк, ыраас — ыраастык, кирдээх — кирдээхтик.
2. й, р	-дык, -дик, -дук, -дүк	ыар — ыардык (тяжело), үчүгэй — үчүгөйдик, токур — токурдук (криво).
3. л	-лык, -лик, -лук, -лүк	сунал — суналлык (расторопно), хобул — хобуллук (не значительно), эрэл — эрэллик (надежно).
4. м, н, ң	-нык, -ник, -нук, -нүк	бытаан — бытааннык, тэнг — тэнгник (ровно), хорсун — хорсундук (смело), бөдөг — бөдөгнүк (крупно).

58. БИЭС УОН АХСЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

өстүөкүлэ — стекло
 боробулуоха — проволока
 хаптаһын — доска, тес
 туус — соль; тууһаа — солить
 туустаах — солёный
 буруо — дым, буруолаа — ды-
 мить
 чэпчэки — лёгкий, дешёвый
 кытаанах — твёрдый

сымнабас — мягкий
 төгүрүк — круглый
 хаптабай — плоский
 кэбирэх — непрочный
 дьэнкир — прозрачный
 аһы — солёный, горький, кис-
 лый
 намыһах — низкий

Туох ханныгы?

Саахар минньигэс, туус аһы. Хаар манан, чох хара. Өс-түөкүлэ дьэнкир, буруо хара. Ыстаал бөбө, мас кэбирэх. Таас кытаанах, түү сымнабас. Боробулуоха синньигэс, быа суон. Металл ыарахан, түү чэпчэки. Бэрэбинэ төгүрүк, хаптаһын хаптабай. Хайа үрдүк, уу намыһах.

Переведите.

Тууһу аска куталлар уонна аһы тууһуулар. Бинниги дьоммут быйыл элбэх огурсуну тууһаатылар. Сайын арыт балыгы тууһуубут. Бинниэхэ биир туустаах күөл баар. Кини уута аһы, кини испэт. Дьинэ тутарга бэрэбинэ уонна хаптаһын барар. Дьинэни үксүн бэс маһынан туталлар. Тиит мас бэстээбэр ордук бөбө. Кини үлэлииргэ кытаанах. Оһоһу үчүгэй бөбө кирпииччэ-

нэн онгороллор. Үчүгэй оһох улаханньк ититэр уонна буруолаа- бат. Таас чох буруота хара буолар, мас буруота күөх буолар. Боробулуоханы металтан онгороллор. Сорох боробулуоха сымнаҕас, сорох кытаанах буолар. Боробулуоха быатааҕар бөҕө. Ыстаалтан бэрт боробулуоха тахсар. Алтан боробулуоха кэбирэх буолар. Өстүөкүлэни түннүккэ тутталлар уонна кининэн араас иһити онгороллор. Салгын өстүөкүлэтээбэр ордук дьэнкир. Ыраас уу эмиэ дьэнкир буолар.

Отвечайте на вопросы.

Тууһу ханнык аска куталлар? Ханнык аһы тууһууллар? Бэрэбинэ ханныгый, хаптаһын ханныгый? Ханнык мас бэрэбинэтэ ордук бөҕө буоларый? Дьиэни тоҕо тиит маһынан туппаттарый? Кирпииччэнэн тугу онгороллор? Үчүгэй оһох ханнык буоларый? Буруо туохтан тахсарый? Боробулуоханы ханнык металтан онгороллор? Сибиниэстэн боробулуоханы тоҕо онгорботтор? Өстүөкүлэни туохха тутталлар? Өссө туох дьэнкир буоларый? Туох төгүрүк буоларый? Туох кытаанах, туох сымнаҕас буоларый? Туох бөҕө, туох кэбирэх буоларый? Туох ыарахан, туох чэпчэки буоларый? Туох минньигэс, туох аһы буоларый? Туох улахан, туох кыра буоларый? Туох суон, туох синньигэс буоларый?

Спрягайте глаголы в настоящ. и прошедш. времени.

а) Положительная форма.

Основа	Настоящее время.			Прошедшее время.		
	1 лицо	2 лицо	3 лицо	1 лицо	2 лицо	3 лицо
аһаа—аһыбын, аһыгыҥ, аһыыр, аһыыбыт, аһыгыт, аһыыллар				аһаатым, аһаатыҥ, аһаата аһаатыбыт, аһаатыгыт, аһаатылар		
кэлсээ	—
оонньоо	—
төлөө	—
ыа	—
аах	—
тик	—
көр	—
бул	—
суун	—

б) Отрицательная форма.

Основа	Настоящее время.			Прошедшее время.		
	1 лицо	2 лицо	3 лицо	1 лицо	2 лицо	3 лицо
аһаа — аһаабаппын, аһаабаккын, аһаабат, аһаабаппыт, аһаабаккыт, аһаабаттар				аһаабатым, аһаабатыҥ, аһаабата аһаабатыбыт, аһаабатыгыт, аһаабатылар		
кэлсээ	—

каша (переводится: «Мы не полюбили эту кашу»). В том доме не видно огня, там люди уснули. Эту печку сделали хорошо, она никогда не дымит. Далеко за озером виден дым, там горит лес. На реке виден огонь, там находятся рыбаки. Рыбу засаливают в бочках. Плохую рыбу не засаливают. Тайменя мы в этом году не поймали. Летом на реке не слышно выстрелов («Ружьё не звучит»). Сегодня также не было слышно выстрелов.

59. БИЭС УОН ТОХСУС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

оттук — топливо	бэлэмнээ — готовить
мас оттук — дровяное топливо	эбэтэр — зато, вместо
кии — навоз	ол оннугар — зато, вместо
солуома — солома	иккитэ — два раза
кир — грязь	кэрт — рубить
күл — зола	көмөлөс — помогать
бас — вычерпывать; (воду)	носить

Оттук.

Биниги кыныммыт бэрт уһун уонна тымныы. Оһоһу кыһын иккитэ оттолор. Онно элбэх оттук маһа наада. Биниэхэ оһоһу маһынан, сорох сиргэ таас чоһунан оттолор. Таас чох мастааһар ордук ититэр. Ол оннугар киниттэн элбэх быыл, кир тахсар. Киниттэн элбэх күл кэлэр. Ону күн аайы баһаллар. Таас чох күлэ салгыһна көтөр, быыл уонна кир буолар. Кини туһата суох. Мас күлэ оһуруокка эбэтэр бааһынаһа барар. Мас оттук ордук ыраас буолар. Тинит мас бэстээһэр ордук ититэр. Биниги оскуолабыт күһүн элбэх чоһу уонна маһы бэлэмниир. Онно оһолор эмиэ көмөлөһөллөр. Ичигэс дойдуларга кии уонна солуома оттук буолар.

Отвечайте на вопросы.

Биниги кыныммыт ханныгый? Оттук туохха нааданый? Оһоһу тугунан оттолор? Таас чох тугунан үчүгэий, тугунан куһаһаный? Мас күлэ туох туһалааһый? Мас оттук тугунан үчүгэий, тугунан куһаһаный? Кии уонна солуома ханна оттук буолар? Эһиги оһоһу тугунан оттоһут? Кыһын күһнэ хаста оттоһут? Күлү ким баһарый? Күлү ханна гыһаһыт? Сайын ууну хантан баһаһыт? Эн уу баһаһын дуо? Уонна дьоннор тугу көмөлөһөһүн?

Переведите.

Дьоннор ойуурга мас кэрдэллэр. Кинилэр оскуолаһа оттук бэлэмнииллэр. Эн дьонунг мас кэрдибэттэр дуо? Төһө элбэх

маһы бэлэмнээтилэр? Оскуола оһохторун арыт маһынан, арыт таас чоһунан оттолдор. Эһиги таас чоһунан оттубаккыт дуо? Бүгүн оһоһу тоһо оттубатыгыт? Биһиги кыһын ууну үрэхтэн оһуһунан баһабыт. Сайын дьахталлар уонна оһолор илиинэн баһаллар. Эһиги оһуһунан баспаккыт дуо? Сайын илиинэн баспатыгыт дуо? Мин бүгүн биэдэрэнэн үстэ уу бастым. Ити кыыс иккитэ сырытта. Ол уол ууга биирдэ да сылдыбата. Эн бүгүн ууга сылдыбатыгыт дуо? Биһиги дьоммут оһуруокка күл куталлар, баһынаһа кии куталлар. Эһиги дьонгут куппаттар дуо? Быйыл сиргэ күл, кии куппатыгыт дуо? Бу оскуолаһа дьинэ сууһааччынан Марфа үлэлиир. Кини бэркэ үлэлиир, сыһы, кири таптаабат. Ол дьинэ таһыгар улахан буруо таһыста. Онно сыһы уматтылар. Эһиги сыыс умаппатыгыт дуо? Ол хайа үрдүгэр туох буруолуур? Онно булчуттар уот отуннулар дуу, эбэтэр ойууру уот сиэтэ дуу? Хайа аһыгар синһыгэс уһун күөл баар. Кини кытытыгар хойуу хомус үүнэр. Онно сайын кус оһото элбэх буолар. Ол күөл аттыгар кыра төгүрүк дириг күөл баар. Онно кус суох буолар. Эһиги сайын кустабатыгыт дуо? Эһинэхэ булчут ыт баар дуо?

Спрягайте глаголы в настоящем и прошедшем времени по образцу, данному в 48 уроке.

а) Положительная форма.

Балыктаа, тииннээ, оттоо, отонноо, бырах, бүт, бүтэр, умат, баай, бул, оһус (оһсобун, оһустум), биэр, бас, эккирэт, тараан, көмөлөс.

б) Отрицательная форма.

Ыраастаа, илимнээ, сот, тут, кэт, бүт, тэрий, сап, саай, бул, уулат, бэлэмнээ, кэрт, куттан, сотун (соттобун, сотуннум, соттубаппын), көмөлөс.

Спишите в форме прошедшего времени.

Ити кууруссалар күн аайы симыттыыллар. Бөтүүк туорааһы тонсуйар. Бу дьон сибиинньэни итэллэр, кууруссаны инпэттэр. Ити дьинэһэ биһиги кыстыбыт. Эн бүгүн тоһо күөгүлээбэкиин? Эһиги бүгүн илимниигит дуо? Онно баһалар ыстангалыыллар. Ити-сааһыт куһу ыраахтан табар. Мин ууга үчүгэйдик харбыбын уонна умсабын (умус). Бу баһынаһа бурдук үчүгэйдик үүнэр. Эн туохтан күлэһин? Эһиги маһынан тугу быраһабыт? Ыт куобаһы тоһо экирээпэт? Маннык тааһы хантан булаһыт? Эһиги үлэни тоһо тэрийбэкиит? Бурдук ыһыта бүгүн бүтэр дуо? Биһиги бу ходуһаһа оттообоппут. Ыарахан үлэни оһоһо биэрбэттэр. Мин аты бөһө бынан баайабын. Эн тоһоһону

олус диригник саайабын. Ити кыыс чэпчэки үлэни үлэлиир. Бу эмээхсин кытаанах эти сизбэт, аһыы мини испэт. Эн дыһэбэ тугу көмөлөһөбүн?

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в положительной или отрицательной форме настоящего или прошедшего времени.

1	2	3	4	1	2	3	4
мин эн кيني бии- ги эһи- ги кيني- лэр	манан хара эриэн кырдыа- ҕас саһа эргэ минньи- гэс хойуу	сонү үүтү эти ыһаҕы аты куурус- саны мини ырбаа- хыны	аһат уудат сизэ ис атыы- лас түт кэт	мин эн кيني бии- ги эһи- ги кيني- лэр	моҕо- тойу дыба- раны куһу куоба- ҕы хааһы кулуну	быанан маһы- һан саанан отунан тааһы- һан	өлөр тут баай бырах оһус

Переведите на якутский язык.

Зимнее топливо заготавливают летом. В Якутии больше применяют (тутталлар) дровяное топливо. В некоторых местах топят каменным углём. Навоз и солому у нас сжигают летом от комаров. От каменного угля получается много пыли, золы и грязи. Золу вытаскивают (черпают) ежедневно. Зато каменный уголь даёт много тепла. В этом лесу мы рубим дрова. Здесь растёт лиственница. Она даёт больше тепла, чем сосна. Берёза даёт тепла больше лиственницы, да растёт у нас мало. Моя мать хорошо топит печь, я ей помогаю. Помогаешь ли ты дома? Топишь ли ты печи?носишь ли ты воду? Когда ты готовишь уроки? В котором часу ты встаёшь утром? В котором часу ты ложишься вечером? Когда вы зажигаете лампу? Хорошо у вас дома? Читают ли у вас газету? Знает ли твой отец по-русски?

Сведения из грамматики.

О союзах. В якутском языке союзов очень мало. Потребность в них значительно сокращается благодаря широкому употреблению деепричастий и причастий (глагольных имён). В значении союзов используются также различные другие слова и фразеологические словосочетания. Например, используется числительное *икки* — два: *саһыл икки бөрө икки* — лиса и волк; частица *даһаны*: *эн даһаны, мин даһаны* — и ты, и я; падежи указат. местоимений: *оһон* — и так, таким образом; *онтон* — затем; словосочетания: *ол*

оннугар — зато, вместо того; *ол гынан баран* — но, после этого и т. д.

Собственно союзами являются: *уонна* — и, ещё; *эбэтэр* — или, либо; *оттон* — а (*убайым үлэлиир, оттон мин үөрэнэбин* — мой старший брат работает, а я учусь). Частица *да (даҕаны)* нередко выступает в значении соединительного, противительного, уступительного и т. д. союза: *ити ыт үрэр да, ытырбат* — эта собака лает, но не кусает; *үөрэнэбин да, үлэлиибин* — хотя учусь, но работаю; *ойон турда да, сүүрдэ* — он вскочил и побежал.

60. АЛТА УОН(УС) УРУОК.

ПОВТОРЕНИЕ.

Переведите.

1. Биһиги тыаларбытыгар тиит мас, бэс, харыйа, хатын, тэтин уонна үөт үүнэр. Онтон саамай элбэҕэ тиит мас. Тиит маһы биһиэхэ элбэхтик кэрдэллэр. Кининэн уот оттоллор, дьинэ тутталлар. Тиит хатырыктаах уонна мутукчалаах, хатын туостаах уонна сэбирдэхтээх. Мас лабаалаах уонна силистээх. Биһиэхэ манньк бурдугу ыһаллар: сэлиэһинэй, дьаарысса, дьэһимизэн, эбиэс. Совхозка бурдугу массына ыһар, массына быһар. Обуруокка манньк ас үүнэр: хортуоппуй, хаппыста, огурсу, моркуоп, эриэппэ, луук, помидор. Обуруокка уу кутулар. Биһиэхэ үүнэр отоннор манньктар; уулаах отон, сугун, дьэдьэн, моонньофон, кыһыл хаптаҕас, дөлүһөн. Дьэдьэн уонна хаптаҕас эрдэ буһаллар. Ойуурга өссө тэллэй үүнэр. Сайын дьон үүнүүнү хомуйаллар: от охсоллор, мунһаллар, бурдук быһаллар, обуруот аһын хомуйаллар. Совхозтар хомууру эрдэ бүтэрэллэр.

2. Саха сиригэр араас металл баар: кыһыл көмүс, үрүҥ көмүс, тими́р, алтан, хорҕолдьун, сибиниэс уо. д. а. Кыһыл көмүс — күндү металл. Ыстаал — бөҕө металл. Кини техникаҕа киэҥник туттулар. Металлары хайалартан булаллар. Дьини бэрэбинэнэн туталлар, оһоҕу кирпиччэнэн онороллор. Оһоҕу маһынан эбэтэр таас чоһунан оттоллор. Таһаһы сабынан тигэллэр, мылалаан сууйаллар. Уоту испиискэнэн уматаллар. Хаптаһыны тоһоһон саайаллар. Сүөһүнү бынан баайаллар. Лаампа чүмэчитээбэр ордук умайар. Металл таастааҕар ырахан уонна бөҕө. Мас таастааҕар чэпчэки уонна кэбирэх. Өстүөкүлэ дьэнкир. Түү сымнаҕас, таас кытаанах. Саахар минньигэс, туус аһы. Кини уонна күлү бааһынаҕа куталлар.

Повторите слова.

Слова, введенные в 51—59 уроках, впишите в словарик. Существительные выпишите по темам: «Растения», «Вещества и

материалы». Остальные слова распределите по прежним группам (см. урок 20). Проверьте усвоение каждого слова по четырём показателям.

Повторите грамматические формы.

1. Спрягите след. глаголы в отрицательной форме прошедшего времени. Образец: ыллаа — ыллаабатым, ыллаабатын, ыллаабата; ыллаабатыбыт, ыллаабатыгыт, ыллаабатылар.

сугуннаа, отонноо, бырах, эккирэт, ыс, быс, бүт, баай, саай, умат, куттан, үүн, кэрт, бул, бүтэр, туттар.

Составьте 6 предложений на употребление этих глаголов.

2. Образуйте форму сравнительного падежа от следующих слов: кии, сыа, от, чох, мас, күл, халлаан, хайа, хаар, уот, тигмир, алтан, сибиниэс, тэллэй, дьэдьэн, сугун, туус, таас, огурсу, эриэппэ, сэлиэһинэй.

Составьте 6 предложений на употребление этого падежа.

3. Образуйте наречия с аффиксом *-тык* от следующих слов: кыра, улахан, үчүгэй, куһаҕан, кытаанах, сымнаҕас, хойуу, киэн, чэпчэки, кэбирэх, бөдөн, бөбө, күндү, ыарахан, түргэн, бытаан, ичигэс, дириг, үрдүк, аһыйах.

Составьте 6 предложений на употребление этих наречий.

61. АЛТА УОН БИИРИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

рабочай — рабочий
колхозтаах — колхозник
болуотунньук — плотник
мас ууһа — столяр
тимир ууһа — кузнец
бортунуой — портной

саппыкы онгорооччу — сапожник
оһохчут — печник
оһоһут — няня
миэбэл — мебель
уһан — мастерить, ковать

Ким тугу гынар?

Рабочай фабрикаҕа, заводка үлэлиир. Рабочай совхозка үлэлиир. Болуотунньук дьиэ тутар. Мас ууһа миэбэл онорор. Тимир ууһа тимири уһанар. Бортунуой таһаһы тигэр. Саппыкы онгорооччу саппыкы тигэр. Оһохчут оһох онорор. Оһоһут оһо көрөр. Балксыт балктыыр. Булчут бултуур. Бостуук сүөһүманыр...

Отвечайте на вопросы.

Ким фабрикаҕа, заводка үлэлиир? Ким совхозка үлэлиир? Ким дьиэ тутар? Ким миэбэл онорор? Ким тимир уһанар? Ким

тангас тигэр? Ким саппыкы тигэр? Ким оһох онгорор? Ким обо көрөр? Ким балыктыыр? Ким бултуур? Ким сүөһү көрөр?

Переведите.

Вася убайа шахтаба рабочайынан үлэлиир. Кини онно коммунистической үлэ ударнига. Совхоз рабочайдара билигин бары хомуур үлэтигэр сылдьаллар. Аҕам хонуу биригээдэтигэр баар. Кини ударник. Совхоз болуотунньуктара быйыл саҥа хотон туттулар. Билигин кинилэри эмиэ хомуурга ыллылар. Ити кыыс аҕата мас ууһа. Кини үчүгэй ыскааптары, остуоллары, олоппостору, дьааһыктары онгорор. Биһиэхэ икки тимир ууһа баар. Кинилэр мэлдьи уһаналлар. Петя аҕата үчүгэй оһохчут. Кини араас оһоһу онгорор. Петя аҕаһа дьааһылаба (ясли) оһоһут. Кини кыра оһолору көрөр. Совхоз сүөһүтүн бостууктар үрэххэ маньыллар. Мин эһэм бостуугунан элбэх сыл үлэлээтэ. Биһиги булчуттарбыт сайын хомуурга үлэлииллэр, балыксыттар мунхалыыллар. Эн эһэн үчүгэй илимниит. Кини өрүскэ уонна күөлгэ илимниир. Мунхаһыттар бүгүн ханна балыктыыллар? Эһиги отчуттаргыт ханна оттоотулар? Уустаргыт тугу уһаналларыт? Эн отчуттарга көмөлөһөбүн дуо?

К словам, взятым в скобки, приставляйте соответствующий вариант аффикса -һыт.

Ити дьахтар үчүгэй (обо). (От) ходуһаба киирдэ. (Отон) оһолор ойуурга бардылар. (Сугун) оһолор элбэх сугуну аҕалдылар. Ити сүрдээх (күтэр) ыт, ол ыт (саһыл). Биһиэхэ биир (тайах) ыт баар. Эһиги ыккыт (кус) дуо? Бу ыт (куобах) дуо? (Ынах) дьахталлар ыатылар дуо? (Мас) дьонгут ойууртан кэллилэр дуо? (Күөгү) уолаттар ханна бардылар? (Мунха) дьонгут ханна балыктыыллар? (Саа) дьон саас куһу бэркэ өлөрдүлэр. (Сылгы) сылгылары күөлгэ киллэрдэ.

Спишите в отрицательной форме (глагола).

Оһохчуттар бүгүн оһох онгороллор. Масчыттарбыт маһы чугас кэрдэллэр. Отчуттар самырга үлэлииллэр. Бу ыт кусчут уонна куобаҕы тутар. Ити ыт тайахчыт уонна бөрөттөн куттанар. Сылгыһыттар бүгүн биэ туталлар. Ити обо сүөһүнү аһатар даҕаны, уулатар даҕаны. Отонньуттар мантан элбэх отону булаллар. Ити күөлгэ кустар хойуутук түһэллэр. Бу сааһыт куһу мэлдьи табар. Эн ити уолаттардааҕар ууга ордук харбыыгын. Мин күн аайы сөтүөлүүбүн. Биһиги киэһэ эһигиннээбэр эрдэ сытабыт.

**Составляйте предложения, подставляя сказуемое
в отрицательной форме настоящего времени.**

1	2	3	4	1	2	3	4	5
мин эн кени бини- ги эни- ги кени- лэр	балык- сытта- ры отон- ньут- тары отчут- тары куобах- чытта- ры масчыт- тары	ойуур- га күөл- гэ ходу- һаҕа	көр ыгыр	эн кени эни- ги кени- лэр	масчыт- тары отчут- тары балык- сыттары кусчутта- ры тингньит- тэри отонньут- тары	кытта	үлэ- лээ бул- таа бар	дуо

Переведите на якутский язык.

На этой шахте имеется много рабочих. Мой отец работает на заводе, на шахте он не работает. Рабочие совхоза сеют хлеб. Твой отец старый рабочий. Плотники сейчас не строят хлеб, они строят дом. Твой старший брат работает кузнецом, столяром он не работает. Печника зовем мы, они не зовут. Я помогаю сеноуборщикам, дроворубам я не помогаю. Здесь рубят лиственничные дрова, сосновых дров не рубят. Сосна мягче лиственницы (сравни п.). Тот камень тверже этого камня. Это дерево выше того (оннообор). Тот лес гуще этого. Наши дроворубы летом заготавливают много дров. Ты хорошо топишь печи. Вы чисто моете посуду. Они плохо вытирают пыль. Почему вы шагаете медленно? Не читайте слишком быстро. Не говорите слишком громко (сильно). Вы мне помогите. Вы дрова не рубите, носите (черпайте) воду. Коня здесь не привязывайте, привязывайте за домом. Вы сегодня не собирайте ягоды, работайте на огороде.

Сведения из грамматики.

Имена с аффиксом -һыт. Они образуются от существительных и обозначают постоянное или временное занятие по значению основы: * сааһыт — охотник, отонньут — сборщик ягод, собирающий ягоды.

После конечных к и х аффикс может иметь форму -сыт или -чыт. В разговорном языке одинаково можно встретить: балыксыт и балыкчыт, куобахсыт и куобахчыт, үтүлүксүт и үтүлүкчүт и др.

Аффикс *-һыт* даёт следующие варианты:

Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1. Гласные, дифтонги	-һыт, һит, -һут, -һүт	саа — сааһыт, дьизэ — дьизэһит (смотрящий за домом), оҗо — оҗоһут (няня), бөрө — бөрөһүт (охотник за волками).
2. к, х	-сыт, -сит, -сут, -сүт	балык — балыксыт, ынах — ынахсыт (коровница), сурук — суруксут (писарь).
3. п, с, т	-чыт, -чит, -чут, -чүт	мас — масчыт (дроворуб), эт — этчит (мясоруб), от — отчут (сеноуборщик), көмүс — көмүсчүт (золотых и серебряных дел мастер), оһох — оһохчут (печник), үтүлүк — үтүлүкчүт (шитница рукавиц).
4. й, л, р	-дьыт, -дыт -дьүт, -дүт	моҗотой — моҗотойдьүт, суол — суолдьүт (следопыт), хаар — хаардьыт (чистильщик снега).
5. м, н, ң	-һыт, -һыт, -һүт, -һүт	айан — айанһыт (путник), илим — илимһыт (рыбак), тиинг — тиингһыт (охотник за белками).

Имена с аффиксом *-һыт* могут выражать также искусственность, шноровку и повадку: *уһһүт* — пловец, *уһкүүһүт* — танцор, *ырыаһыт* — певец, хорошо поющий, *күнүүһүт* — ревнивец, *күрүөһүт* (сүөһү) — скотина, ловко проходящая через изгородь, *быаһыт ынах* — корова, умеющая убежать с привязи и др.

62. АЛТА УОН ИККИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

суотчут — счетовод
суотчуппун — я счетовод
үләһит — работник
остуорас — сторож
манһыксыт — доярка

дежурнай — дежурный
бурдук быһааччы — жнец
суруйааччы — писатель
от охсооччу — косарь
үөрэнээччи — учащийся

Ким тугуй?

Мин совхозка суотчуппун. Эн поваргын, кини остуорас. Мин бурдук быһааччыбын, эн от охсооччугун. Ити дьахтар ынах ааччы, ол дьахтар оскуолаҕа дьизэ сууһааччы. Эн биһиэхэ биригэдьиригин, мин бүгүн дежурнайбын. Мин үөрэнээччибин.

кини үөрэтээччи. Мин уолбун, эн кыскын, кини офонньор. Эн үчүгэй үлэниккин, эн балыксыккын, кини болуотунньук. Эн ообун, мин кырдыаһасын, кини эдэр. Эн мас ууһабын, мин тимир ууһабын. Мин бортунуойбун, эн болуотунньуккун. Эн рабочайгын, кини рабочай. Мин оҕолоох киһибин, эн оҕото суох киһигин. Эн кырдыаһас сааһыккын, мин эдэр булчуппун. Эн ханна олорор киһигиний?

Слова, стоящие в скобках, поставьте в форме сказуемости.

Мин (саха), эн (нуучча). Эн (үөрэтээччи), мин (үөрэнээччи). Мин бу фермаҕа (ынах ыаччы). Эн ол совхозка (суотчут). Эн элбэх үлэлээх (киһи). Мин бу оскуолаҕа үөрэнэр (оҕо). Эн ханна үөрэнэр (кыыс)? Эн ханна үлэлиир (киһи)? Мин элбэх оҕолоох (киһи). Мин бу дьиэҕэ олорор (эмээхсин). Эн манна тугу гынар (офонньор)? Манна эн остуорас (дуо)? Совхозка эн (биригэдьиир) дуо? Мин онно болуотунньук буолбатахпын, (мас ууһа). Эн саппыкыны онорооччу буолбатахпын, (бортунуой). Эн (врач) дуу эбэтэр (учуутал) дуу?

Спишите в отрицательной форме (глагола).

Онохчуттар бүгүн онох онордулар. Масчыттарбыт маһы чуҕас кэртилэр. Отчуттар бу сиргэ оттоотулар. Кусчут ыппыт куобаҕы тутта. Тайахчыт ыккыт бөрөттөн куттанна. Сылгыһыттар бүгүн биэ туттулар. Ити киһи бүгүн сүөһүнү аһатта даһаны, уулатта даһаны. Отонньуттар отону бу ойууртан буллулар. Төгүрүк күөлгэ кустар түстүлэр. Сааһыт куһу ыраахтан тапта. Ити уолаттардааһар эн ууга ыраах харбаатын. Бүгүн мин үрэххэ сөтүөлээтим. Киэһэ эһиги хаастары ыттыгыт дуо? Бүгүн эн үрэххэ сууннун дуо?

Составляйте предложения.

1	2	3
мин эн кини	эдэр кырдыа- һас үчүгэй куһаһан	сааһыт үлэниккин сааһыппын учууталгын сааһыккын учуутал учууталбын үлэниппин үлэһит

1	2	3	4
эн кини	хан- на	үлэлиир үөрэнэр олорор бултуур	офонуй киһиний кыскы- ный кыһый киһигиний ообунуй атаскыный атаһый

Переведите на якутский язык.

В этой школе ты старый работник. Я здесь новый учащийся. Эта девушка хороший счетовод. Та старуха хорошая портниха.

Ты косарь, а я жнец. Ты молод, а я стар. Мой дед работал на заводе рабочим. Лесорубы совхоза здесь не рубили дров, они рубили отсюда далеко. Рыбаки отправились на озеро, на речку они не пошли. Доярки подоили коров, кобыл они не доили. Вы лошадей накормили, а быков не накормили. Почему ты не напоил этого коня? Чем они накормили этих телят? Мы телят не кормили, кормили жеребят. Какой портной сшил тебе этот костюм? Почему тебе не сшили сапоги? Кто надел кожаные рукавицы? Не надевали ли вы? Кто взял отсюда книгу? Почему вы не купались сегодня? Мы хорошо умылись на реке, а вы не умылись. Не видели ли вы здесь охотников? Почему вы не стреляли в этих гусей? Позовите сюда собаку. Не шумите, не разговаривайте. Копайте песок глубоко. Около воды не копайте. Стреляйте быстро. Ты не стреляй в летящую утку (көтөр куһу).

Сведения из грамматики.

Форма сказуемости един. числа. Имена, употреблённые в качестве сказуемого, снабжаются особыми аффиксами, которые различаются по лицам и числам, подобно аффиксам принадлежности: *саха* — якут, *мин сахабын* — я (есть) якут; *эн сахабын* — ты (есть) якут, *кени саха* — он (есть) якут.

Аффиксы сказуемости в единственн. числе имеют следующий вид:

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
I	1. Гласные, дифт., й, л, р	-бын, -бин ¹ , -бун, -бүн	аҕа — аҕабын (я отец), кини — кинибин, оҕо — оҕобун, уол — уолбун, эдэр — эдэрбин, үчүгэй — үчүгэйбин.
	2. к, п, с, т, х	-пын, -пин, -пуу, -пүү	ударник — ударникпын, үлэһит — үлэһитпин, оҕоһут — оҕоһуппун, күлүүк (смешливый) — күлүүкпүн.
	3. м, н, ң	-мын, -мин, -мун, -мүн	капитан — капитаммын, түргэн — түргэммин, агроном — агрономмун, бөдөн — бөдөнмүн.
II	1. Широкие гласные (а, э, о, ө) и дифт.	-бын, -бин, -буу, -бүү	аҕа — аҕабын (ты отец), эһэ — эһэбин, оҕо — оҕобун, көнө — көнөбүн.
	2. Узкие гласные (ы, и, у, ү); й, л, р	-гын, -гин, -гун, -гүн	сатыы — сатыыгын (ты пеший), кини — кинигин, уол — уолгун, үчүгэй — үчүгэйгин.
	3. к, п, с, т	-кын, -кин, -кун, -күн	ударник — ударниккын, үлэһит — үлэһиткин, кыыс —

¹ Сравните аффиксы спряжения в настоящем времени единств. числа.

Лицо	Конечный звук основы	Примеры
4.	х	кыыскын, оѳоѳут — оѳоѳук-кун, күлүүк — күлүүккүн. саалаах — саалааххын, тинс-тээх — тинс-тээххин, оѳолоох — оѳолооххун.
5.	м, н, нг	капитан — капитангын, түргэн — түргэнгин, агроном — агрономгун, бөдөг — бөдөг-гүн.
III		Аффикса нет

В 3 лице именное сказуемое не имеет особого аффикса и употребляется в форме основы (имеет нулевую форму сказуемости): *Мин аѳам учуутал* — мой отец учитель, *кини кырдыѳас* — он старый, *биниги үлэбит оннук* — наша работа такова.

Как видно из примеров, перед аффиксами *-пын*, *-кын* и *-мын*, *-нын* происходит регрессивная ассимиляция конечных согласных *т* и *н* (сааһыпын, капитаммын).

63. АЛТА УОН ҮЬҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

биниги болуотунньуктарбыт — мы плотники	тутуу — строительство
бөһүөлэк — посёлок	кирилиэс — лестница
бааннык — баня	олбуор аана — ворота
ампаар — амбар	кыараѳас — тесный; узкий
сопулуот — забор (заплот)	намыһах — низкий
сарай — сарай; крыша	сырдык — светлый
	хонтуора — контора

Тутуу.

Улахан күөл аттыгар совхоз бөһүөлэк тутар. Онно тоѳус киһи үлэлибит. Биниги бары болуотунньуктарбыт. Биниги дьиэлэри, ампаардары, хотоннору, сарайдары тутабыт. Бөһүөлэк ортотугар биір сарайдаах улахан, үрдүк уонна элбэх хостоох дьиэни туттубут. Онно хонтуора буолар. Бу дьиэ олбуора сүрдээх киэн, тула үрдүк соппулуоттаах. Олбуор иһигэр ампаардар, сарайдар турдулар уонна биір үчүгэй баанныгы туттубут. Хонтуора түннүктэрэ улаханнар, хосторо сырдыктар. Сорох хостор киэннэр, сорохтор кыараѳастар. Кыараѳас хосторго хонтуора үлэһиттэрэ үлэлиллэр. Бүгүн мин Гришаны кытта кирилиэс оҥордум. Икки киһи олбуор аана оҥордо.

Отвечайте на вопросы.

Совхоз бөһүөлэги ханна тутар? Онно хас кини үлэлиир? Кинилэр туох дьонуй? Ол дьон тугу туталлар? Бөһүөлэк орто-тугар ханнык дьиэни туттулар? Онно туох буолар? Бу дьиэ олбуора хайдаҕый? Олбуор иһигэр туох баарый? Кэнсэлээрийэ түннүктэрэ хайдахтарый? Хосторо ханныктарый? Кыра хосторго ким үлэлиир? Бүгүн кини тугу үлэлээтэ? Икки кини тугу онордулар?

Переведите.

Бөһүөлэккэ сарайдаах уонна сарайа суох дьиэлэр бааллар. Хонтуора дьиэтэ үрдүк сарайдаах. Бааннык дьиэтэ кыра уонна намыһах. Дьон баанныкка кыһын даҕаны, сайын даҕаны сууналлар. Оһохчут кириэһинэн дьиэ үрдүгэр табыста. Кини оһоһу көрөр. Совхоз үлэһиттэрэ эбиэккэ кэллилэр. Биһиги отчуттарбыт, эһиги бурдук ыһааччыларгыт, кинилэр оһохчуттар. Эһи тракторискын дуу, шофергун дуу? Эһиги мас уустарабыт дуу, болуотунньуктаргыт дуу? Мин мас ууһабын, эһи болуотунньуккун. Эһиги сааһыттаргыт дуу, балыксыттаргыт дуу? Биһиги балыксыттарбыт, иһи дьон сааһыттар. Эһи оһохчуккун дуу, остуораскын дуу? Мин оһохчуппун, иһи кини остуорас. Эһиги ыһах ыаччыларгыт дуу, дьиэ сууһааччыларгыт дуу? Биһиги ыһах ыаччыларбыт, иһи дьахталлар дьиэ сууһааччылар. Эһиги саппыкы онорооччуларгыт дуу, атыттаргыт (атын) дуу? Биһиги саппыкы онорооччуларбыт, иһи дьон атыттар.

Образуйте формы сказуемости от следующих слов.

Нуучча, саха, эбэнки, учуутал, уол, кыыс, оһонньор, оһо, үөрэнээччи, сааһыт, оһохчут, бортунуой, биригэдьиир, ударник, рабочай, үлэһит, ыһах ыаччы, бурдук ыһааччы, оһо көрөөччү, эдэр, кырдыаҕас, үчүгэй, кыра, улахан.

Образец: добор — мин доборбун, эһи доборгун, кини добор; биһиги доботторбут, эһиги доботторгут, кинилэр доботтор.

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в подходящей форме сказуемости.

1	2	3
мин эһи кини биһиги эһиги кинилэр	оскуолаҕа колхозка манна дьиэҕэ тутууга	үлэһит сааһыт биригэдьиир үөрэнээччи остуорас оһохчут суотчут оһоһут болуотунньук
эн кини эһиги кинилэр	учуутал үлэһит колхозтаах үөрэнээччи от оһооччу мас кэрдээччи булчут балыксыт оһохчут	дуо

Переведите на якутский язык.

Наш посёлок большой. Он стоит около большого озера. В посёлке много старых и новых домов. В большом новом доме находится канцелярия совхоза. Он с высокой крышей. Во дворе находятся амбары, сарай и баня. Вася живёт в доме без крыши. Петя живёт в новом доме с крышей и с большими окнами. Этот дом светлый и тёплый. Мой отец работал на строительстве. Он хороший плотник. Два плотника сделали ворота, другие два плотника сделали лестницу. Отец Семёна печник. Он делает хорошие печи. В этом доме печи сделал он. Мы учащиеся. Летом мы помогаем совхозу. Мы хорошие косари и жнецы. Вы доярки, мы столяры. Вы сапожники, они портные. Ты старый кузнец, я молодой столяр. Бригадир позвали в канцелярию. Косарей мы видели на лугу. Рыбаки сегодня рыбачили на большом озере. Охотники убили много зайцев.

Сведения из грамматики.

Форма сказуемости множ. числа. Аффиксы сказуемости множественного числа в 1 и 2 лицах совпадают с аффиксами принадлежности (см. урок 21), а в 3 лице особый аффикс сказуемости отсутствует (выступает лишь аффикс множеств. числа основы). Таким образом, форма сказуемости во множествен. числе выражается следующим образом:

Лицо	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
I	1. Гласные, дифтонги, й, л, р 2. к, п, с, т, х 3. м, н, ҥ	-быт, -бит, -бут, -бүт -пыт, -пит, -пут, -пүт -мыт, -мит, -мут, -мүт	см. урок 62
II	1. Широкие гласные и дифтонги 2. Узкие гласные; й, л, р 3. к, п, с, т 4. х 5. м, н, ҥ	-быт, -бит, -бут, -бүт -гыт, -гит, -гут, -гүт -кыт, -кит, -кут, -күт -хыт, -хит, -хут, -хүт -ныт, -нит, -нут, -нүт	см. урок 62
III	форма множеств. числа	-лар, -лэр, -лор, -лөр -тар... -дар... -нар...	см. урок 5

Аффиксы сказуемости множеств. числа чаще всего приставляются к основе множеств. числа: *оболорбут* — мы дети, *рабочайдарбыт* — мы рабочие, *кыраларгыт* — вы маленькие и т. д. Основа может быть в единств. числе в том случае, когда она выражает качество: *биһиги ыраахпыт* — мы далеки, *эһиги үчүгэйгит* — вы хороши, *биһиги күүс-тээхпит* — мы сильны и т. д.

Формы принадлежности и сказуемости во множествен. числе различаются по смыслу и месту слова в предложении. Слова с формой принадлежности служат подлежащим или дополнением, форму сказуемости принимают слова, служащие сказуемым: *оболорбут манна үөрэнэллэр* — наши ребята учатся здесь (*оболорбут* — форма принадлежности); *биһиги манна үөрэнэр оболорбут* — мы дети, обучающиеся здесь (*оболорбут* — форма сказуемости).

64. АЛТА УОН ТӨРДҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

уулусса — улица
хангас — левый
хангас өттүгэр — на левой стороне
уна — правый
ампаар дьинэ — русская изба
балабан — юрта

онкучах — погреб, подполье
күрүө — изгородь
орто — середина; средний
ортотугар — посередине
суол — дорога
күргэ — мост
отуу — шалаш

Бөһүөлөк.

Биһиги бөһүөлөкпит күөл үрдүгэр турар. Уулусса хангас өттүгэр дьинэлэр тураллар, уна өттүгэр обуруоттар бааллар. Бөһүөлөк дьинэлэрэ үксэ ампаар дьинэлэр, балабан абыях. Үгүс дьинэ хаптаһын сарайдаах. Биһиги олбуорбут бөһүөлөк ортотугар турар. Олбуор иһигэр сарайдаах дьинэ, ампаар, кыра хотон уонна сарай баар. Ампаар иһигэр дирин онкучах баар. Онно сайын муус уурабыт. Олбуору тула күрүө баар. Олбуор кэннигэр даллар тураллар. Онно кыһын сүөһү аһыыр. Бөһүөлөктэн улахан суол тахсар. Кини күөл үрдүнэн ыраах барар. Бөһүөлөктэн чугас суолга биир улахан күрбэ баар. Сайын онно биһиги ооньубут.

Отвечайте на вопросы.

Бөһүөлөк ханна турарый? Уулусса хангас өттүгэр туохтар тураллар, уна өттүгэр туох баарый? Бөһүөлөк дьинэлэрэ үксэ ханныктарый? Үгүс дьинэ туохтаабый? Олбуор ханна турарый? Олбуор иһигэр туох баарый? Онкучах ханна баарый? Онно сайын тугу уураллар? Олбуору тула туох баарый? Олбуор кэн-

нигэр туох баарый? Олбуор кэннигэр туох баарый? Бөһүөлөктөн туох тахсар? Кини ханна барар? Суолга туох баарый? Оболор сайын онно тугу гыналлар?

Переведите.

Дьинэ хангас өттүгэр ампаар турар, ампаар уга өттүгэр сарай баар. Обуруот анныгар чугас уу баар. Ууга кыра суол киирэр. Манна сарайдаах саҥа ампаар дьинэ турар. Онно биир кыра балаҕан баар. Ол балаҕанга сайын олороллор. Онкучахха мууһу уонна аһы уураллар. Эбэм онкучахтан эт таһаарда. Кини билигин эбиэт буһарар. Ити онкучах бэрт дириг уонна тымныы. Кини сайын ирбэт. Күрүө үрдүгэр тураахтар олороллор. Биир уол тураабы кирпииччэнэн бырахта да, таппата. Вася уонна Петя аллара обуруокка бааллар. Кинилэр обуруот аһыгар уу куталлар. Ийэлэрэ фермаҕа барда. Кини ынах ыаччы. Аҕалара хонууга үлэлиир. Кини от охсооччу. Отчуттар бүгүн отууга утуйаллар. Кинилэр ыраах оттууллар. Эниги отчуттаргыт ханна үлэлиллэр? Эн отчуккун дуо? Оту охсобун дуу, мунһабын дуу? Эн ударниккын дуу, суох дуу? Эһиэхэ от быйыл хайдабый? Оккут үлэтэ хаһан бүтэр? Биһиги окко үлэлээбэппит, биһиги болуотунньуктарбыт. Эн тугу үлэлигин? Мин оһохчуппун. Эн эмиэ оһохчуккун дуо? Суох, мин тимир ууһабын.

Слова, взятые в скобки, поставьте в форме сказуемости.

Биһиги ол ампаар дьинэ олорор (дьоннор). Эн оһобу үчүгэйдик онорор (киһи). Эниги ханна үлэлиир (оболор)? Ити ханна олорор (киһи)? Мин манна олорор (обонньор). Эн үчүгэйдик үлэлиир (кыыс). Эн ити балаҕанга кыстыыр (эмээхсин). Мин ити балаҕанга кыстаабат (киһи). Эн оту охсубат (дыахтар). Биһиги балыктаабат (обонньоттор). Эниги кырдыбас (оһохчуттар). Биһиги эдэр (булчуттар). Эн (булчут) дуо? Эн ынах (ыаччы) дуо? Эн от (охсооччу) дуо? Мин оһо (көрөөччү) дуо? Биһиги (болуотунньуктар) дуо? Эниги (сааһыттар) дуо?

Составьте предложения.

1	2	3	4
мин эн ки- ни	ууга хангас	атах илии харах кулгаах	ыалдьар ыалдьыбат үчүгэй куһаҕан

1	2	3	4
мин эн кини биһиги эниги кинилэр	манна онно үчүгэй- дик куһа- ҕаннык	үлэлиир бултуур үөрэнэр ытар	булчут сааһыт балык- сыт киһи дьон оһо оһохчут

Переведите на якутский язык.

Наш двор стоит на левой стороне улицы. Мы живём в доме с крышей. Слева от дома находится амбар и сарай. Направо от амбара стоит небольшой хлев. Вокруг двора имеется изгородь. Эту изгородь сделал мой отец. Он хороший плотник. Он строит дома, амбары, сарай и другие. Мой старший брат хороший печник. Он в посёлке сделал много печей. Его печи греют хорошо и не дымят. В амбаре есть погреб. Туда спускают (кладут) лёд. От льда получается (приходит) чистая вода. Летом мы иногда живём в юрте. Некоторые люди зимуют в юртах. Наши сеноуборщики сейчас работают далеко от посёлка. Они спят в шалашах. Шалаша делают из сена. В больших просторных шалашах спит много народу, в низких тесных шалашах спит два-три человека. Работаете ли вы на лугу? Кто у вас самый хороший косарь? Косят ли у вас машины? Чем сгребают у вас сено?

65. АЛТА УОН БЭҢИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

мастерской — мастерская
сэп — инструмент; вещь
туттар сэп — орудие
эрбии — пила
устуруус — рубанок
сүгэ — топор

бүргэс — шило
эрбээ — пилить
устуруустаа — строгать
суор — тесать (топором)
үүттээ — сверлить
үлэлиэбим — буду работать

М а с т е р с к о й.

Совхозка кыра мастерской баар. Онно маһы уонна тимирин уһаналлар. Маһы уһанарга эрбии, сүгэ, устуруус, быһах, бүргэс уонна да атын туттуллар. Вася убайа мас ууһа. Кини миэбэли, буочуканы эгин оҕорор. Вася уонна мин арыт мастерскойга уһанабыт. Биһиги эрбибит, суорабыт, устуруустуубут, быһабыт, үүттүүбүт. Сарсын мин эмиэ мастерскойга үлэлиэбим. Вася онно кэлиэбэ уонна миэхэ көмөлөһүөбэ.

Отвечайте на вопросы.

Совхозка туох баарый? Мастерскойга тугу гыналлар? Маһы тугунан уһаналлар? Вася убайа туох үлэһитий? Кини тугу оҕо-

роруй? Мастерскойга арыт ким уһанарый? Кинилэр тугу гыналарый? Сарсын ким үлэлиэбэй? Вася онно кэлиэ дуо? Кини тугу үлэлиэбэй?

Переведите.

Сарсын биниги мастерскойга уһаныхпыт. Биниги долбуур оноруохпут. Бастаан хаптаһыны эрбиэхпит. Уонна Вася сүгэнэн суоруоҕа, мин устуруустуом. Онтон икки өттүгэр кыра хаптаһыннары саайыхпыт. Долбууру мин дьиэбэ аҕалыам, истиэнэбэ саайыам. Долбуурга кинигэлэри ууруом. Миэхэ билигин уһанар сэп суох. Мин устуруус, эрбиин уонна үчүгэй сүгэ атыылыһыам. Оччоҕо дьиэбэ уһаныам. Эн миигин кытта сарсын уһаныаҥ дуо?— Суох, мин сарсын ходуһаҕа үлэлиэм. Биниги массынанан от охсуохпут, дьахталлар илиинэн мунньуохтара. Оһохчуттар кэнсэлээрийэбэ оһох оноруохтара. Болуотунньуктар тутууга үлэлиэхтэрэ. Биниги кыргыттарбыт сарсын ойуурга отоннуу барыахтара. Киэһэ эн балыкты барыаҥ дуо? Кымыс иһиэххит дуо? Эт сиэххит дуо? Кинигэ аабыаҥ дуо? Миигин кытта оонньоон дуо? Аҕаҥ хаһан кэлиэбэй? Бу кинигэни ким ылай? Баанныкка ким барыай?

Спрягайте глаголы в форме будущего времени.

ыллаа, кэлсээ, оонньоо, төлөө, бар, кэл, тур, сүүр, аах, тик, сап, тарт, кэрт, саай, бас, быс, суун, көр.

Образец: аһаа — аһыабым, аһыабыҥ, аһыаба (аһыахпыт, аһыаххыт, аһыахтара)

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в будущем времени.

1	2	3	4
мин эн кинн биниги эһиги кинилэр	сарсын күнүс киэһэ бүгүн	мас бурдук сүөһү кинигэ	эрбээ быс аах аһат

1	2	3	4
эн кинн эһиги кинилэр	чэй кымыс килиэп эт	сиэ ис	дуо

Переведите на якутский язык.

Наша мастерская находится в этом доме. Здесь работают два столяра. Мы тоже иногда работаем в мастерской. Завтра я буду делать ящик. Вася будет делать полку. Мы пилим, тешем, строгаем и сверлим. Ящик я сколачиваю гвоздями. Мой отец купит мне пилу, топор, рубанок и шило. Он хороший плотник.

Сейчас он строит баню. Васин отец тоже плотник. Он строит мост на дороге. Твой дед и младший брат пилят дрова. Мы вечером тоже будем пилить дрова. Наша пила новая. Это чей топор? Где находится рубанок? Будешь ли ты вечером мастерить со мной? Есть ли у тебя шило? Хорошо ли ты строгаешь? Ребята, распилите мне эту доску! Не берите эту пилу, она плохая. Принеси мне маленький топор. Чей топор в амбаре лежит? Чья пила в сарае стоит? Будете ли вы сегодня пилить? Будешь ли ты сейчас строгать. Будем ли мы завтра мастерить? Увидите ли вы печников? Будешь ли ты помогать жнецам? Будут ли они сегодня работать на машине?

Сведения из грамматики.

Глаголы будущего времени (положительная форма). Форма будущего времени образуется с помощью аффикса *-ых*, к которому прибавляются аффиксы принадлежности: *бар-ых-ым* — я пойду, *бар-ых-ын* — ты пойдешь, *бар-ых-пыт* — мы пойдём, *бар-ых-тара* — они пойдут. Конечный долгий гласный основы сливается с дифтонгом аффикса: *аһаа + ыхым = аһыхым*, *үлэлээ + иэбим = үлэлиэбим*. Конечный дифтонг основы сохраняется в аффиксе: *ыхым* (я буду доить), *сиэ* — *сиэбим* (я буду есть).

Число	Лицо	Вид аффикса	Примеры
Един.	1	-ыхым, -иэбим, -уобум, -үөбүм	аһаа — аһыхым, кэпсээ — кэпсиэбим, тур — туруобум, көр — көрүөбүм.
	2	-ыхын, -иэбин, -уобун, -үөбүн	аһаа — аһыхын, кэпсээ — кэпсиэбин, тур — туруобун, көр — көрүөбүн.
	3	-ыха, иэбэ, -уоба, -үөбэ	аһаа — аһыха, кэпсээ — кэпсиэбэ, тур — туруоба, көр — көрүөбэ.
Множ.	1	-ыхпыт, -иэхпит, -уохпут, -үөхпүт	аһаа — аһыхпыт, кэпсээ — кэпсиэхпит, тур — туруохпут, көр — көрүөхпүт.
	2	-ыххыт, -иэххит, -уоххут, -үөххүт	аһаа — аһыххыт, кэпсээ — кэпсиэххит, тур — туруоххут, көр — көрүөххүт.
	3	-ыхтара, -иэхтэрэ, -уохтара, -үөхтэрэ	аһаа — аһыхтара, кэпсээ — кэпсиэхтэрэ, тур — туруохтара, көр — көрүөхтэрэ.

В единственном числе очень часто наряду с формой спряжения *барыхым, барыхын, барыха*, употребляется форма *барыам, барыан, барыа*. Эта форма является обычной в вопросительном предложении: *мин барыам дуо? Эн кэлиэн дуо? Кини көрүө дуо?*

66. АЛТА УОН АЛТЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

балта — молот
онгочо — лодка
бинтиэпкэ — винтовка
буорах — порох
буулдыа — пуля
доруобунньук — дробь
ботуруон — патрон
хотуур — коса

кыраабыл — грабли
туһах — петля (для лова)
сохсо — плашка, пасть
кыптый — ножницы
түүлээхчит — зверолов
сыты — острый
сыппах — тупой

Ким тугунан тутгарый?

Болуотунньук сүгэнэн суорар. Мас ууһа сүгэнэн, эрбинэн, устурууһунан уһанар. Тимир, ууһугар балта баар. Бортунуой иннэлээх, саптаах, кыптыйдаах. Балыксыкка онгочо, мунха илим баар. Сааһыт саанан эбэтэр бинтиэпкэнэн бултуур. Киниэхэ ботуруон, буорах, буулдыа, доруобунньук баар. Түүлээхчит хапкаанынан, туһабынан, сохсонон бултуур. Отчуттарга хотуур, кыраабыл баар.

Отвечайте на вопросы.

Болуотунньук тугунан суорар? Мас ууһа тугунан уһанар? Балта кимиэхэ баарый? Бортунуой туохтаабый? Балыксыкка туох баарый? Сааһыт тугунан бултуур? Киниэхэ туох баарый? Отчуттарга туох баарый? Түүлээхчит тугунан бултуур?

Переведите.

Болуотунньук сүгэтэ сыты. Уус балтата ыарахан. Күөлгэ онгочолоох дьон сылдыаллар. Кинилэр мунхалылар. Биһиги киэһэ эмиэ балыктыахпыт. Эн бу киэһэ күөгүлүөҥ дуо? Мин лааппыттан буорах уонна доруобунньук ылым. Эһиги сарсын саалана барыаххыт дуо? Ханнык түүлээби бултуугун? Куобабы сохсолуугун дуу, туһахтыгыгын дуу? Күһүн тиинниэн дуо? Мин эмиэ булчуппун. Күһүн тиинниэм уонна саһыллыам. Эһиги отчуттаргыт билигин ханна үлэлииллэр? Бу ким хотуура сытарый? Эн кыраабылы огоробун дуо? Ити хотуур сыты дуу, сыппах дуу? Ити хотууру мин ылабым. Бүгүн мин хотуурунан охсуом. Массынанан бүгүн ким охсоруй? Бу сиргэ массына охсуо дуо? Бу куһаҕан сир, манна оту хотуурунан охсуохтара. Ити дьон бүгүн от мунньоохтара. Эһиги бурдук быһааххыт. Бу уолаттар мас кэрдиехтэрэ, эн сүөһү маньябыҥ. Мин от охсуобум, ити кыыс мунньооҕа.

Спишите в форме будущего времени.

Огочону балыксыттар ыллылар. Түүлээхчиттэр бу үрэххэ тииннээтилэр. Мин туһабынан элбэх куобаҕы бултаатым. Эһэм бүгүн сохсо көрдө. Убайым лааппыттан буорах, буулдьа уонна доруобунньук атыласта. Совхозка элбэх хотууру аҕаллылар. Эһэм миэхэ үчүгэй кыраабылы онордо. Мин эйиэхэ сыты хотууру биэрдим. Улахан эрбиини болуотунньук ылла. Ити киһи бэрэбинэ суорда, мин устурууастым. Аҕан мастерскойга барда, ийэн ынах ыата. Сүөһүнү ити киһи аһатта. Аттар далга аһаатылар. Мууһу онкучахха уурдубут. Оҕолор уулуссаҕа оонньоотулар. Эһиги суолга күргэ онордугут. Отчуттар отууга утуйдулар.

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в форме будущего времени.

1	2	3	4	5
мин эн киһи биһиги эһиги киһилэр	бу ити ол	сүгэнэн устурууһунан быһаҕынан бүргэһинэн хотуурунан маһынан кирпиччэнэн	оһох остуол мас хаптаһын от киһилэп	кэрт устурууастаа быс үүттээ оҕус ¹ оҕор

1	2	3	4	5
киһи биһиги эһиги киһилэр	бу ити ол	сүгэнэн быһаҕынан бүргэһинэн маһынан хаптаһынынан	тугу	суор кэрт быс үүттээ оҕор

Переведите на якутский язык.

Плотник пользуется (туттар) топором, кузнец куёт молотом. Траву косят машиной или косой. Шилом сверлят, ножом режут. Пушных зверей (түүлээби) добывают капканами, петлей или плашками. Портной пользуется иголкой, ниткой и ножницами. Охотник стреляет из ружья или винтовки. Рыбакам нужна (наада) лодка, невод и сети. Охотники покупают патроны, порох, дробь и пулю. Наши рыбаки будут рыбачить на реке. Охот-

* См. урок 55 (охсуоҕум).

ники осенью будут промышлять сохатого. Мы завтра будем охотиться на бурундуков (моботойу). Скоро поспеют ягоды. Мы будем собирать ягоды (отонноо) в этом лесу. Эти девочки с озера будут носить воду (бас). Осенью ты будешь учиться в городе. Я скоро окончу эту школу. Вечером я буду читать эту книгу. Пойдет ли осенью в школу этот ребенок. Кончаешь ли ты школу в этом году? Будете ли вы читать эту книгу? Купишь ли ты газету? Возьмем ли мы эти книги? Кончите ли вы сегодня эту работу? Пойдут ли они сейчас в школу? Будете ли вы сейчас обедать?

67. АЛТА УОН СЭТТИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

булуук — плуг	малатыылка — молотилка
боромньу — борона	таһаҕас — груз, поклажа, багаж
боромньулаа — боронить	тиэй — возить, нагружать (на воз)
ыһар массыына — сеялка	тарт — тянуть
быһар массыына — жнейка	сынньар — бьет, молотит
охсор массыына — сенокосилка	борокуот — пароход
мунньар массыына — сеногребалка (конные грабли)	хоруй — пахать, соскребать

М а с с ы ы н а.

Саха сиригэр билигин араас массыына баар. Совхозка сирин булуук хоруйар. Булуугу трактор тардар. Ыһар массыына бурдугу ыһар, трактор боромньулуур. Быһар массыына бурдугу быһар уонна баайар. Комбайн бурдугу быһар уонна сынньар. Малатыылка бурдугу сынньар. Охсор массыына оту охсор, мунньар массыына оту мунньар. Автомобиль кинини уонна таһаҕаһы тиэйэр. Пароход ууга устар. Самолёт халлаанынан көтөр. Кинилэр эмиэ дьону уонна таһаҕаһы тиэйэллэр.

Отвечайте на вопросы.

Билигин ханна араас массыына баарый? Совхозка сирин туох хоруйар? Булуугу туох тардар? Ыһар массыына тугу гынар? Туох боромньулуур? Быһар массыына тугу гынар? Комбайн тугу гынар? Малатыылка тугу гынар? Оту туох охсор, туох мунньар? Автомобиль тугу тиэйэр? Ууга туох устар? Халлаанынан туох көтөр? Кинилэр тугу тиэйэллэр?

Переведите.

Бу трактор сэттэ булуугу тардар. Ити тракторист түүн утуйуо суоҕа. Кини түүн үлэлиир, күнүс утуйар. Ол тракторист

түүн үлэлиэ суоҕа. Кини күнүс үлэлиир, түүн утуйар. Ыһар массыналар бааһынаҕа табыстылар. Ити боромньулары ат тардыа суоҕа, трактор тардыаҕа. Бу массына бурдугу баайыа суоҕа, кини быһар эрэ. Манна бүгүн комбайн кэлиэ суоҕа. Мин охсор массынаҕа үлэлиэм суоҕа, от охсуохпут. Ити-дьоннор пароходунан барбаттар, самолётунаан кетөллөр. Мин ити сүгэнэн суоруом суоҕа, кини сыппах. Бу устурууһунан эн туттуон суоҕа дуо? Бүргэс эһиэхэ наада дуо? Ити быһаҕынан мин билгин туттуом суоҕа. Кыптый ким ылла? Иннэлээх сап кимиэхэ баарый? Үрүҥ сабынан эн тугу тигиэххиний? Ити дьахтар истээх таһаһы тигэр, кини көстүүмү тигиэ суоҕа. Бу эмээхсин ынаҕы ыа суоҕа.

Спрягайте глаголы в отрицательн. форме будущего времени.

балыктаа, тиһигээ, оонньоо, көтөрдөө, сыт, бил, олоҕ, көт, тиэй, баай, хоруй, тарт, сап, куттан, сүүр.

Образец: тур — туруом суоҕа, туруон суоҕа, туруо суоҕа; туруохпут суоҕа, туруоххут суоҕа, туруохтара суоҕа.

Спишите в отрицательной форме.

Эһиги бу дьыэҕэ олоруоххут. Мин бүгүн дьыэҕэ эбиэттиэм. Аҕам киэһэ манна кэлиэҕэ. Ити аты биһиги көлүйүүхпүт. Ити кинигэни эн сотору ааҕыан. Биһиги оҕолорбут кыһын манна үөрэниэхтэрэ. Ити үлэни эһиги киэһэ бүтэриэххит. Түүн самыыр түһүөҕэ. Мин киэһэ киһинэҕэ барыам. Ити дьон манна кэлиэхтэрэ. Биһиги сотору утуйуохпүт. Эһиги эрдэ туруоххут. Ити аттар далга киһриэхтэрэ. Ыһахтар бу оту снэхтэрэ. Ити биэни ийэм ыаҕа. Оҕустары мин аһатыам. Торбостору эһиги уулаһаххыт.

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в отрицательной форме будущего времени.

1	2	3	4	5
мин эн кини биһиги эһиги киһилэр	бүгүн быйыл күнүс киэһэ сарсын сотору	бу ити ол	киһигэни хаһыаты аты ынаҕы дьыэҕэ күөлгэ ойуурга	олоҕ бултаа балыктаа аах көр көлүй- ыа

1	2	3	4	5
мин эн кни биһиги эһиги күннлэр	бу ити ол	книгэни хаһыаты аты ынаҕы дьиэбэ күөлгэ ойуурга	олор бултаа балыктаа аах көр көлүй ыа	дуо

Переведите на якутский язык.

Эти плуги пахут хорошо. Эту борону конь не потянет. Вы будете боронить на этой пашне. У нас работают сеялки, жнейки, косилки, молотилки и комбайны. На этом лугу косилка не будет работать. Три автомобиля будут возить хлеб, две машины пойдут за грузами (дат. п.). Я на реке видел два больших парохода. Их густой чёрный дым виден издали. Мы поедем на этой лодке (этой лодкой). Рыбаки вечером будут неводить на этом озере. Ваши охотники скоро придут сюда. Мой отец купит мне новое ружьё. Я не буду стрелять из старого ружья (орудн. п.). Эти охотники не будут стрелять мелкой дробью, они охотятся на гусей. Я не буду покупать порох, у меня пороха много. Звероловы здесь не будут ставить (туруор) капканы. Этот кузнец хорошо делает капканы. Я здесь буду ставить плашки на зайцев (дат. п.). Мой дед хорошо делает грабли. Он тебе сделает хорошие грабли. Я завтра не буду работать в мастерской, у меня заболела правая рука.

Сведения из грамматики.

Отрицательная форма глаголов будущего времени. Эта форма образуется не с помощью суффикса, а посредством сочетания двух слов. Она образуется от положительной формы посредством прибавления слова *суоҕа* (форма принадлежности 3 лица единств. числа от слова *суох*): *барыам суоҕа* — я не пойду, *барыан суоҕа* — ты не пойдешь, *барыахпыт суоҕа* — мы не пойдём и т. д.

Лицо	Единственное число	Множественное число
I	ыллаа — ыллыам суоҕа, кэл — кэлиэм суоҕа, олоҕор — олоҕуорум суоҕа, көр — көрүөм суоҕа.	ыллыахпыт суоҕа, кэлиэхпит суоҕа, олоҕуохпут суоҕа, көрүөхпүт суоҕа.
II	ыллыан суоҕа, кэлиэн суоҕа, олоҕуон суоҕа, көрүөн суоҕа.	ыллыаххыт суоҕа, кэлиэххит суоҕа, олоҕуоххут суоҕа, көрүөххүт суоҕа.

Лицо	Единственное число	Множественное лицо
III	ыллыа суоҕа, кэлиэ суоҕа, олоруо суоҕа, көрүө суоҕа.	ыллахтара суоҕа, кэлиэхтэ- рэ суоҕа, олоруохтара суоҕа, көрүөхтэрэ суоҕа.

Дифтонг в конце основы глагола остается без изменения: ыа — ыам суоҕа, ыаҥ суоҕа, ыа суоҕа и т. д. сиэ — сиэм суоҕа, сиэн суоҕа, сиэ суоҕа и т. д.

68. АЛТА УОН АХСЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

ат сэбэ — сбруя, упряжь
сыарҕа — дровни, сани
тэлиэгэ — телега
хомуут — хомут
дуга — дуга
сэдиэлкэ — седёлка
сис быата — чересседельник

үүн — узда
буоһа — вожжи
тэһиин — повод
ыҥгыр — седло
ингэһэ — стремя
ыҥгырдаа — седлать
кымньы — кнут.

Ат сэбэ.

Кыһын аты сыарҕаҕа көлүйэллэр, сайын тэлиэгэҕэ көлүйэллэр. Аты көлүйэргэ хомуут, дуга, сэдиэлкэ, сис быата, үүн, буоһа наада. Аты арыт ыҥгырдыллар. Ыҥгырга ингэһэ уонна тэһиин наада. Сыарҕалаах акка олороллор, ыҥгырдаах аты миинэллэр.

Отвечайте на вопросы.

Аты кыһын туохха көлүйэллэр? Сайын туохха көлүйэллэр? Аты көлүйэргэ туох нааданый? Аты өссө хайдах гыналларый? Ыҥгырга туох нааданый? Ханнык акка олороллор? Ханнык аты миинэллэр?

Переведите.

Бу атынан мин бүгүн от тиэйэбин. Кини сэбэ ханнаный? Бу ханнык ат хомуутай? Бу ханнык дуганый? Сис быата ханна баарый? Бу атын ат үүнэ, кини олус кыра. Аны буоһа уонна кымньы наада. Ити аты бостуук ылыаҕа. Кини аты ыҥгырдыаҕа уонна сылгы көрө барыаҕа. Ити ат ыҥгырга үчүгэй. Атын тэһиинэ олус кылгас. Бу ыҥгыр олус кытаанах, мин сымнаҕас ыҥгыры таптыбын. Атым ингэһэтэ олус үрдүк. Ол аты

тобо ынгырдаатылар? Ити тэлиэгэбэ тугу тиэйэбит? Итиннэ биһиги олоруохпут суоҕа дуо? Эһиги ити тэлиэгэбэ олоруоххут суоҕа, ол тэлиэгэбэ олоруоххут. Ити дьон ынгыр атынан бараллар дуу, тэлиэгэнэн бараллар дуу? Кинилэр ынгыр атынан барыахтара суоҕа, таһаҕастара элбэх. Мин ити акка олоруом суоҕа, ынгыр аты мииниэм. Ити аты ынгырдаамаҥ, кинини охсор массынаҕа көлүйүөхтэрэ. Бу атынан бүгүн таһаҕас тиэйиэхтэрэ. Ол ат элбэх таһаҕаһы тардыа суоҕа, кини олус кырдыаҕас. Хара ат массынаҕа барыа суоҕа, кини булуукка уонна боромньуга үчүгэй. Быһар массынананы трактор тардыаҕа.

Спрягайте глаголы в положительной и отрицательной форме будущего времени.

балыктаа, илимнээ, отонноо, төлөө, бүтэр, суор, көмөлөс, баай, хоруй, суун, куттан, бырах, сап, тик.

Образец: эрбээ — эрбиэбим, эрбиэбин, эрбиэбэ, эрбиэхпит, эрбиэххит, эрбиэхтэрэ; эрбиэм суоҕа, эрбиэнг суоҕа, эрбиэ суоҕа, эрбиэхпит суоҕа, эрбиэххит суоҕа, эрбиэхтэрэ суоҕа.

Спишите в форме будущего времени.

Бу сыарҕаларга бурдук тиэйэллэр. Сайын ити суолунан тэлиэгэ барбат. Мин аты көлүйэбин. Эн аты ынгырдыгыҥ. Ити кыс аты мииммэт. Мин ынгыра суох аты мииммэппин. Эн аты ингэһэтэ суох мииммэккин. Эн сэдиэлкэни оноробун дуо? Сис быатын тардабын дуо? Аты ким буоһалырый? Үүнү ханна ыйыгыт? Кымньыны ханна уурабыт? Бу ат булуугу тардар, ол ат тардыбат. Бүгүн эн малатыылкаҕа үлэлигин. Тракторга мин үлэлээбэппин. Эһиги сарсын бурдук сыннабыт, биһиги от тиэйэбит. Мин бүгүн таһаҕас тиэйэбин, эн бурдук сыннабын.

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в форме будущего времени (полож. или отриц.).

1	2	3	4
мин эн кини биһиги эһиги кинилэр	чэпчэки ыарахан саҕа эргэ кытаа- нах сымна- бас	дуганы хомууту ынгыры буоһаны үүнү быаны	ыл биэр аты- лас аты- лаа

1	2	3	4	5
мин эн кини биһиги эһиги кинилэр	чэпчэки ыара- хан саҕа эргэ үһүн	дуганы хомуу- ту ынгыры буоһа- ны кым- ньыны сыар- ҕаны быаны	ыл биэр аты- лас аты- лаа	дуо

Переведите на якутский язык.

В этой мастерской делают сбрую. Здесь совхозы берут хорошие хомуты, седёлки, сёдла, вожжи и прочее. Мой дед для совхоза (совхозу) делает дровни, сани и дуги. Я буду помогать ему. В мастерской будут делать телеги. Я буду седлать этого коня. Я люблю мягкое седло. Это седло слишком твердое. Я не возьму такое седло. Ты запряжёшь того коня. Дайте ему большой хомут и длинные вожжи. Возьмите эти вожжи, они слишком короткие и тонкие. Кто хорошо натянет чересседельник? Кто запряжёт этого коня в телегу? Кто поил коня? Где будет работать тот конь? Запряжёте ли этого коня в плуг? Где будет работать сегодня жнейка? Будешь ли ты работать на тракторе? Здесь сегодня комбайн не будет жать. Сенокосилки сейчас отправляются (уходят) на луг. Кузнец будет работать (мастерить) в поле. Сеноуборщики будут спать в шалашах. Доярки завтра не пойдут на луг. Вы сегодня помогите косарям. Кончайте эту работу. Сегодня вы не косите траву, пилите дрова. Ты вози сено, дрова не руби.

69. АЛТА УОН ТОХСУС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

кулун тутар — март
халтархай — скользкий
сыыр — горка, крутизна
ханкы — коньки
ханкылаа — кататься на коньках
тыы — лодка
эрдни — весло
туораа — переправляться, пересекать

эрт — грести, 3 л. ед. ч. — эрдэр
салааска — санки, салазки
хайыһар — лыжи
хайыһардаа — кататься на лыжах
күрт — сгребать лопатой, 3 л. ед. ч. — күрдьэр.
иккиэн — оба
обут — падать
хатыскаалаа — кататься.

Ыраас салгынга.

Ичигэскэ биһиги үксүн таһырдыа сылдыабыт, ыраас салгынынан тыынабыт. Саас кулун тутарга ичигэс буолар. Күнүс хаар үрдэ кыратык ирэр. Киэһэ уонна сарсыарда кини тонор. Суол халтархай буолар. Оччоҕо биһиги хайыһардыыбыт, сыыртан салаасканан түһэбит. Мууска хаары күрдьэбит уонна ханкынан хатыскалыыбыт. Сайын биһиги оночонон уонна тыынан өрүскэ устабыт. Мин Васялыын киэһэ өрүскэ киириэхпит. Тыыбыт икки эрдилээх. Биһиги иккиэн эрдиэхпит.

Отвечайте на вопросы.

Биһиги хаһан таһырдыа сылдыабыт? Оччоҕо ханнык салгынынан тыынабыт? Кулун тутарга хайдах буоларый? Күнүс туох

буоларый? Киэһэ, сарсыарда туох буоларый? Суол ханнык буоларый? Оччоҕо биһиги тугу гынабыт? Мууска тугу гынабыт? Сайын ким өрүскэ киириэбэй? Ты ханныгый? Хас киһи эрдиебэй?

Переведите.

Вася үчүгэй хайыһардыт. Кини хайыһарынан хонууга, ойуурга, хайаҕа сылдьар. Ханкынан кини эмиэ бэрт түргэнник барар. Эн хайыһардыгыҥ дуо? Хайыһарыҥ үчүгэй дуо? Хайыһарынан сыртан түһэбин дуо? Ити оҕолор ханкыны маһынан онороллор. Мууска тимир ханкы улахан. Эн ити ханкыны кэт. Петя Мишалыын ханкылыыллар. Люба Дашалыын хайыһардыыллар. Бу сыр олус халтархай. Лиза Сонялыын оҕуттулар. Салааскалара туспа барда. Эн ити хайыһары кэтимэ, охтуоҕун. Мин сыртан үчүгөйдик түстүм, охтубатым. Онно Сергей Ивановныын хаар күрдьэллэр. Кинилэр ханкылыыр сир онороллор. Шура Сергейдиин үрэххэ хайыһардыыллар. Ити киһи тыны үчүгөйдик онорор. Кини тыта чэпчэки уонна түргэн. Онно түөрт эрдилээх улахан оночо турар. Ол оночонон өрүһү туорууллар. Бүгүн тыаллаах күн, дьон өрүһү туораабаттар. Сарсын биһиги Федоттуун туоруохпут. Мин тыны даҕаны, оночону даҕаны үчүгөйдик эрдэбин. Ити эрдии олус суон уонна ыарахан. Бу эрдии синньигэс уонна чэпчэки. Ити уоллуун биһиги киэһэ илимниэхпит. Биһиги оночону ылахпыт суоҕа, икки тыны ылахпыт. Биһиги иккиэн туспа балыктыахпыт.

Образуйте форму совместного падежа.

Дьиебэ (бэргэһэ) олорума. Ынаҕым (торбос) барда. Атын (ыныыр) турар. Дьиебэ (ханкы) кииримэн. Эһиги (танас) утуйуман. Кылааска (сон) олоҕботтор. Ити ыт (куоска) бииргэ утуйаллар. Петя (Сергей) бииргэ үөрэниэхтэрэ. Федот (Антон) иккиэн үлэлиллэр. Семен (Федор) күөлгэ мунҕхалыыллар. Маша (Андрей) мууска ханкылыыллар. Эн (Иван) от охсуоххут. Эһиги (оҕолор) отоннуу барыаххыт. Оҕолор (учуутал) кылааска олоҕоллор. Петя (Вася) салаасканан хатыыскалыыллар.

Составьте предложения.

1	2	3	4
мин эн киһи биһиги эһиги киһилэр	бүгүн сарсын күнүс киэһэ сарсыарда кыһын сайын	эйигинниин киһилиин эһигинниин киһилэрдиин оҕонньордуун уоллуун Василийдыын Иванныын	бар кэл үлэлээ бултаа кэпсэт олор

1	2	3	4	5
биһиги кини эһиги кинилэр	бу ити ол	киһилнин уоллуун оһонһордуун оболордуун дһонһордуун	ханна	бар олор үөрэн үлэлээ бултаа балыктаа

Переведите на якутский язык.

У нас в марте становится тепло. Дети с горки катаются на санках. Мы с Васей катаемся на лыжах и коньках. Мы оба спускаемся с горы. Моя младшая сестра тоже катается на лыжах. Летом мы плаваем на лодке. Мы с Васей гребём хорошо. У Васи есть сети. Мы часто с ним рыбачим на реке. Весной мы охотимся на уток. Петя хорошо ездит верхом на лошади. У него хорошее мягкое седло. Семён с Егором запрягли коня и поехали в город. Андрей с Романом работают в мастерской. Они будут делать дровни и телеги. Мы с Андреем будем поливать капусту. Ты с Машей пойдёте с нами (биһигини кытта) и будете помогать нам. Учитель с ребятами пошёл на луг. Они будут помогать колхозу. Бригадир с сеноуборщиками на работу вышел рано. Они будут косить около круглого озера. Сборщики ягод (отонһуттар) с ведрами и тазами отправились в лес. Они будут собирать бруснику и сдадут в столовую.

Сведения из грамматики и орфографии.

1. Совместный падеж. Этот падеж образуется с помощью аффикса — *лыын*, который даёт следующие варианты:

Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1. Гласные, дифтонги; л	-лыын, -лиин, -луун, -лүүн	аба — абалыын, кини — киһиллиин, обо — оболуун, дьэ — дьэлиин, уол — уоллуун.
2. к, п, с, т, х	-тыын, -тиин, -туун, -түүн	ыскаап — ыскааптыын, иһит — иһиттиин, оһох — оһохтуун, түннүк — түннүктүүн.
3. й, р	-дыын, -диин, -дуун, -дүүн	сарай — сарайдыын, чэй — чэйдиин, доһор — доһордуун, көтөр — көтөрдүүн.
4. м, н, ң	-ныын, -ниин, -нуун, -нүүн	аан — аанныын, илим — илимиллиин, хотон — хотоннуун, бөдөн — бөдөннүүн.

Имена в форме совместного падежа обозначают предмет, принимающий участие в совершении действия и отве-

чают на вопрос *с кем? с чем?* — *оболуун* — с ребёнком, *киллиин* — с человеком, *аттыын* — с конём, *соннуун* — в шубе (с шубой).

Активное участие предмета в совершении действия выражается формой множественного числа сказуемого: *эн Иванныын балыктыаххыт* — ты с Иваном будете рыбачить, *энэ бөрөлүүн охсустулар* — медведь с волком подрались.

Пассивная или второстепенная роль участвующего предмета отличается формой единственного числа сказуемого: *мин соннуун олоробун* — я сижу в шубе; *эн Иванныын барабын* — ты идёшь с Иваном.

2. **Гласный в аффиксе заимствованного слова.** Огласовка аффикса при заимствованной в русском написании основе регулируется следующими правилами:

а) Если заимствованная основа содержит в себе хотя бы один из задних гласных (*а, ы, о, у* или буквы *ё, я, ю*), то в аффиксе пишется *-ы* или *-а*: комитет — комитеты, комитетка; лётчик — лётчигы, лётчикка; юрист — юрины, юриска.

б) Если заимств. основа содержит только передние гласные (*е, и, э*) или заканчивается суффиксом *-тель*, то в аффиксе пишется *-и* или *-э*, бензин — бензини, бензингэ; председатель — председатели, председательгэ.

в) Если в последнем слоге заимств. основы содержатся *у, ю* или подударное *о, ё*, то в аффиксе пишется *-у* или *-а*: вагон — вагону, вагонга, самолёт — самолёту, самолётка.

В совместном падеже пишется: Иван — Иваннын; Сергей — Сергейдин, Виктор — Виктордын, Егор — Егордуун.

70. СЭТТЭ УОН(УС) УРУОК.

ПОВТОРЕНИЕ.

Переведите.

1. Фабрикаба, заводка, шахтаба, рабочайдар үлэлиллэр. Болуотунньук дьизэ тутар. Мастерскойга тимир ууһа, мас ууһа, саппыкы онорооччу, бортунуой үлэлиир. Оһохчут оһох онорор. Түүлээби булчут булар, балыгы балыксыт тутар. Сүөһүнү бостуук маньыр. Оһону оһоһут көрөр. Аһы повар астыыр. Мин ийэм ынах ыаччы, аһам от оһсооччу. Биһиги үөрэнээччилэрбит, эһиги үлэһиттэргит. Биһиги оһолорбут, эһиги улахан дьоннорут. Мин сааһыппын, эн балыксыккын.

2. Биһиги бөһүөлөкпит элбэх дьизэлээх. Олбуор иһигэр ампаар, сарай, хотон уонна бааннык баар. Биһиги олбуорбут үр-

дүк сөппулуоттаах, аана эмиэ үрдүк уонна киэнг. Ампаарга муустаах онкучак баар. Совхоз кэнсэлээрийэтэ сырдык, ыраас хостордоох. Дьиэлэр уулусса ханас өттүгэр тураллар, уга өттүгэр обуруоттар бааллар. Суолга күргэлэр бааллар. Күөлү тула күрүө барар. Күөлгэ ходуһа баар. Ходуһаҕа отчуттар сылдыаллар.

3. Мастерскойга сүгэ, эрбии, устуруус, бүргэс, быһах, балта уо. д. а. баар. Мас ууһа эрбиир, суорар, устуруустуур, быһар, үүттүүр. Балыксыкка онгочо, тыы, илим, мунҕа баар. Сааһыкка саа, бинтиэпкэ, доруобунньук, буулдыа, буорах, ботуруон баар. Отчукка хотуур, кыраабыл баар. Булчут сохсонон, туһабынан, саанан бултуур. Бортунуой иннэлээх, саптаах, кыптыыйдаах. Бааһынаҕа булуук, боромньу, ыһар массыына, малатыылка трактор, комбайн үлэлнир. Ходуһаҕа охсор уонна мунньар массыыналар бааллар. Өрүскэ пароход устар, халлаанга самолёт көтөр, суолунан массыына, ат сылдыар. Аты сыарбаҕа, тэлиэгэбэ көлүйэллэр эбэтэр ыҥырдыйлар. Акка хомуут, дуга, сэдиэлкэ, сис быата, үүн, буоһа, тэһин, ыҥыыр, ингэнэ, кымньы туттуллар. Саас оҕолор ханкылыыллар, сыртан салаасканан түһэллэр.

Повторите слова.

Слова, введенные в тексты 61—69 уроков, впишите в словарь. Существительные выпишите по темам: «Профессии и занятия», «Постройки и сооружения», «Инструменты, орудия, машины». Остальные слова распределите по прежним группам (см. урок 20). Проверьте усвоение каждого слова по четырём показателям.

Повторите грамматические формы.

1. Образуйте формы с аффиксом *-һыт*, саа, дьиэ, оҕо, бөрө, мас, от, оһох, ырыа (песня), үҥкүү (танец), отон, моҕотой, күтэр, кус, түүлээх, суол, кэпсээн (рассказ).

2. Образуйте формы сказуемости единств. и множеств. числа: кини, оҕо, суруйааччы, үөрэнээччи, от охсооччу, ынах ыаччы, учуутал, эдэр, оҕонньор, уол, кырдыаҕас, кыра, улахан, дыахтар, эмээхсин, кыыс, убай, быраат, врач.

Образец: саха — мин сахабын, эн сахабын, кини саха; биниги сахаларбыт, эниги сахаларгыт, кинилэр сахалар.

3. Спрягайте глаголы в положит. и отрицат. форме будущего времени: ыраастаа, үлэлээ, оттоо, төлөө, ыа, сиэ, суруй, аах, кэл, көр, тут, бил, утуй, олор, тик, сап, кэт, суун, кэрт.

Образец: ыл — ылыам, ылыам суоҕа; ылыан, ылыан суоҕа; ылыа, ылыа суоҕа; ылыахпыт, ылыахпыт суоҕа, ылыаххыт, ылыаххыт суоҕа, ылыахтара, ылыахтара суоҕа.

4. Образуйте форму совместного падежа: Миша, Лиза, Виктор, Антон, Матвей, Федот, кыыс, уол, оҕо, оҕонньор, дьахтар, дьоннор, балыксыт, саппыкы, бэргэһэ, үтүлүк, үүт, остуол, оһох, аан, мас, от, уу, күөл, хаар, сир, чэй, күн.

5. Составьте по 5 предложений на каждую форму (аффикс *-һыт*, формы сказуемости, форма будущего времени, совместный падеж).

71. СЭТТЭ УОН БИИРИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

сыл — год
сэтинньи — ноябрь
ахсынньы — декабрь
тохсунньу — январь
олунньу — февраль
кулун тутар — март
муус тутар — апрель
ыам ыйа — май
бэс ыйа — июнь

от ыйа — июль
атырдьах ыйа — август
балаҕан ыйа — сентябрь
алтынньы — октябрь
хонук — сутки, ночёвка
нэдиэлэ — неделя
мүнүүтэ — минута
сөкүүндэ — секунда
бириэмэ — время

Б и р и э м э.

Сылга уон икки ый баар. Кыһынны ыйдар: сэтинньи, ахсынньы, тохсунньу, олунньу, кулун тутар. Сааскы ыйдар: муус устар, ыам ыйа. Сайынны ыйдар: бэс ыйа, от ыйа, атырдьах ыйа. Күһүңгү ыйдар: балаҕан ыйа, алтынньы. Ыйга отут, отут биир хонук буолар, нэдиэлэбэ сэттэ хонук. Хонукка (сууккаҕа) сүүрбэ түөрт чаас. Чааска алта уон мүнүүтэ. Мүнүүтэбэ алта уон сөкүүндэ. Саамай тымныы ый — тохсунньу, саамай ичигэс ый — от ыйа. Кыһын хаар түһэр, сайын самыыр түһэр. Кыһын күн аллара буолар, сайын күн үөһэ тахсар.

Переведите.

Оҕолор оскуолаҕа балаҕан ыйын маннайгы күнүгэр бараллар. Ыам ыйын сүүрбэ күнүгэр үөрэх бүтэр. От ыйын бэһис күнүгэр дьоннор от үлэтигэр киирэллэр. Ахсынньы сэттис күнүгэр аҕам куораттыыр. Кини онно алта хонукка сылдыһаҕа. Сэтинньи сэттис күнэ — Октябрьскай революция күнэ. Алтынньы сэттис күнэ — Советскай конституция күнэ. Ыам ыйын сүүрбэ бэһис күнүгэр өрүс мууһа барда. Сэтинньи төрдүс күнүгэр өрүс турда (тонно). Бу нэдиэлэбэ биһиэхэ малатыылка үлэлээтэ. Оҕолорбут уруоктара сарсыарда тобус чааска буолар, күнүс икки чааска бүтэр. Биир уруок уһуна түөрт уон биэс мүнүүтэ буолар. Куоракка сорох оҕолор киэһэ үөрэнэллэр. Эһиги хан-

нык бириэмэбэ үөрэнэбит? Уруоккут уһуна төһөнүй? Дьибэ хас чааска барабыт? Уруогу хаһан бэлэмниигит? Дьибэ төһө элбэх үлэни биэрэллэр? Кыһынны каникул ханнык ыйга буолар? Кини хас хонуктаабыт? Эһиги дьибит оскуолаттан төһө ыраабыт? Хас мүнүүтэнэн кэлэбит? Эһиэхэ чаһы баар дуо? Хас чаас буолла? Билигин үс чаас сүүрбэ мүнүүтэ. Сотору эбиэттиэхпит. Эһиги хас чааска эбиэттиигит? Оскуолаба иһи аһылык баар дуо? Онно тугу аһаталлар?

Спишите в форме сначала прошедшего, затем будущего времени.

Иһи оҕонньордуун биһиги бэс ыйыгар үчүгэйдик балыктыбыт. Алтынныга аһам куораттыыр. Бу нэдиэлэбэ мин Иванны кытта үлэлибин. Оҕолор күнүс дьибэ олоҕоботтор. Оскуолаба мин Васяны кытта барбаппын, Егордуун барабын. Мин дьибэ соннуун олоҕобоппун. Биһиги күөлгэ саата суох кириэбит (барабыт). Иһи суолунан тэлиэгэ сылдыбат. Өрүскэ оҕочолоох дьон балыктыыллар. Биһиги дьоммут иһи ойуурга куобахтыыллар.

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в форме настоящего, прошедшего, будущего времени.

1	2	3	4	5
мин эн кини биһиги эһиги киһилэр	бүгүн сарсын күнүс киэһэ билигин хойут	манна дьибэ күөлгэ хонууга ойуурга ходуһаба баһыһаба	саалаах сүгэлээх илиһнээх хотуурдаах оҕочолоох аттаах Васяһын Антоннуун	сырыт бар киһир үлэлээ бултаа

1	2	3	4	5
мин эн кини биһиги эһиги киһилэр	киһигэни маһы оту сүөһүнү балыгы көтөрү	сайын кыһын саас күһүн мэлдьи арыт	элбэхтик үчүгэйдик кыратык	кэрт оҕус бултаа өлөр аһат мин көлүй аах

Переведите на якутский язык.

В нынешнем году (быыл) река встала пятого ноября. Девятого октября выпало немного снега. Тот снег скоро растаял.

В этом месяце наступили сильные морозы. Самый короткий день бывает зимою двадцать третьего декабря. Самый длинный день бывает летом двадцать третьего июня. Сегодня долгота дня (күн уһуна) десять часов сорок пять минут. На этой неделе снег шёл (падал) двое суток. Это озеро замерзает в октябре месяце. Первые птицы прилетают (приходят) в апреле. В сентябре улетают (уходят) многие птицы. Наш совхоз в сентябре заканчивает уборку урожая (үүнүү хомуурун). Январь у нас холодный месяц, а июль самый жаркий. В июле мы купаемся в день два-три раза. В августе ночи бывают холодные. В сентябре падают листья, насекомых не видно. Мы в школу идем первого сентября. В день у нас бывает пять-шесть уроков. Урок продолжается (бывает) сорок пять минут. В котором часу у вас кончаются уроки? Далеко ли (төһө ыраах) от школы вы живете? Сколько минут вы идете до дому (домой?) Как долго (төһө өр) вы готовите уроки? Помогаете ли взрослым? Какую работу любите?

72. СЭТТЭ УОН ИККИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

Сиртэн хостонор туһалаах
баай — полезные ископаемые
ирбэт тонг — мерзлота, вечная мерзлота
үүнүү — урожай
хараба суох — слепой
дэлби тэбии — взрыв

биллибэт биричинэ — неизвестная причина
түүлээх — пушнина
кыһыл көмүс — золото
хорболдьун — олово
күүстээх — мощный, -ая, -ее
үөрэхтээх — грамотный
айылба гаһа — природный газ
оттук — топливо

Умайар газ.

Ол кэмтэн 100-тэн тахса сүл ааста. Саратов куоракка биридье онкучабар адьас биллибэт биричинэттэн күүстээх дэлби тэбии буолбут. Онтон сэрэнэн онкучабы буорунан көмөн, сирикытта тэн онорбуттар. Оччолорго Саратов анныгар айылба умайар гаһа баарын билбэт этилэр.

Советскай былаас сылларыгар разведчик-геологтар айылба гаһын сир түгэбиттэн биһиги дойдубут элбэх муннуктарыгар буллулар. Бу саамай чэпчэкилик турар оттук.

Гаһы фабрикалар, заводтар оттук оностоллор. «Күөх уот» үгүс үөрэнээччилэр дьээлэригэр эмиэ умайар.

Газтан пластмассаны, танас өрөр утахтары, эмтэри, кырааскалары, лаахтары, силими уонна да атын бородуукталары онорон таһаараллар.

1967 сылга Саха сиригэр бастакы газопровод үлэбэ кирибитэ.

Переведите на якутский язык.

Якутская АССР.

Якутская Автономная Советская Социалистическая Республика образована 27 апреля 1922 года. Якутия богата полезными ископаемыми. В Якутии добывают алмазы, золото, олово, слюду, каменный уголь, газ и др. Якутская АССР — самая холодная область страны. Якутия расположена в зоне многолетней мерзлоты. Климат резко континентальный. Зима суровая и длинная. Но обилие тепла и света в короткое летнее время позволяет получить хороший урожай овощей, картофеля, кормовых и зерновых культур.

Многое в Якутии делается впервые в мировой практике: строительство на вечной мерзлоте ГЭС, проведение газопровода, экспериментальные арктические поселки и многое другое.

Якутская АССР занимает одно из первых мест в СССР по объёму заготовок пушнины. Она ежегодно даёт более половины всесоюзной добычи белого песка. Отправляются в тайгу и тундру тысячи охотников.

До революции в Якутии слепых было больше, чем грамотных. Народ не имеющий до революции своей письменности, теперь читает на родном языке Карла Маркса и В. И. Ленина, произведения русской и мировой классики.

Сведения из грамматики.

Причастие настоящего времени. Причастие или глагольное имя настоящего времени образуется от корня (основы) глагола с помощью аффикса *-ыыр* (после гласных) и *-ар* (после согласных). Отрицательное причастие настоящего времени образуется с помощью аффикса *-бат* (*-пат*, *-мат*). Это же причастие в спряжении глаголов несёт функцию глагола 3 лица единств. числа (наст. времени). См. уроки 4, 6, 8, 9.

В полном виде образование этой формы представляется следующим образом:

Форма	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
Положительная	1. Долгие гласные и дифтонги	-ыыр, -иир, -уур, -үүр	ыллаа — ыллыр (чычаах), үлэлээ — үлэлир (киһи), оонньоо — оонньоур (оҕо), төрөө — төрүүр (ынах), ыа — ыыр (дьахтар).
	2. Согласные	-ар, -эр, -ор, -өр	сыт — сытар (ынах), тур — турар (ат), омор — оморор (оҕо), кет — кетөр (аал).

Форма	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
Отрицательная	1. Долгие гласные, дифтонги: й, л, р	-бат, -бэт, -бот, -бөт	ыллаа — ыллаабат, үлэлээ — үлэлээбэт, ыа — ыабат, суруй — суруйбат, ыл — ылбат, көр — көрбөт.
	2. к, п, с, т, х	-пат, -пэт, -пот, -пөт	быс — быспат, тик — тикпэт, сот — соппот, көт — көппөт.
	3. м, н, нг	-мат, -мэт, -мот, -мөт	суун — сууммат, сим — симмэт, тонг — тонгмот, көн — көммөт.

Основное значение причастия состоит в обозначении признака, выражаемого действием: *ыллыыр чыычаах* — поющая птичка, *ооньуур обо* — играющий ребенок, *сытар ынах* — лежащая корова, *көтөр аал* — летающий корабль, *үлэлээбэт обо* — не работающий ребенок, *көрбөт обоньор* — невидящий старик.

Значение формы *-ыыр (ар)* в контексте зависит от места слова в предложении. Впереди существительного эта форма имеет значение причастия — определения (*турар ат* — стоящая лошадь), следуя за существительным, эта форма приобретает значение глагола — сказуемого (*ат турар* — лошадь стоит).

Наряду со своей глагольной и причастной функцией эта форма нередко выступает также в значении существительного, *барарым чугаһаата* — скоро мне уходить (дословно: уход мой приблизился). *Бу ыт утуйары таптыыр* — эта собака любит сон (спать); *турарга кини баар этэ* — при вставании он присутствовал.

73. СЭТТЭ УОН ҮНҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

нуорма — норма
хаачыстыба — качество
бородуукта — продукт
харчы — деньги
бириэмийэ — премия
бастыг — первый, лучший
туйгун — отличный
бэрт — отличный, превосходный
ханлык даҕаны — любой, никакой

хаһан даҕаны — никогда, всегда
сүүһүнэн — сотнями
аһара толорор — перевыполнять
сүбэлээ — советовать
көтүт — пропускать
хойутаа — опаздывать
өлөр (харчыны) — зарабатывать, вырабатывать.

~~ХАРЧ~~

АБАС - НУЗДА

Коммунистической үлэ ударнига.

Николай Федотов совхозка бастыг үлэһит. Кини ханнык да-
баны үлэбэ барытыгар бэрт, барытыгар нуорманы аһара толо-
рор. Ыһыга, хомуурга, сир үлэтигэр, мас үлэтигэр кини мэл-
дьи туйгуннук үлэлиир. Кини онорбут үлэтэ мэлдьи бастыг
хаачыстыбалаах буолар. Федотов хаһан дабаны үлэбэ хойутаа-
бат, күнү көтүппэт. Кини үлэни үчүгэйдик тэрийэр, атын дьон-
но сүбэлиир, көмөлөһөр. Федотов— коммунистической үлэ удар-
нига. Сыл аайы кини элбэх харчыны ылар. Киниэхэ үгүстүк
бириэмийэ биэрэллэр. Рабочайдар бары Федотовы таптыыллар.

Переведите.

Эһиги совхозкутугар коммунистической үлэ ударниктара
бааллар дуо? Хас ударник баарый? Эн ханнык үлэбэ сылды-
бын? Быйыл эһиэхэ хас үлэ күнэ баарый? Нуорманы аһара то-
лоробун дуо? Биир үлэ күнүгэр төһө харчыны ылабыт?

Биһиэхэ элбэх ударник баар. Мин совхозка обуруот биригээ-
дэтигэр үлэлибин. Нуорманы мин күн аайы сүүрбэ, отут бы-
рыһыан аһара толоробун. Мин ударникпын. Биһиги хамнаспы-
тын ый аайы ылабыт. Харчыны быйыл элбэби ылабыт.

Мин ыраастаабыт сирим бу баар. Эн олордубут хаппыыстан
ханна баарый? Эһиги ыспыт бурдуккут үчүгэйдик үүммүт. Эн
толорбут үлэбин биригэдьиир суруйда. Үлэлээбит аттары аһа-
тын, үлэлээбэтэх аттары көлүйүң. Уулаабатах аттары уулатың.
Бүгүн бурдук быспыт дьон сарсын от охсоллор.

**Спишите, образуя от глаголов, взятых в скобки,
причастия прошедшего времени.**

Биһиги кыһын (олор) дьибит ол баар. Эн (аах) кинигэн
ханна баарый? Мин (суруй) харандааһым наһаа сымнабас.
Аһан (өлөр) куобаһа ити баар. Биһиги (бултаа) балыккыт
ханнаһый? Вася (ыт) куһа көттө. Аһам (атыылас) саата бэркэ
табар. Бу дьибит (тут) дьон ити бааллар. Биһигини (үөрэт)
учуутал куораттаата. Үчүгэйдик (үөрэн) оһолорго бириэмийэ
биэрдилэр.

**Причастия настоящего времени замените
причастиями прошедшего времени.**

Тахсар күн. Түһэр хаар. Үүнэр от. Көтөр кус. Аһыыр аһым.
Онорор үлэм. Аһар кинигэн. Ыр ынаххыт. Көлүйэр аккыт.
Иһэр чэйгит. Кэтэр сонун. Тигэр таһаһың. Суунар уубут. Кэр-
дэр маспыт. Охсор оккут. Сир бурдуккут. Олорор дьибит. Тап-

тыр сирбит. Үөрэнэр оболор. Үлэлиир дьон. Ыалдьар эмээх-син. Бултуур киһи. Олорор оҕо. Үөрэнэр уол. Үлэлиир киһи.

Составляйте предложения, подставляя существительные (подлежащие) в форме принадлежности.

Образец: Эн охсубут отунг күөх.

1	2	3	4	1	2	3	4
мин эн кини бииги эһиги кинилэр	олорбут аахпыт охсубут сиэбит өлөрбүт	кини- гэ дьиэ от суо- рат кус	аһыы эмис үчүгэй күөх ичигэс	мин эн кини бииги эһиги кинилэр	үлэлээбит сылдьыбыт үөрэммит көрбүт бултаабыт	оскуо- ла кол- хоз сир күөл	ханна- ный ханны- гый

Переведите на якутский язык.

В этом совхозе много ударников коммунистического труда. Они работают быстро и хорошо. Они каждый день перевыполняют норму. Их работа всегда имеет отличное качество. На работу они никогда не опаздывают. Всякую работу они организуют хорошо. Ударники советуют и помогают другим колхозникам. Они вырабатывают много трудодней. Мой отец работает в сеноуборочной (отчут) бригаде. Он тоже ударник коммунистического труда. Работа выполненная (сделанная) им, всегда имеет отличное качество. Он никогда не пропускает рабочего дня и не опаздывает на работу.

В какой бригаде вы работали? Какие машины работали у вас? Какова машина, на которой работал ты? Каково качество сделанной тобою работы? Вот машина, на которой я работал (үлэлээбит массынам). Вот хлеб, сжатый мною (быспыт бурдугум). Сено, скошенное нами, находится на лугу. Капуста, посаженная вами, уродилась (выросла) отлично. Человек, с которым вы разговаривали (кэпсэппит киһигит), наш бригадир. Озеро, на котором вы охотились, находится близко от нас. Утки, убитые вами, очень жирные. Рыбак, которого вы видели, мой дедушка. Лодка, которую вы взяли, слишком велика (большая).

Сведения из грамматики.

Причастие прошедшего времени. Причастие прошедшего времени образуется от корня (основы) глагола с помощью аффикса *-быт*. Отрицательная форма имеет аффикс *-батах*. Эти аффиксы дают следующие варианты:

Форма	Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
Положительная	1. Гласные, дифтонги; й, л, р	-быт, -бит, -бут, -бүт	аһаа — аһаабыт, үлэлээ — үлэлээбит, суруй — суруйбут, көр — көрбүт.
	2. к, п, с, т, х	-пыт, -пит, -пут, -пүт	быс — быспыт, тик — тикпит, тот — топпут, түс — түспүт.
	3. м, н, ң	-мыт, -мит, -мут, -мүт	куттан — куттаммыт, миин — мииммит, тоҥ — тоҥмут, көн — көммүт.
Отрицательная	1. Гласные, дифтонги; й, л, р	-батах, -бэтэх, -ботох, -бетөх	аһаа — аһаабатах, үлэлээ — үлэлээбэтэх, озор — озорботох, көр — көрбетөх.
	2. к, п, с, т, х	-патах, -пэтэх, -потох, -петөх	быс — быспатах, тик — тикпэтэх, тот — топпотох, көт — көппетөх.
	3. м, н, ң	-матах, -мэтэх, -мотох, -метөх	куттан — куттамматах, миин — мииммэтэх, тоҥ — тоҥмотох, көн — көммөтөх.

По своему значению и употреблению причастие прошедшего времени, в основном, сходно с причастием настоящего времени. В качестве обозначения признака оно соответствует причастию русского языка: *түспүт хаар* — выпавший снег, *тоҥмут күөл* — замерзшее озеро, *тахсыбыт күн* — взошедшее солнце; *утуйбут уһугунна* — спавший проснулся, *барбыттар төһүннүлэр* — ушедшие вернулись. Но причастие в якутском языке может обозначать также действия, не принадлежащие определяемому: *аһыыр ас* — пища для еды, *олорор дьизэ* — дом, в котором можно жить, *утуйар хос* — спальная комната, *аһаабыт ас* — съеденная пища, *олорбут дьизэм* — дом, в котором я жил, *көрбүт сирбит* — место, которое мы видели (виденное нами).

В качестве сказуемого причастие прошедшего времени является глаголом 3-го лица ед. ч. прошедшего результативного (перфект): *хаар түспүт* — снег, оказывается, выпал; *күн тахсыбыт* — солнце уже взошло.

Выступая в предметном значении это причастие принимает падежные формы: *олорбуттааҕар үлэлээбит ордук* — работа лучше сиденья (лучше работать, чем сидеть), *турбут ыраатта* — уже давно, как встали (дословно: вставание бывшее отдалилось).

74. СЭТТЭ УОН ТӨРДҮС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

бугул — копна
түүтэх — сноп

куолас — колос (колосья)
маннайгы — первый, начальный

кураанах — сухой
инчэбэй — мокрый, сырой
киир — вступать, приступать
ук — вкладывать, закладывать
от кэбиһэр — метает сено
(стог)

бугуллаа — ставить копны,
копнить
харбаа — подгрести
куур — сохнуть, высушить
тас — носить, перевозить
куоталаһы — соревнование

Хомуур үлэтэ.

Совхозка хомуур үлэтин ударнайдык ытталлар. Хомуурга элбэх киһи, элбэх массына үлэлиир. Оболор эмиз көмөлөһөлөр. Бастаан дьон от үлэтигэр киирэллэр. Маннайгы күнэргэ сиилэс угаллар. Онтон от охсоллор. Сайынны куйааска инчэбэй от сотору куурар. Кураанах оту муньбаллар, бугуллулар уонна кэбиһэллэр. От үлэтигэр аҕам бугул бугуллуур, мин харбыбын. Убайым от кэбиһэр, аҕаһым муньар. Массыналар оту охсоллор уонна муньбаллар. Бурдук үлэтигэр аҕам жнейкаҕа үлэлиир, убайым комбайнга сылдьар. Аҕаһым түүтэх баайар, мин түүтэх таһабын. Хомуур үлэтигэр социалистической куоталаһыны киэнник тэрийэллэр.

Отвечайте на вопросы.

Хомуур үлэтин совхозка хайдах ытталларый? Хомуурга ким үлэлиирый? Бастаан дьон ханнык үлэбэ киирэллэрий? Маннайгы күнэргэ кинилэр тугу гыналлар? Онтон тугу гыналлар? Сайынны куйааска инчэбэй от хайдах буоларый? Кураанах оту хайдах гыналлар? От үлэтигэр аҕам тугу гынар? Эн тугу гынабын? Убайын уонна аҕаһын тугу гыналлар? Массыналар тугу үлэлииллэр? Бурдук үлэтигэр тугу гынабыт? Куоталаһы ким хомуйар? Хомуур үлэтигэр тугу киэнник тэрийэллэр?

Переведите.

Сиилэс угар дьон ходуһаҕа сылдьаллар. Күөлгэ от охсубут массына бу турар. Бу от инчэбэй, мань муньуман. Куурбут оту муньун уонна бугуллаан. От кэбиһэр дьон ханна баалларый? От охсор массына ханна үлэлиир? Муньар массынаны манна ытын. Манна оттообут дьон сотору бурдук хомуургар бараллар. Бугул бугуллаабыт дьон самырга от охсоллор. Массынаҕа үлэлэбит дьон бириэмийэ ыллылар. Быйыл үгүс бородуукта баар буолуоҕа. Бу биригээдэбэ нуорманы аһара толорбут дьон элбэхтэр. Эн туруорбут бугулун алта уон биэс. Ити дьахтар баайбыт түүтэхтэрэ наһаа улахаттар. Ол сытар түүтэхтэри манна таһын. От муньар оболору манна ыһырын. Эһиэхэ көмөлөһөр оболор сарсын кэлэллэр. Бурдук быһыта бу нэдиэлэбэ бүтэр.

Спишите, образуя от выделенных глаголов причастия настоящего или прошедшего времени.

Биһиги (үлэлээ) совхозпут бэрт улахан уонна баай. Совхоз дьоно (оттоо) сирдэрэ ити баар. Биһиги бурдук (ыс) бааһынабыт мантан чугас. Эһиги (мус) оккут кураанах. Эн (туруор) бугулланы кыралар. Ити дьон (кэбис) отторо күөх. Биһиги (көр) оппут бастыг хаачыстыбалаах. Ийэнг (баай) түүтэхтэрэ бөдөҥнөр. Бүгүн (тиэй) бурдукпут сэлиэһинэй. Мин (аах) кинигэбин Вася ылыаба. Бу оҕолор (үөрэн) кылаастара ити баар. Эһигини (үөрэт) учуутал ол олорор. Кыыс (аах) хоско кирирдэ. (Утуй) хоско оҕо ытыыр. Бу ууну (суун) иһиккэ кут. Ийэм (иистэн) массынаба үлэлиир. Кини сайын (кэт) таһаһы тигэр.

Составляйте предложения, образуя от глаголов причастия настоящего или прошедшего времени и подставляя существительные в соответственной форме принадлежности.

1	2	3	4	5
мин эн кини биһиги эһиги киһилэр	билигин кыһын сайын сарсын	бултаа үлэлээ оттоо олор	дьиэ сир күөл ойуур	ыраах чугас улахан киэнг

1	2	3	4	5
мин эн кини биһиги эһиги киһилэр	бүгүн сарсын киэнэ бийыл	туруор быс аһат көлүй аах	кинигэ бүгүл түүтэх ат	ханнаһый хайдаһый хаһый

Переведите на якутский язык.

На уборке наша бригада работала по-ударному. Мы всегда перевыполняли норму и давали отличное качество. Сначала мы закладывали силос; затем мы косили, сгребали, копнили и метали сено. Косили большей частью машины. Скошенное сено просыхает в течение двух-трех дней. Затем мы сгребаем сено сеногребалками и граблями. Мужчины ставили копны, ребята и женщины подгребали. Мой отец хорошо копнит, а старший брат отлично метает стоги (сено). На уборке хлеба работали комбайны и жнейки. Вася работал на жнейке. Мы с Колей тас-

кали снопы. Маленькие ребята тоже помогали уборке. Они собирали упавшие колосья. Люди, намного (улаханнык) перевыполнившие нормы, все получили (взяли) премии.

Вот луг, на котором мы косили (оттоо). Вот пашни, на которых мы хлеб жали. Вот шалаши, в которых мы спали. Что делают теперь люди, которые работали на уборке? Где находятся машины, на которых вы работали? Приготовьте машины, выходящие на работу. Накормите лошадей, пришедших с работы.

75. СЭТТЭ УОН БЭНИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

ойбон — прорубь	хайыт — раскалывать
туттар сәп — орудие, инвентарь	сыннан — отдыхать
бурдук астыр — молотит	сылай — уставать
хаар типтэрэр — проводит снегозадержание	сылы мэлди — в течение всего года
өрөмүөннээ — отремонтировать	тиэйи — воз
обуос — обоз	илдьяллар — увозят, уносят, доставляют
кии — навоз	

Кыһынны үлэ.

Совхоз саамай улахан үлэлэрэ — ыһы уонна хомуур. Кинилэр саас уонна сайын кэлэллэр. Совхозка араас үлэ сылы мэлди баар буолар. Кыһын эмиз үлэ элбэх. Алтынныга уонна сэттиннигэ совхозка бурдук астыллар, государствоҕа бурдук туттараллар. Бурдугу кыһыл обуонунан илдьяллар. Сүөһү алтынныга от сиир. Сүөһүнү далга аһаталлар, ойбонго уулаталлар. Үгүс киһи сүөһүгэ от тиэйэр. Сорохтор мас тиэйэллэр. Маһы дьизэ таһыгар эрбииллэр уонна хайыталлар. Күһүн дьон мунхалыыллар, булчуттар бултуу бараллар. Мастерскойга сыарҕа, ат сэбэ, тэлиэгэ, буочука, араас туттар сәп онороллор. Тимир уустара кыһын массына өрөмүөннүүлэр. Сорох дьон государствоҕа таһаҕас таһаллар. Кулун тутарга бааһынаҕа хаар типтэрэллэр уонна кии тиэйэллэр. Оҕолор кыһын оскуолаҕа сылдыаллар. Кырдыаҕас дьон дьизэҕэ сыннаналлар.

Отвечайте на вопросы.

Совхоз саамай улахан үлэлэрэ ханныктарый? Кинилэр хаһан кэлэллэр? Алтынныга уонна сэттиннигэ тугу гыналлар? Сүөһү хаһан от сиир? Сүөһүнү ханна аһаталлар, ханна уулаталлар? Дьон тугу тиэйэллэр? Маһы дьизэ таһыгар хайдах гыналлар? Күһүн тугу бултууллар? Мастерскойга тугу онорол-

лор? Тимир уустара тугу гыналлар? Дьон кимиэхэ таһаҕас таһаллар? Кулун тутарга тугу үлэлииллэр? Оҕолор ханна сылдыаллар? Кырдыаҕас дьон тугу гыналлар?

Переведите.

Ынахтар далга аһы тураллар. Федот ойбонго ат уулата киридэ. Бүгүн биһиги малатыылканан бурдук астаатыбыт. Яков Андрейдын бурдук көтүттүлэр. Оҕоньор сарсын үс оҕунан от тиэйэ барар. Аҕам уонна убайым күөлгэ муус ыла сылдыаллар. Сарсын манна мунхаһыттар кэлиэхтэрэ. Ити оҕустар улахан тиэйини тардаллар. Уолаттар таһырдыа мас эрби тураллар. Мин бүгүн элбэх маһы хайыттым. Эһиги төһө элбэх маһы эрбээтигит? Эн сылайдыҥ дуо? Эһиэхэ ким от тиэйэрий? Сүөһүнү ким аһатарый? Эн сүөһүнү уулатаһын дуо? Ойбонгут төһө ырааһый? Эһигиттэн ким бултуу барарый? Эн биһигини кытта мунхалы барыаҥ дуо? Биһиги сарсын бу күөлү мунхалы кирибит. Убайым сотору тиһини барар. Биһиги совхозпут быйыл таһаҕаска уон аты ытар. Бүгүн үс киһи бааһынаҕа киһи тиэйэ бардылар. Быйыл тыаллаах кыһын буолла. Совхозка хаары элбэхтик типтэрдилэр. Эн сарсын кинтэ тиэй, эһиги маста эрбээн. Эһиги үрэхтэн отто тиэйин. Бу акка олус элбэхтик тиэйимэн, киһи атаҕа ыалдыар. Сарсын мантан кыһыл обуос барар.

Спишите, образуя от выделенных глаголов слитные деепричастия.

Аҕан мас (хайыт) таһыста. Оҕолор кинигэ (аах) олороллор. Ийэм иһит (сууй) турар. Коля таһырдыа (оонньоо) сылдыар. Эһэм Иваннын от (тиэй) бардылар. Дьахталлар ынах (ыа) таһыстылар. Биһиги остолобуойга (эбиэттээ) бардыбыт. Кысыпыт уу (бас) барда. Эмээхсин (утуй) сытар. Дьоннорбут (чэйдээ) олороллор. Эһиги туохтан (күл) олороһут? Эн хаһан (үлэлээ) бараһын? Ити дьон тугу (көр) олороллор? Эһиги ханна (бултаа) бараһыт?

Составляйте предложения, подставляя сказуемое в соответствующей форме одного из трех времен.

1	2	3	4
мин эн киһи биһиги эһиги киһилэр	оскуо- лаҕа дьиэҕэ таһыр- дыа колхоз- ка манна	аһы үлэли үөрэнэ оонньоу кэпсэтэ	тур олор бар кэл таһыс сырыт

1	2	3	4
мин эн киһи биһиги эһиги киһилэр	тугу хаһан ханна	оонньоу үлэли үөрэнэ кэпсэтэ аһы	бар кэл олор тур

Переведите на якутский язык.

Сегодня мы в совхозе молотили хлеб. Завтра наш совхоз отправляет (ыт) красный обоз. В октябре скотине дают сено. Мой отец пошёл к проруби поить лошадей. Я иду выпускать (таһаар) скотину из загона. Вы завтра поедете в лес за дровами (возить дрова). Эти ребята будут пилить и колоть дрова. Люди, работающие в мастерской, сделали много саней. Лошади, возившие навоз, сейчас отдыхают. Люди, перевозившие грузы, прубудут сегодня. Твой друг отправился рыбачить. Семён вышел колоть дрова. Дети побежали в школу учиться. Мы сидим и пьём чай. Николай с Матвеем стоят и пилят дрова. Маленькие дети лежат и спят. Взрослые все ушли работать.

На озере кто неводит (ходит)? Там кто скотину кормит (стоит)? Это кто дрова колет (стоит)? Вы сегодня идёте ли собирать ягоды (отоннуу)? Куда вы идёте охотиться на бурндуков (моботойдуу)? Вы сегодня не пойдёте жать хлеб, вы пойдёте таскать снопы. Ты пойдёшь рубить дрова, она пойдёт за водой (носить воду).

Сведения из грамматики.

1. Деепричастия. Деепричастие выражает действие, являющееся побочным или сопутствующим по отношению к действию, выражаемому другой глагольной формой. В якутском языке имеются четыре формы деепричастия.

2. Слитное деепричастие. Слитное деепричастие образуется от основы глагола с помощью аффикса *-ыы* (после гласных) и *-а* (после согласных). Эти аффиксы дают следующие вариации:

Конечный звук основы	Вид аффикса	Примеры
1. Широкие, долгие гласные и дифтонги	-ыы, -ии, -уу, -үү	аһаа — аһыы, үлэлээ — үлэлии, оонньоо — оонньоуу, төлөө — телүү, ыа — ыы, сиэ — сии
2. Согласные	-а, -э, -о, -ө	ыл — ыла, тиэй — тиэйэ, олор — олоро, көр — көрө, аах — ааҕа.

В употреблении слитного деепричастия можно различать два основных случая: 1. При спрягаемых глаголах, показывающих внешнее состояние или положение действующего лица в пространстве, это деепричастие обозначает действие, являющееся элементом сложного сказуемого: *аһыы олоробут* — кушая сидим (сидим и кушаем), *үлэлии турабыт* — работая стоим (стоим и работаем), *балыктыы сылдьаллар* — рыбака ходят (ходят и рыбачат). 2. При спрягаемых глаголах, обозначающих движение, это дее-

причастие выражает действие, мыслимое как цель действия — движения: *аһы бардыбыт* — мы пошли кушать, *үлэли кэллибит* — мы пришли работать, *сөтүөлүү сүүрдүлэр* — они побежали купаться. В этих случаях деепричастие выражает обстоятельство цели.

76. СЭТТЭ УОН АЛТЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

нэһилиэнньэ — население	сүрүн — основной
идэ — занятие, профессия	мантан ураты — кроме этого
бурдук үүннэри — хлебопашество	өссө — ещё
сүөһү үөскэти — скотоводство	хас да — несколько
киин — центр	оройуоннаабы — районный
эмчит — лекарь (лечащий персонал)	салай — руководить
	бэчээттэнэр — печатается
	үүннэр — выращивать

Биһиги оройуоммут.

Биһиги оройуоммутугар нэһилиэнньэ тыа хаһаайыстыбатынан дьарыктанар. Кини сүрүн идэтэ — бурдугу үүннэри уонна сүөһүнү үөскэти. Мантан ураты дьон өссө бултуулар, балыктыыллар. Оройуон киинигэр хас да мастерской баар: маһы уһанар, тимири уһанар, саппыкы тигэр, таһас тигэр. Оройуонна кирпиччэ завода баар. Оройуон иһигэр отут оскуола, түөрт балыыһа үлэлиир. Балыыһаларга араас эмчиттэр бааллар: врачтар, фельдшердэр, акушеркалар, сестралар. Оройуонна сахалы хаһыат бэчээттэнэр. Оройуоннаабы Совет бүтүн оройуон олобун, үлэтин тэрийэр уонна салайар.

Отвечайте на вопросы.

Эһиги оройуонгут нэһилиэнньэтэ тугу үлэлиир? Кини сүрүн идэтэ тугуй? Онтон ураты дьон өссө тугу үлэлиллэр? Оройуон киинигэр ханнык мастерскойдар баалларый? Ханнык заводтар баалларый? Оройуон иһигэр төһө оскуола, балыыһа баарый? Балыыһаларга ханнык эмчиттэр үлэлиллэр? Ханнык хаһыат бэчээттэнэрий? Оройуоннаабы Совет тугу үлэлиир?

Переведите.

Биһиги оройуоммут нэһилиэнньэтэ барыта совхозтарга баар. Совхозтар бурдугу элбэхтик ыһаллар. Аны обуруот да аһы элбэхтик үүннэрэллэр. Обуруот аһын үүннэрэн совхозтар хаһаайыстыба уонна доруобуйа улахан туһаны онороллор.

Сүөһүнү иитэн, совхозтар элбэх үүтү-арыны, эти ылаллар. Араас кыылы бултаан, дьоннор государствоҕа элбэх түүлээҕи биэрэллэр уонна элбэх эти ылаллар. Саппыкы тигэр мастерскойга үс саппыкы онорооччу үлэлиир. Тимири уһанар мастерскойга араас массыналары өрөмүөннүүлэр. Оройуоннааҕы балыһаҕа үчүгэй врачтар үлэлиилэр. Биһиги обонньорбут ыалдьан балыһаҕа барда. Аҕаһым быйыл, үөрэҕин бүтэрэн, үлэҕэ киирэр. Совхоз булчуттара элбэх түүлээҕи бултаан кэллилэр. Балыксыттар кооперативка элбэх балыгы аҕалан туттардылар. Кыһын мин оскуолаҕа хаатынка кэтэн барабын. Оҕолор бүгүн оскуолаттан сыарҕаҕа олорон кэллилэр. Эһиги ханнык аты көлүйөн барабыт? Ити ким ат миинэн кэллэ? Эн тоҕо таннан олоробуун? Ити оҕо ханна сүүрэн табыста? Эһиги төһө бэрт киинэни көрөн кэллигит? Ити уол тоҕо оскуолаттан кинигэ ылан аахпатый?

Спишите, образуя от выделенных глаголов, соединительные деепричастия.

Эһиги оскуолаҕа (бар) үөрэниҥ. Эн дьиэҕэ (киир) омор. Мин оронго (сыт) утуйдум. Манна (олор) чэйдэ иһин. Бааһынаҕа (бар) бурдукта быһын. Вася сонун (кэт) таһырдыа табыста. Булчут сааны (ыл) бултуу барда. Оҕолор эрдэ (тур) отоннуу табыстылар. Аҕам ат (көлүй) совхозка барда. Элбэх самыыр (түс), суол инчэбэй буолла. Массыналар үчүгэйдик (үлэлээ), хомуур үлэтэ эрдэ бүттэ. Быйыл ичигэс саас (буол) үүнүү олус бэрт. Мин бүгүн обуруокка (үлэлээ) кэллим. Дьахталлар ынах (ыа) киирдилэр. Оскуолаҕа киинэ (көр) кэллибит.

Дописывайте одно или два слова.

Образец: Эн кинигэтэ ылан аах. Биһиги сон кэтэн, таһырдыа табыстыбыт.

Эн кинигэтэ ылан... Биһиги сон кэтэн... эһиги атта көлүйөн... Бу сүгэни ылан... Сааһыттар күөлгэ киирэн... Оҕолор таһырдыа тахсан... Ийэм баһаартан эт атыылаһан... Аны икки сылынан мин үөрэхпин бүтэрэн... Сылгылар далга киирэн... Ынахсыттар хотонго тахсан... Учуутал кылааска киирэн... Убайым остолобуойга баран... Марфа тирээпкэни ылан... Эһиги бүгүнгү хаһыаты ылан... Сарсын биһиги эрдэ туран... Мин бүгүн бааһынаҕа баран... Эн бу сааны ылан...

Переведите на якутский язык.

Основное население нашего района — якуты. Есть немного русских. Все население находится в совхозах. Совхозы выращивают хлеб и овощи, разводят скот. В каждом совхозе имеются охотники. Они добывают пушнину. На озёрах, речках и на реке

ловят рыбу. В нашем районе есть несколько заводов и мастерских. Дети в школах обучаются на якутском языке (по-якутски). В районе есть несколько больниц. В больницах работают хорошие врачи и фельдшера. Районный Совет работает отлично.

Наш совхоз организовал (организовавши) красный обоз и сдал хлеб государству. Наши охотники добыли (добыв) много пушнины и сдали в кооператив. Рыбаки неводили (неводивши) на этом озере и взяли много крупных карасей. Охотники вышли (выйдя) в лес и убили много зайцев. Собака, испугавшись волка, побежала к людям. Мой отец убил зайца, выстрелив изда-лека. Мы пошли, одевшись потеплее (тепло). Возьмите эти книги и читайте (взявши читайте).

Сведения из грамматики.

Соединительное деепричастие. Это деепричастие образуется от основы глагола с помощью аффикса *-ан* (*-эн, -он, -өн*).

После основ на долгий широкий гласный и дифтонг в аффиксе выступает только *-н* (слияние гласных). Примеры: *аһаа — аһаан, үлэлээ — үлэлээн, тохтоо — тохтоон, төрөө — төрөөн, ыа — ыан, сиэ — сиэн; бар — баран, тиэй — тиэйэн, сот — сотон, кет — кетөн.*

По связи с действием спрягаемого глагола во времени можно различать два случая: 1. Соединительное деепричастие обозначает действие, предшествующее действию глагола: *ити оту аһалан, ынахтарга биэрин* — принеся это сено, отдайте коровам (принесите это сено и отдайте коровам); *маста хайытан киллэрин* — дров наколовши принесите (наколите дров и принесите).

2. Соединительное деепричастие обозначает действие, сопутствующее действию, глагола: *ыт куобаһы ытыран кэллэ* — собака пришла, неся в зубах зайца; *биһиги ат миһинэн барыахпыт* — мы поедem верхом (сидя верхом на коне).

По логической связи с глаголом соединительное деепричастие выступает в роли обстоятельства или самостоятельного сказуемого.

77. СЭТТЭ УОН СЭТТИС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

нэһилиэк — наслег
былаах — флаг
сайабылыанһа — заявление
ыспыраапка — справка
мунһах — собрание

сурук — письмо
уураах — постановление
ыйы — указание
албас — ошибка
быбар — выборы

испийнэк — список
бэбиэскэ — повестка
көннөр — исправлять

отчуоттаа — отчитываться
бэрэбиэркэлээ — проверить

Нэһилиэк Совета.

Бөһүөлөккэ совхоз кэнсэлээрийэтин аттыгар Совет дьиэтэ турар. Кини үрдүгэр кыһыл былаах баар. Совецка күн аайы элбэх киһи сылдьар. Сорохтор араас ыспыраапка ылааллар, сайабылыанньа биэрэллэр. Сорохтор председатели кытта кэпсэтэллэр. Арыт Совет дьиэтигэр мунньахтар буолаллар. Совецка күн аайы оройуонтан почта кэлэр. Кини хаһыаттары, суруктары, араас ыйыылары, уураахтары аҕалар. Оройуоннаабы Совет нэһилиэк Советын үлэтин мэлдьи салайар, албастарын көнөрөр. Оройуонтан инструктордар кэлэллэр. Нэһилиэк Совета оройуонга отчуоттуур. Оскуола Совет үлэтигэр көмөлөһөр. Оскуола оҕолоро колхозтарга көмөлөһөллөр. Быыбарга кинилэр испийнэк бэрэбиэркэлииллэр, бэбиэскэ таһаллар.

Отвечайте на вопросы.

Совет дьиэтэ ханна турарый? Кини үрдүгэр туох баарый? Совецка ким сылдьарый? Дьон онно тугу гыналларый? Совет дьиэтигэр туох буоларый? Оройуонтан туох кэлэрий? Кини тугу аҕаларый? Оройуоннаабы Совет тугу гынарый? Оройуонтан кимнээх кэлэллэрий? Нэһилиэк Совета ханна отчуоттуур? Оскуола туохха көмөлөһөр? Оскуола оҕолоро тугу гыналлар?

Переведите.

Улахан дьинэ үрдүгэр кыһыл былаах көстөр. Ол дьинэ нэһилиэк Совета баар. Бүгүн Совецка мунньах буолла. Мунньабы Совет председателэ аста. Мунньах уураах таһаарда. Уураабы секретарь суруйда. Федот Советтан ыспыраапка ылаары сайабылыанньа биэрдэ. Семен председатели кытта кэпсэтээри кэллэ. Иван почтанан сурук уонна бэбиэскэ ылла. Сарсын кооператив Совецка отчуоттуур. Кини үлэтин комиссия бэрэбиэркэлээтэ. Быйыл биһиги саҥа Советы быыбардыбыт. Быыбарга нэһилиэнньэ ортотугар улахан үлэ барар. Бу нэһилиэккэ баай совхозтар бааллар. Нэһилиэнньэ сүрүн идэтэ — бурдук үүннэри уонна сүөһү үөскэтии.

Бу аты ханна бараары көлүйдүгүт? Маҕаһынгна тугу ылаары бардын? Ити ынахтары ойбонго уулатаары таһаардылар. Бу массынанан өрөмүөннээри аҕаллылар. Ол дьон бурдук астаары иһэллэр. Эһиги хаһан кии тиэйэ барабыт? Ким мас эрбии барар? Эһиги тугу үлэлээри кэллигит? Ити уолаттар ханна бараары таньыннылар?

**Спишите, образуя от выделенных глаголов
деепричастие цели.**

Оболор отоннуу (бар) эрдэ турдулар. Обонньор уу (бас) обус көлүйэр. Мин сурук (суруй) чэрэниилэ ыллым. Биниги киннэ (көр) киэнэ оскуолаҕа бардыбыт. Аҕам мунньахха (бар) эрдэ аһаата. Оһохчуттар оһох (оһор) кэллилэр. Ийэм мизэхэ ырбаахы (тик) таһас ылла. Эһэнг (илимнээ) күөлгэ киирдэ. Дьон мунньахха отчуот (инит) оһороллор. Учуутал эн тэтэрээкин (көннөр) ылла. Мин бу кинигэни оболорго (аах) ыллым. Дежурнай кылаас испинһэгин (көр) турда.

**Составляйте предложения, подставляя сказуемое
в форме прошедшего или настоящего времени.**

1	2	3	4	1	2	3	4
мин эн кини биниги эһиги кинилэр	отонноору үлэлээри үөрэнээри илимнээри бултаары аһаары	оскуо- лаҕа колхоз- ка күөлгэ ойуурга остоло- буойга	бар киир та- һыс сы- рыт	эн кини эһиги кинилэр	тугу хан- на	үлэлээри көрөөрү бултаары суруйаары	олор тур бар кэл

Дополняйте предложения.

Мин үлэбэ бараары... Аҕам мас хайытаары... Сүөһүлэр аһаары... Ынахтарбыт уулаары... Оболор оонньоору... Уол сурукытаары... Остуорас оһох оттоору... Марфа муостаны сууһаары... Дьахталлар ынах ыары... Үлэһиттэр сынньанаары... Бу обоуут инээри... Эбэм сылабаар оргутаары... Дьоннор чэй инээри... Аҕаһым хаһыат ааһаары...

Переведите на якутский язык.

Здание Совета большое и новое. Над домом находится красный флаг. Сегодня здесь большое собрание. Слушают отчет Совета (Совет отчуотун). Утром прибыла почта из района. Я получил газеты и письма. Наследный Совет получил новые указания и постановления. Из района приехал инструктор. Он присутствует на собрании. Совет нашего наслега работает хорошо. Он хорошо руководит совхозами (вин. п.), помогает им, исправляет их ошибки.

Мой отец пошел в Совет, чтобы поговорить с председателем. Он получил справку, чтобы ехать в город. Он повезет на рынок муку, мясо и масло. Твой отец запрягает коня, чтобы везти хлеб

на мельницу. Моя мать, чтобы подоить коров, каждый день встаёт рано. Вася идёт на почту, чтобы отправить письмо. Петя пошёл к учителю, чтобы взять у него книгу. Я зажёл лампу, чтобы почитать газету. Моя бабушка принесла воды, чтобы поставить самовар.

Сведения из грамматики.

Деепричастие цели. Это деепричастие образуется с помощью аффикса *-аары* (*-ээри, -оору, -өөрү*).

После основы на долгий широкий гласный в результате слияния гласных в аффиксе выступает только *-ры*. Примеры: *аһаа — аһаары, үлэлээ — үлэлээри, тохтоо — тохтоору, төлөө — төлөөрү; бар — бараары, кэл — кэлээри, олор — олороору, кет — кетөөрү*. После дифтонгов также выступает *-ры*: *һа — һары, сһэ — сһэри*.

Это деепричастие имеет отрицательную форму, которая образуется с помощью аффикса *-маары* (*-мээри, -моору, -мөөрү*): *аһаа — аһаамаары, үлэлээ — үлэлээмээри*.

Деепричастие цели обозначает действие, которое обычно мыслится как цель другого действия, *аһаары кэллибит* — мы пришли, чтобы покушать; *үлэлээри бардылар* — они пошли, чтобы работать; *оһох онороору кирпииччэ абаллылар* — они принесли кирпичи, чтобы делать печку; *мин күөлгэ кус ытаары киирдим* — я отправился на озеро, чтобы пострелять уток.

Довольно часто это деепричастие обозначает просто действие предстоящее, ожидаемое, возможное: *бу мас охтоору турар* — это дерево упадёт (готово упасть); *самыыр түһээри гыммыт* — дождь собирается идти; *обонньор өлөөрү сытар* — старик лежит при смерти; *биһиги бараары олоробут* — мы собираемся идти (собравшись, идти, сидим или: сидим, чтобы идти).

78. СЭТТЭ УОН АХСЫС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

кулууп — клуб
саала — зал
куруһуок — кружок
үңкүү — танец (танцы)
ыччат — молодёжь
ырыа — песня, пение
хартыһа — картина
бырааһынньык — праздник

биэчэр — вечер
дакылаат — доклад
оонньуу — игра (игры)
билиэт — билет
биллэри — объявление
үңкүүлээ — танцевать
киэргэт — украшать

Кулууп.

Биниги кулуупт бөһүөлөккэ саамай улахан дьибэ баар. Кини саалатыгар икки сүүс киһи киирэр. Онно биэчэрдэр, улахан мунһахтар буолаллар. Кулуупка араас куруһуоктар үлэлиллэр. Драматической куруһуок спектакль туруорар. Хор уонна музыка куруһуоктара концердары тэрийэллэр. Үгкүү куруһуога эдэр ыччаттары үгкүүгэ үөрэтэр. Бырааһынньык аайы кулуупка биэчэр буолар. Онно дакылаат кэнниттэн ырыа, музыка, спектакль, үгкүү буолар. Нэдиэлэ аайы кулуупка киинэ көрдөрөллөр. Билигин кулууп Пиэрибэй Маайга бэлэмнэнэр. Кулууп дьибэтин киэргэтэллэр. Куруһуоктар күн аайы үлэлиллэр. Улахан биллэри таһаардылар.

Отвечайте на вопросы.

Кулууп ханнык дьибэ баарый? Кини саалатыгар хас киһи киирэр? Онно туох буоларый? Кулуупка туох үлэлирий? Куруһуоктар тугу гыналлар? Бырааһынньык аайы кулуупка туох буоларый? Онно тугу тэрийэллэр? Нэдиэлэ аайы кулуупка тугу көрдөрөллөр? Билигин кулууп туохха бэлэмнэнэр? Онно тугу гыналлар?

Переведите.

Ити турар улахан дьибэ кулууп баар. Драматической куруһуок бэлэмнээбит спектакла сарсын турар. Хор куруһуогун милиэннэрэ билигин ыллы кэллилэр. Балтым бу куруһуокка сылдьан, элбэх ырыаны биллэ. Биниги киинэ кулуупка үгкүүлүү барабыт. Оскуола директора кулуупка дакылаат оноро барда. Бу дьон ол дакылаакка бараары олодоллор. Ити оҕолор кулуубу киэргэтэргэ көмөлөһөллөр. Кулууп тэрийэр биэчэрдэрин нэһилиэнньэ олус таптыыр. Бырааһынньык аайы кулуупка кыра оҕолордуун, кырдыаҕас дьоннордуун бары кэлэллэр. Бүгүн кулуупка киинэ буолар дуо? Ханнык хартыынаны көрдөрөллөр? Эн барабын дуо? Чэ, барыах эрэ! Эниги ханнык куруһуоктарга сылдьабыт? Спектакльга ким ооньнууруй? Миэхэ билиэттэ ылыт! Оҕолоор! Бүгүн кулуупка үчүгэй дакылаат буолар, баран истин. Куруһуогу сарсын кулуупка ыгырын. Эниги биллэриитэ суруйун! Ити биллэриини манна саайын! Бу испиһэги онно ыйаан! Ол былаабы дьибэ саайыма, таһырдыа ыйаа!

Включайте эти пары слов в предложения.

Образец: Ынахтар от сиэри кэллилэр.

... от сиэри... ынах ыы... от тиэйэн... сүгэ ылан... танас сууяа... чэй оргута... күөлгэ балыктыы... совхозка үлэлин... кулуупка сылдьан... ойуурга отоннуу... ыспыраапка ыла... отчуот оноро...

тэтэрээти бэрэбиэркэли... музыка истээри... сүөһү аһата... бурдук астаары... миэлингсэбэ бараары... сурук ытаары... ырбаахы тигээри... үлэбэ бараары... кус ытаары... олус сылайан... түргэнник хааман... эрдэ туран...

Составляйте предложения, подставляя деепричастие и сказуемое в различной форме.

1	2	3	4	1	2	3	4
мин	кулуупка	көмөлөс	бар	эн	хан:	үлэлээ	кэл
эн	колхозка	сырыт	кэл	кни	на	бултаа	бар
кни	оскуолаба	үнкүү-	сы-	эһиги	тугу	көр	
биһиги	Совекка	лээ	рыт	кни-		оонньоо	
эһиги	биэчэргэ	үлэлээ		лэр			
книлэр	мунһахха	үөрэн					

Переведите на якутский язык.

Учитель пришёл в клуб делать доклад. После доклада будет концерт и кино. Школьники хорошо поют и играют. Драматический кружок к празднику готовит хороший спектакль. Ребята готовят музыку и пение. Около входа (двери) висит (ыйаанан турар) большое объявление. Эти ребята собираются идти в клуб (чтобы идти сидят). Я иду послушать музыку. Вася пришёл, поработать в драматическом кружке. Петя вывешивает объявление (вывешивая стоит). Завтра в клубе будет собрание. На этом собрании председатель Совета будет делать отчёт. Нам принесли письмо и повестку. Твой отец пошёл получать справку. Секретарь читает заявление. Учитель проверил тетради и исправил ошибки. Кто идёт сегодня в клуб смотреть кино? Есть ли у тебя билет? Какая картина идёт? Когда будет спектакль? Играешь ли ты в этом спектакле? Кто участвует (находится в хоре? Какие песни там поют? Где это играет музыка? Большой ли у вас музыкальный кружок? Будут ли сегодня танцы? Пойдёте ли вы танцевать?

79. СЭТТЭ УОН ТОХСУС УРУОК.

ТЫЛЛАР.

бонпуруос — вопрос
ыйыты — вопрос (спрашивание)
итэбэс — недостаток
хаһаайыстыбаннай — хозяйственный

маассабай — массовый
сырдаты — просвещение, просветительный
тал — избирать, выбирать
ыйыт — спрашивать
куоластаа — голосовать

үлэ туһунан — о работе
сыаналаа — оценивать

ый — указывать
боротокуол — протокол

М у н н ь а х.

Бүгүн кулуупка улахан муннях буолла. Көрөр боппуруоһунан Совет отчуота турда. Мунньябы Совет председателэ аста. Бастаан мунньябы салайар председатели талыллар. Боротокуолу суруйарга икки секретары таллылар. Онтон Совет председателигэр отчуоттуурга тыл барда. Кини өр кэпсээтэ. Бастаан кини кампаниялар тустарынан, онтон хаһаайыстыбаннай, маассабай, сырдаты уонна да атын үлэ туһунан эттэ. Дьоннор элбэх ыйытыны биэрдилэр, онтон тыл ылан эттилэр. Кини үксэ Совет үлэтин үчүгэинэн сыаналаан эттэ. Үлэ итэбэстэрин, албаатарын эмиэ ыйдылар. Онтон биир секретарь уураабы аахта, ону бары куоластаатылар.

О т в е ч а й т е н а в о п р о с ы.

Кулуупка бүгүн туох буолла? Туох боппуруоһу көрдүлэр? Мунньябы ким аста? Мунняхха кими таллылар? Онтон кимнэхэ тыл барда? Совет председателэ туох туһунан кэпсээтэ? Дьоннор тугу гыннылар? Совет үлэтин хайдах сыаналаатылар? Үлэ тугун ыйдылар? Секретарь тугу аахта? Ону дьон хайаатылар?

П е р е в е д и т е.

Бүгүн биһиэхэ кылаас мунньяба буолар. Оно маннык боппуруостары көрүөхпүт: 1. Дьиссипилиинэ туһунан. 2. Куруһуоктар тустарынан. 3. Арааһынай. Муннях председателинэн Митяны талыхпыт. Оскуола нэһилиэккэ сырдаты уонна маассабай үлэни ытар. Сарсын Совекка оскуола отчуотун көрөллөр. Уруокка сылдьан баран, биһиги оно барыхпыт. Кылааска уруок бара турар. Учуутал, оҕолору ыйытан бараан, сыана туруорар. Таһырдыа хаар түһэн эрэр. Күн киһирэн хаалла. Харана буолан эрэр. Оҕобут утуйан хаалла. Мин кыратык ааба түстүм уонна эмиэ утуйан хааллым. Дьон сарсыарда туран, тагнан суунан, аһаатылар. Аһаан баран бары оно-манна бардылар. Аһам таһырдыа хаар күрдэ сылдьар. Хаар түһэ турар. Мин суумкабын илиибэр тутан, оскуолабар хаама турдум. Эн ити ханнык кинигэни ааһан эрэбин? Мин кинигэм ханна баран хаалла? Оскуолаттан кэлэн баран тугу гынабын? Ити уол туох испийнэгин суруйа олорор? Бу оҕо харандааһы ханна гынан кэбистэ? Эһиги ханна бараары гынабыт?

Включайте эти сочетания в предложение.

Образец: Оҕолор оскуолаба бараары гыннылар.
... бараары гыннылар. ...сиэн эрэр. ...сүүрэ турдулар. ...түһэн хаалла. ...кэлэн баран... ..отчуоттаан баран... ..сиэн кэ-

бистэ. ...үлэлээн эрэр... ытыраары гынар. ...көрөн баран... ...баа-
йан кэбистибит, ...оонньоон эрэр.

Составляйте предложения, подставляя служебные
глаголы в нужной форме.

1	2	3	4	1	2	3	4
ыт ынах кутуйах оҕо дьоннор оболор	үлэҕэ киинэҕэ хорооҕ- но эти килиэби үүтү оту	сиэн иһэн киирэн баран	эр кэ- бис хаал	мин эн кини биһиги эһиги кинилэр	кыратык мэлдьи	үлэли оонньоуу ааҕа бара суруйа ыйыта	түс тур

Переведите на якутский язык.

Сегодня в клубе будет собрание. Сначала выберут предсе-
дателя и секретаря. Потом председатель Совета сделает от-
чёт. Он расскажет о работе Совета. Ему будут задавать много-
численные вопросы. Потом, взяв слово, будут говорить. Секре-
тарь прочтёт постановление, и все будут голосовать. Школа
помогает Совету. Она ведёт просветительную работу. Школь-
ники работают в клубе. Они состоят (сылдьаллар) в различных
кружках.

Пойдёшь ли ты на собрание? Что ты будешь делать, придя
с собрания? Пойдёшь ли посмотреть кино? Куда вы сейчас соби-
раетесь идти (бараары гынабыт)? Что собирается читать этот
мальчик? Посидишь ли ты здесь немного? Попей чаю. Поговори
со мною. Сними шапку (совсем). Продолжайте работать. За-
кройте дверь (совсем). Кто там начал работать? Куда вы на-
чали возить это сено? Продолжает ли идти (падать) снег, или
нет? Кто выпустил (совсем) этого коня?

Сведения из грамматики.

Понятие о служебных глаголах. В ряде случаев неко-
торые глаголы не выражают самостоятельного понятия
действия, а служат лишь для дополнения или видоизме-
нения значения других слов. Глаголы, которые употребле-
ются лишь для дополнения или видоизменения значения
другого слова, называются служебными глаголами. Неко-
торые служебные глаголы всегда или почти всегда несут
только служебную функцию (эт, эр, гын, буол): *Мин кыра
этим*—я был маленьким, *күн тахсан эрэр*—солнце всхо-
дит (сейчас), *бараары гынным*—я собрался уходить, *эн
учуутал буолуон*—ты будешь учителем.

Другие глаголы наряду с служебной функцией несут более широкую самостоятельную функцию. Для таких глаголов их служебная функция представляет собою частный случай их употребления в речи. Например, глагол *тур* — стоять, вставать, в служебной функции выражает постоянство или непрерывность другого действия: *самыыр түнэ турар* — дождь идёт (и продолжается), *эниги бара турун* — вы идите (и не останавливайтесь).

Рассмотрим значение некоторых, наиболее употребительных служебных глаголов.

1. *Эр* — употребляется только в служебной функции. Обозначает начало или продолжение другого действия: *обо утуйан эрэр* — ребёнок засыпает (начал засыпать), *эниги суруйан эринг* — вы продолжайте писать (пока).

2. *Түс* — падать. В служебной функции обозначает неполноту, а также кратковременность и внезапность другого действия: *көрө түс* — взглянуть, *кэпси түс* — порассказать немного, *суруйа түстүм* — я пописал немного, *ханыты түстэ* — он закричал (вскрикнул).

3. *Хаал* — оставаться. В служебной функции обозначает окончательность, завершённость другого действия: *ынабым өлөн хаалла* — корова моя пала (сдохла), *мин баран хаалыам* — я уйду (возьму да уйду), *ыппыт утуйан хаалла* — собака наша уснула (взяла да уснула).

4. *Кэбис* — бросить, кинуть, метать. В служебной функции обозначает категоричность, окончательность другого действия: *сиэн кэбис* — скушать, *сотон кэбис* — стереть, *умнан кэбистим* — я позабыл (совершенно).

5. *Гын* — делать. Самостоятельного употребления почти не имеет. Служит для выражения сказуемости (глагольности). Обозначает действие в наиболее общем, абстрактном виде: *ол киһини үлэһит гыннылар* — того человека они сделали работником, *аты миэхэ бүгүн баар гын* — коня мне сегодня (же) представь, *бараары гынабын* — я собираюсь (хочу, намереваюсь) идти, *өлөөрү гыммыт* — собирается помирать.

Деепричастие *баран* (от *бар* — уходить) часто употребляется в служебной функции обозначая завершённость предшествующего действия: *аһаан баран* — после еды, *кэлэн баран* — придя (после прихода), *сотон баран уур* — вытри и положи, *үлэлээн баран кэллилэр* — поработавши они пришли.

80. АБЫС УОН(УС) УРУОК.

Переведите.

1. Сэтинньи, ахсынньы, тохсунньу, олунньу, кулун тутар — кыһынны ыйдар. Муус устарга магнайгы көтөрдөр кэлэллэр.

Ыам ыйыгар дьон кустуу, хаасты бараллар. Ыам ыйын уон бэһис күнүгэр мин биир түүн икки күһү өлөрдүм. Бэс ыйыгар оҕолор сөгүөлүүллэр. От ыйыгар сүрдээх куйаас буолар. Атыр-дьях ыйыгар биһиги отонноон сиибит. Сайын биһирдэ үс хонукка улахан самыр түстэ. Окко үлэлиир дьон онно сынньанналар. Хомуурга биһиги күн аайы уон түөрт — уон алта чаас үлэлиибит.

2. Бу баай улахан совхоз. Киниэхэ ырынах, көлүгэр ат уонна араас массына элбэх. Бааһынаҕа ыһар, быһар массыналар уонна комбайннар үлэлиллэр. Ходуһаҕа охсор уонна мунһар массыналар үлэлиллэр. Совхоз үүнүүтэ сыл аайы үчүгэй. Кини үлэни үчүгөйдик тэрийэр. Совхозка элбэх бастыҥ үлэһиттэр бааллар. Үлэбэ дьиссипилинэ үчүгэй. Дьон хойутаабаттар, күнү көтүппэттэр. Кини барыта элбэх бородууктаны, харчыны ылар. Хомуурга мин от мунһабын. Куйааска инчэбэй от сотору куулар. Эр дьон бугуллаулар уонна от кэбиһэллэр. Хомуурга социалистической куоталаһыны киэнник ыталлар.

3. Биһиги оройуоммутугар нэһилиэнньэ бурдук үүннэрэн уонна сүөһү үөскэтэн олоһор. Ол кини сүрүн идэлэрэ буолаллар. Оройуонга хас да мастерской уонна хас да балыһа баар. Оройуоннаҕы Совет бүтүн оройуон олоһун салайар. Нэһиликтэр Советтара киниэхэ отчуоттуулар, киниттэн ыйылары ылаллар. Кини үлэ албастарын көннөрөр, итэбэстэрин ыйар. Нэһиликкэ араас сырдаты үлэни кулууптар уонна оскуола-лар ыталлар. Ол үлэбэ учууталлар улаханлык көмөлөһөллөр.

Повторите слова.

Слова введенные в текст 71—79 уроков запишите в словарик. Существительные распределите по темам: «Время», «В совхозе», «Общественная жизнь». Остальные слова разнесите по прежним группам (см. урок 20). Проверьте усвоение каждого слова по четырём показателям.

Повторите грамматические формы.

1. Образуйте причастия настоящего и прошедшего времени от следующих основ глагола: хойутаа, сүбэлээ, оттоо, төлөө, көтүт, толор, ыт, хайыт, тас, сынньан, сылай, үөскэт, бэчээттээ, бугуллаа, үүннэр, көннөр, киэргэт, ый.

Образец: хойутаа — хойутуур, хойутаабат; хойутаабыт, хойутаабатах.

Составьте 10 предложений, включая образованные вами причастия.

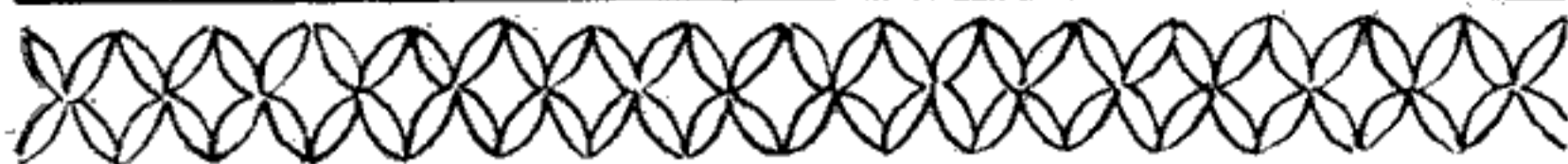
2. Образуйте деепричастия с аффиксами -ан, -ыи (-а) и -аары: куоластаа, бэрэбиэркэлээ, оонньоо, сыаналаа, ыйыт, тал, тиэй, көр, бул, кэт; тут, эрбээ, хайыт, кэрт, сынньан, тэрий, сот, толор, куоталас, суун.

Образец: куоластаа — куоластаан, куоласты, куоластаары.

Составьте 10 предложений, включая образованные вами деепричастия.

2. Составьте 6 предложений на употребление служебных глаголов *эр*, *хаал*, *кэбис* в сочетании с соединит. деепричастием (-ан), 4 предложения на употребление служебных глаголов *тур* и *тус* в сочетании со слитным деепричастием (-ыы [а]) и 4 предложения на употребление глагола *гын* с деепричастием цели (-аары).

УКАЗАТЕЛЬ СЛОВ

1. АЛФАВИТНЫЙ УКАЗАТЕЛЬ

А

аба 7¹— отец
абал 18— дать (мне), принести
абам 7— мой отец
абан 7— твой отец
абас 8— старшая сестра
абата 7— его отец
абыйах 25 — немного, мало
абыс 12— восемь
айах 11— рот
айылба гаһа 72— природный газ
ала 33— пегий
алаады 23— олады
албас 77— ошибка
алмаас 57— алмаз
алта 12— шесть
алта сүүс 31— шестьсот
алтан 21— медь
алтынны 71— октябрь
алыһар 45— окунь
ампаар 63— амбар
ампаар дьизэ 64— рубленка,
русская изба
аан 1— дверь
анныгар 43— под
анһар 43— толкает, втыкает
араас 37— различный
ары 16— масло
арыгы 20— вино, водка
арыт 21— иногда
ас 17— пища
ас 15— открывать
аас 43— проходить
аһаа 6— кушать
аһара толор 73— перевыполнять
аһат 32— кормить
аһы 17— кислый
аһы 58— солёный, горький
аһылык 34, 47— еда, корм

аһыга 47— саранча, кузнечик
ат 31— конь
ат сэбэ 68— сбруя
аат 5— имя
аата 5— его имя
атас 8— приятель
атах 12— нога
атах таһаһа 26— обувь
ааттаах 37— знаменитый
атыллаа 19— продавать
атылас 19— покупать
атын 15— другой
атыр 32— жеребец
атырдыах ыйа 54— август
аах 2— читать, считать
ааһпат 9— не читает
ахсынны 71— декабрь
аччык 39— голодный

Б

баба 46— лягушка
баай 57— вязать
баай 72— богатый
балабан 64— юрта
балабан ыйа 54— сентябрь
балыһа 14— больница
балта 66— молот
балтым 8— моя сестра (младшая)
балык 45— рыба
балык минэ 45— уха
балыксыт 46— рыбац
балыктаа 45— рыбачить
бааннык 63— баня
бар 7— уходить, уезжать
баар 1— есть, имеется
барда 2— он ушел
бары 4— все
барыах 27— пойдём (с тобой)
бас 11— голова

¹ Цифра после слова показывает номер урока, в котором данное слово употреблено впервые.

бас 59— черпать, носить (воду)
 бастаан 14— сначала
 бастыг 73— лучший, первый
 баһаалыста 18— пожалуйста
 баһаар 19— базар, рынок
 баһыба 18— спасибо
 баһына 53— пашня
 баттах 11— волос (ы)
 баата 27— вата
 бачынгка 26— ботинки
 бил 4— знать
 бил 45— таймень
 билбэт 9— не знает
 билигин 49— сейчас, теперь
 билнитэ 23— плита (печь)
 билнэт 78— билет
 билкэ 22— вилка
 биллибэт биричинэ 72— неизвестная
 причина
 биллэри 77— объявление
 билэр 4— знает
 бинтиэпкэ 66— винтовка
 биир 2— один
 бииргэ 45— вместе
 биирдэ — однажды
 бириэмийэ 73— премия
 бириэмэ 71— время
 биһиги 21— мы
 биһинэхэ 21— нам
 бизэ 32— кобыла
 биздэрэ 23— ведро
 бизэр 14— давать (ему)
 бизэс 2— пять
 бизчэр 78— вечер (обществ.)
 болуотунньук 61— плотник
 боппурус 79— вопрос
 боробулуоха 58— проволока
 бородуукта 73— продукты
 борокуот 67— пароход
 боромньу 67— борона
 боромньулаа 67— боронить
 боротокуол 79— протокол
 бортунуой 61— портной
 боростуой 25— простой
 ботуруон 66— патрон
 бочугурас 44— рябчик
 бөбө 56— прочный, крепкий
 бөдөг 41— крупный
 бөрө 38— волк
 бөһүөлөк 63— посёлок
 бөтүүк 41— петух
 бу 1— это, этот, вот
 бугул 74— копна
 бугуллаа 74— делать копны
 бул 56— находить
 буулдьа 66— пуля
 буулка 18— булка
 булт 37— охота, добыча
 бултаа 37— охотиться, промышлять
 булуук 67— плуг

булчут 37— охотник
 буобар 62— повар
 буол 9— быть, становиться, наступить
 буолла 9— начался, наступил
 буорах 66— порох
 буортулаах 38— вредный
 буоһа 68— вожжи
 буочука 23— бочка
 буочукаттан 23— из бочки
 бурдук үүннэри 76— хлебопашество
 бурдук 53— хлеб, мука
 бурдук быһыта 55— жатва
 бурдук астыыр 75— молотит
 бурдук быһааччы 62— жнец
 буруо 58— дым
 бус 22— вариться
 бус 54— спеть, созреть
 буһар 22— варить
 бүгүн 4— сегодня
 бүлүүһэ 21— блюдо
 бүөр 13— почка
 бүргэс 65— шило
 бүрүүкэ 21— брюки
 бүт 55— кончатся
 бүтэр 55— кончат
 быа 57— верёвка
 быар — печень
 быбар 77— выбор (ы)
 быйыл 46— в нынешнем году
 быыл 15— пыль
 былаат 28— платок
 былаах 77— флаг
 былахы 48— блоха
 былыт 36— облако, туча
 бырааһынньук 78— праздник
 быраат 8— брат (младший)
 бырдах 48— комар
 быс 18— резать
 быһах 22— нож
 быт 48— вошь
 бытааннык 6— медленно
 бытык 11— усы, борода
 бэбиэскэ 77— повестка
 бэлэмнээ 59— готовить
 бэлэм 15— готовы
 бэргэн 49— меткий
 бэргэнэ 24— шапка
 бэрт 18, 73— отличный, очень
 бэрэбиэркэлээ 77— проверять
 бэрэбинэ 57— бревно
 бэрэмээт 46— перемет
 бэс 51— сосна
 бэс ыйа 71— июнь
 бэчээттэнэр 76— печатается

Г

газ 57— газ
 гын 79— делать

Д

дакылаат 78— доклад
дал 34— загон для скота
диринг 49— глубокий
доѳор 8— друг
доѳотгор 9— друзья
дойду 35— страна
долбуур 22— полка
дорообо 27— здравствуй
доруобуйа 17— здоровье
доруобуньук 66— дробь
дуга 68— дуга
дуо 1— ли
дуоска 3— доска
дурда 48— укрытие (охотн.)
делуһуөн 54— шиповник
дэлби тэбии 72— взрыв

Дь

дьабара 38— суслик
дьаарысса 53— ярица
дьаанык 26— ящик
дьахтар 5— женщина
дьахталлар 9— женщины
дьиэ 6— дом, здание
дьиэ сууйааччы 15— поломойка, уборщица
дьиэ таһыгар — на дворе
дьиэбэ — дома, в доме, домой
дьон 5— люди
дьөлө ас 47— проткнуть
дьууппа 29— юбка
дьэ — вот, ну
дьэдьэн 54— земляника
дьэнкир 58— прозрачный
дьэнкир ары 19— топленое масло

И

идэ 76— занятие, специальность
ийэ 7— мать
икки 2— два
иккитэ 59— дважды
иккиэн 8— оба
илдьэллэр 75— увозят, уносят
илим 45— сеть, сети
илимнээ 45— ловить сетью
иннигэр 43— спереди, впереди
иннэ 25— иголка
ингэһэ 67— стремя
инчэбэй 74— мокрый, сырой
ир 35— таять
ирбэт тонг 72— вечная мерзлота
ис 13— живот, внутренность
ис 16— пить
искэх 46— икра

испир 20— спирт
испискэ 57— спички
испиһэк 77— список
истии 20— щи
нистэн 25— заниматься шитьём
истэр 7— слушает, слышит
истээх 25— с подкладкой, тёплый
(об одежде)
инигэр 43— внутри, во внутрь
инит 18— посуда
нит 41— воспитывать, содержать
ити 2— вон, этот
итэбэс 79— недостаток
ичигэс 24— тёплый, тепло
издьэгэй 17— творог

К

кни 59— навоз
книв 76— центр
килиэп 16— хлеб
киллэр 34— впускать
ким 1— кто
кни 3— он
книгэ 2— книга
кир 59— грязь
книр 27— входить
книр 74— приступать, вступать,
поступать
кирдээх 12— грязный
кирилиэс 63— лестница
кирпиччэ 57— кирпич (и)
кистээ 33— ржать
киһи 2— человек
киэнг 35— просторный
киэргэт 78— украшать
киэнэ 7— вечер, вечером
колхоз фермата 31 — ферма колхоза.
колхозтаах 61— колхозник
көбөн 42— кряква, селезень
көбүс 13— спина, көхсүм — моя
спина
көлүй 32— запрягать
көмөлөс 59— помогать
көннөр 77— исправлять
көр 4— смотреть, видеть
көрдө 13— он посмотрел
көрдөр 13— показывать
көрүг 4— смотрите
көстүбэт 36— не видно
көстүүм 25— костюм
көт 43— летать
көтөр 41— птица
көтөр кэлинтэ 42— прилёт птиц
көтөх 19— сухой, тощий
көтүт 73— пропускать
көтүт 75— веять
көхө 26— вешалка
куба 42— лебедь

кугас 34— рыжий
 куйаас 36— жаркий, жара
 куйуур — сак, сачок
 куукуна 23— кухня
 куул 43— куль, мешковина
 куурт 52— высушить
 кулахы 48— клоп
 кулгаах 11— ухо
 кулун 32— жеребёнок
 кулун тутар 69— март
 кулууп 78— клуб
 куобах 37 — заяц
 куолас 74— колос, колосья; голос
 куоластаа 79— голосовать
 куорат 9— город
 куоска 32— кошка
 куот 39— убежать
 куоталаһы 74— соревнование
 кур 27— пояс, кушак
 куур 74— сохнуть
 кураанах 74— сухой
 куртуйах 44— тетерев
 куртах — 13 — желудок
 куурусса 41— курица
 куруһуок 78— кружок
 кус 41— утка
 куһаған 3— плохой
 куһағанньк 3— плохо
 кут 19— лить, наливать
 кутан 54 — насыпавши (деепричастие
 от глагола кут)
 кутталлаах 39— опасный
 куттан 39— бояться
 кутуйах 38— мышь
 кутурук 33— хвост
 күл 59— зола
 күлгәри 47— ящерица, тритон
 күн 24— солнце, день
 күндү 56— дорогой, драгоценный
 күнүс 33— днём
 күөгү 45— удочка
 күөгүлээ 45— удить
 күөл 35— озеро
 күөмэй 13— горло
 күөрчэх 17— сбитень
 күөрэгэй 42— жаворонок
 күргэ 64— мост
 күрт 69— сгребать (лопатою)
 күрүө 64— изгородь
 күүстээх 34— сильный
 күһүн 37— осень, осенью
 күтэр 38— водяная крыса
 кыараҕас 63— тесный, узкий
 кылаас 1— класс
 кылгас 12— короткий
 кымныы 68— кнут
 кымыс 17— кумыс
 кынат 49— крыло
 кыптыый 66— ножницы
 кыра 4— маленький, мелкий

кыраабыл 66— грабли
 кыратык 8— немного
 кыргыттар 9— девочки
 кырдыаҕас 5— старый
 кырса 39— песок
 кыырт 47— ястреб
 кырынаас 37— горноста́й
 кыыс 2— девочка, дочь
 кыыс даҕаны 4— и девочка
 кыстаа 44— зимовать
 кыстыыр көтөр 44— зимующая птица
 кыһыл 4— красный
 кыһыл көмүс 56— золото
 кыһыл халтаҕас 54— красная смородина
 кыһын 24 — зима, зимою
 кытаанах 58— твёрдый
 кытта 43— вместе, с
 кытыы 55— край
 кыыл 37— зверь
 кыыл таба 38— дикий олень
 кэбирэх 58— непрочный
 кэбэ 42— кукушка
 кэл 1— приходиться, приезжать
 кэлли 42— прибытие, прилёт
 кэллэ 2— он пришёл, приехал
 кэннигэр 43— сзади
 кэнсэлээрийэ 63— канцелярия
 кэпсиир 7— рассказывать
 кэпсээ 8— рассказывать
 кэпсэт 5— разговаривать
 кэргэн 6— семья, член семьи
 кэрт 59— рубить
 кэт 24— одевать

Л

лаампа 6— лампа
 лааппы 27— магазин
 луук 23— лук
 лэппиэскэ 23— лепёшка

М

майаҕас 45— сит
 мапатыылка 67— молотилка
 манаа 34— части, стержень
 манна 1— здесь, сюда
 манньк 22— такой
 мантан ураты 76— кроме этого
 мань ыл 25— возьми это
 манган 4— белый
 маннайгы 74— первый, начальный
 мангыраа 33— мычать
 мас 38— дерево, палка

мас кус 43—деревянная утка
(манок)
мас отгук 39—дровяное топливо
мас ууһа 61—столяр
маассабай 79—массовый
мин 7—я
мин 16—суп
минн 34—садиться верхом
минньигэс 17—сладкий, вкусный
минскэ 22—миска
миэбэл 61—мебель
миэхэ 7—мне, у меня
моботой 38—бурундук
моонньофон 54—чёрная смородина
моркуоп 53—морковь
мохсобол 47—сокол
мунду 45—гольян (род рыбы)
мунна 11—его нос
муннук 4—угол
мунньар 55—сгребает (сено)
мунньар массына 67—сеногребал-
ка (конные грабли)
мунных 77—собрание
мунха 46—невод
муора 35—море
муос 33—рог
муоста 4—пол
мутукча 51—хвоя
мурун 11—нос
муус устар 71—апрель
муус 35—лёд
мыыла 57—мыло
мэ 18—на (междом.)
мэкчиргэ 44—сова
мэлдьи 46—всегда, постоянно
мүнүүтэ 71—минута

Н

наада 19—нужда, нужно
намыһах 58—низкий
наскы 29—носки
наһаа 72—слишком
нуорма 73—норма
нуучча 9—русский
нууччалы 4—по-русски
нүөлсүт 52—орошать
нэдиэлэ 71—неделя
нэһилиэк 77—наслед
нэһилиэнньэ 76—население

Нь

ньиргийдэ 36—загремел
ньирэй 33—телёнок
ньуоска 21—ложка
ньэчминэн 53—ячень

обуос 75—обоз
огурсу 53—огурец
обо 5—ребёнок
оболор 5—дети
обонньор 5—старик
обонньоттор 9—старик
обуруот 53—огород
обонут 61—няня
ообуй 48—паук
обус 31—бык
обус 55—косить, ударять
обут 69—падать
ойбон 75—прорубь
ойох 8—жена
ойуур 35—лес
ол 1—тот, то
ол оннугар 59—вместо того, зато
олбуор 63—двор
олбуор аана 63—ворота
олоппос 1—стул
олор 1—сидеть, жить
олорор 1—сидит, живет
олорт 68—садить
олунньу 71—февраль
олус 27—очень, слишком
онно 1—там, туда
оонньоо 8—играть
оонньуу 78—игра (ы)
оонньуур 51—игрушка
онтон 13—затем, после того
онкучах 64—подполье, погреб
онгор 32—делать
онгоһун 42—собираться, готовиться;
сделать себе
оночо 66—лодка
оргуй 18—кипеть
оргут 21—кипятить
ордук 17—излишек, лучше
оройуон 72—район
оройуоннаабы 76—районный
орон 6—кровать, нары
орто 5—средний
орто 64—середина
ортотугар 64—посередине
оруос 53—рожь (озимая)
оруосабай хопто 52—розовая чайка
оскуола 3—школа
остолобуой 16—столовая
остуол 1—стол
остуол аайы 16—за каждым столом
остуорас 62—сторож
оһох 1—печка
оһохчут 61—печник
от 32—трава, сено; стог
от кэбиһэр 74—метает стог
от охсооччу 62—косарь
от ыйа 71—июль
отгук 59—топливо

отуу 64—шалаш
отун 23—топить (печку)
отут 31—тридцать
отчуотгаа 47—отчитываться
оччобо 25—тогда

Ө

өлөр 37—убивать
өлөр 73—зарабатывать
өссө 8, 78—ещё
өрүс 35—река
өстүөкүлэ 58—стекло
өрөмүөннээ 75—ремонтировать

П

паарта 2—парта

Р

рабочай 61—рабочий

С

саа 37—ружьё
саба 27—воротник, ворот
сабалаах 27—с воротником
сабынньах 28—доха
сайабылманья 77—заявление
сайын 26—лето, летом
сайынны 26—летний
саала 78—зал
салай 76—руководить
салааска 69—санки
салгын 15—воздух
самыыр 36—дождь
санаа 11—думать
сага 26—новый
сагар 11—говорить
сап 15—закрывать
сап 25—нитка
саппыкы 26—сапог (и)
саппыкы онгорооччу 61—сапожник
сарай 63—сарай, крыша
сарсыарда 15—утро, утром
сарсын 7—завтра
сас 48—скрываться, прятаться
саас 33—весна, весной
саһыл 37—лиса
сааһыт 49—охотник
саха 9—якут
сахалы 4—по-якутски
саахар 16—сахар
сахсырба 48—муха
сибиннээс 56—свинец

сибиннээ 32—свинья
сибэкки 55—цветок
синктээх 51—влажный
силэс 32—силос
синньигэс 12—тонкий, узкий
сир 32—земля
сиртэн хостонор туһалаах баай 72—
полезные ископаемые
сиир 16—(он) ест, поедает
сирэй 11—лицо
сис быата 68—чересседельник
сиэ 16—ешь
сиэл 33—грива
сиэп 27—карман
сиэркилэ 28—зеркало
сиэх 27—рукав
собо 45—карась
совхоз фермата 31—совхозная
ферма
солуур 22—котёл
солуома 59—солома
сон 24—шуба, пальто
соппулуот 63—забор
сордог 45—щука
сорох 14—некоторый
сот 15—вытирать
сотору 24—скоро
соттобун 28—утираюсь
соттор 28—полотенце
сотун 28—утираться
сохсо 66—плашка (охотн.)
сөкүүндэ 71—секунда
сеп 13—ладно
сөтүөлүү бар 49—идти купаться
сөтүөлээ 49—купаться
сугун 54—голубица (ягода)
сууй 15—мыть
сулус 36—звезда
суун 23—мыться
суунар иһит 23—умывальник
суокка 28—щётка
суол 41—дорога, след
суон 12—толстый
суор 44—ворон
суор 65—обтёсывать
суорат 17—простокваша (вареная)
суорбан 29—одеяло
суотчуппун 62—я счетовод
суотчут 62—счетовод
суох 1—нет
суруй 2—писать
суруйар 2—пишет
суруйааччы 62—писатель
сурук 77—письмо
сүбэлээ 73—советовать
сүгэ 65—топор
сүөгэй 17—сливки, сметана
сүөһү 31—скот, скотина
сүөһү үөскэтни 76—животноводство
сүүр 36—бежать

сүүрбэ 31— двадцать
 сүүрбэ бнир 31— двадцать один
 сүрдээх 35— страшный
 сүрүн 76— основной
 сүрэх 13— сердце
 сүүс 11— лоб
 сүүс 31— сто
 сүүнүнэн 73— сотни
 сыа 19— сало, жир
 сыалынар 45— налим
 сыана 39— цена
 сыаналаа 79— ценить
 сярба 68— сани, дровни
 сьл 35— год
 сьл аайы 72— ежегодно
 сылабаар 21— самовар
 сылай 75— уставать
 сылгы сүөһү 32— конный скот
 сылы мэлдьи 46— в течение всего
 года
 сымнабас 58— мягкий
 сымьыт 41— яйцо
 сымьыттаа 41— откладывать яйца
 сынньан 75— отдыхать
 сынньар 67— молотит
 сыппах 66— тупой
 сырдаты 79— просвещение
 сырдык 63— светлый, свет
 сырыт 39— ходить, бывать
 сыыс 15— мусор
 сыыс 49— промахнуться
 сыт 39— запах
 сытар 3— лежит
 сыттык 29— подушка
 сыттык хаата 29— наволочка
 сыты 39— острый
 сэбирдэх 51— лист, листья
 сэдиэлкэ 68— седелка
 сэлиэһинэй 58— пшеница
 сэп 65— орудие, оружие
 сэттиньи 71— ноябрь
 сэттэ 12— семь

Т

таба 32— олень
 табыс 27— выходить
 тайах 38— лось, сохатый
 тал 79— выбирать
 танас 24— одежда
 таньин 24— одеваться
 тап 49— попадать
 таптаа 16— любить
 тараан 28— причесаться
 тараах 28— гребень, гребешок
 тарбах 12— палец
 тарт 67— тянуть; курить
 тас 74— таскать, носить, перевозить
 таас 56— камень

таас чох 57— каменный уголь
 таһаһас 67— груз
 таһаар 34— выводить, вносить
 таһыгар 43— снаружи
 таһырдыа 28— наружу на дворе
 тик 25— шить
 тилин 48— оживать
 тимир 56— железо
 тимир ууһа 61— кузнец
 тимэх 27— пуговица
 тинг 37— белка
 тингнээ 38— охотиться на белок
 тири 38— кожа, шкура
 тирээпкэ 15— тряпка
 тис 11— зуб (ы)
 тнит 51— лиственница
 тнэй 67— возить
 тнэйни 75— воз
 телевизор 57— телевизор
 тобо 34— зачем, почему
 тобус 12— девять
 тог 26— мерзнуть
 тонсуй 41— клевать, стучать
 торбос 33— теленок (подросший)
 тоһоһо 57— гвоздь, кол
 тот 18— наедаться
 тохсуньбу 71— январь
 төгүрүк 58— круглый
 төрөө 33— рожать, родиться
 төрөт 33— родить (кого)
 төрүт 47— корень, основание
 төһө 25— сколько, насколько
 туу 46— верша, морда (рыбол.)
 тугу гынар 2— что делает
 тугуй 1— что (это)
 туйах 33— копыто
 туйгун 73— отличный
 тулук 44— пуночка
 тумус 41— клюв
 туорах 47— зерно; шишка
 туос 51— береста
 туох 1— что
 тур 1— встать, стоять
 туораа 69— переходить
 турар 1— стоит
 тураах 42— ворона
 туруу 28— вставание, подъем
 туруйа 42— журавль
 туруор 18— ставить, поднимать
 туус 22— соль
 тус-туспа 14— в отдельности
 туспа 9— отдельно
 туһа 47— польза
 туһалаах 41— полезный
 туһах 66— петля (охотн.)
 туһунан 79— о, при
 тут 42— держать, ловить
 тут 57— строить
 туттар сэп 56— орудие, инвентарь
 туттулар 56— употребляется

тугуу 63—строительство
 тууччах 45—нельма
 түксү 8—довольно
 түүлээх 37—пушнина
 түүлээхчиг 66—охотник на пушного
 зверя
 түүн 24—ночь, ночью
 түннүк 1—окно
 түүппүлэ 21—туфля
 түөрт 2—четыре
 түөрт уон 31—сорок
 түөс 13—грудь
 түргэнник 6—быстро
 түс 35—падать
 түүтэх 74—сноп
 ты 69—лодочка
 тыа 38—тайга
 тыал 36—ветер
 тыаһаа 43—шуметь, издавать звук
 тыл 9—язык
 тыын 13—дышать
 тымны 24—холод, холодный
 тынкыныр 48—звенит
 тыс этэрбэс 25—камузы
 тыһыынча 35—тысяча
 тэлиэгэ 68—телега
 тэллэй 54—гриб
 тэллэх 29—постель
 тэрий 55—организовать
 тэриэлкэ 22—тарелка
 тэһин 68—повод (коня)
 тэтинг 51—осина
 тэтэрээт 3—тетрадь

У

уу 23—вода
 убай 8—старший брат
 уйа 42—гнездо
 ук 74—вкладывать, вгонять
 уулаа 34—пить воду (о животн.)
 улар 44—глухарь
 уулат 34—пойть
 уулаах отон 54—брусника
 улахан 4—большой
 улаханник 7—сильно
 уулусса 64—улица
 умай 57—гореть
 умат 57—зажигать
 умсар (от умус) 49—ныряет
 уна 64—правый
 унуох 19—кость
 унуохтаах отон 54—толокнянка
 уол 2—мальчик, сын
 уолаттар 9—мальчики
 уон 12—десять
 уон биир 31—одиннадцать
 уонна 2—и
 уос 11—губа

уот 57—огонь
 уочарат 14—очередь
 уур 22—класть, положить
 уураах 77—постановление
 уруучука 3—ручка
 устабын (от уһул) 29—снимаю
 устар (от уһун) 48—плавает
 устуруус 65—рубанок
 устуруустаа 65—строгать
 уһан 61—мастерить
 уһугун 28—пробуждаться
 уһул 27—снимать
 уһун 12—длинный
 утуй 6—спать
 утуйума 6—не спи
 учуутал 3—учитель

Ү

үгүс 47—много, многие, обильный
 үксүн 42—большей частью
 үксэ 44—большинство
 үлэ 15—работа
 үлэлээн нитиллээччилэр 52—трудя-
 щиеся
 үлэ туһунан 79—о работе
 үлэлиир 7—работает
 үлэлиэбим 65—буду работать
 үлэһит 62—работник
 үүн 51—расти
 үүн 68—узда
 үүннэр 76—выращивать
 үүнүү 55—урожай
 үүнээйи 38—растение
 үнкүү 78—танец, танцы
 үнкүүлэ 78—танцевать
 үөн-көйүүр 47—насекомое
 үөр 39—стая, стадо
 үөрэммэт 9—не учится
 үөрэн — учиться
 үөрэнэр 3—учится
 үөрэнээччи 62—учащийся
 үөрэт 9—учить
 үөрэх 5—учение
 үөрэхтээх 72—грамотный
 үөскээ 38—размножаться, разво-
 диться
 үөһэ 36—вверху, наверх
 үөт 51—ива
 үр 33—лаять; дуть
 үрдүгэр 43—сверху, вверху, над
 үрдүкү 5—высокий
 үрүмэччи 8—бабочка
 үрүг 17—белый, светлый
 үрүг көмүс 56—серебро
 үрүг чааннык 21—чайник для за-
 варки чая
 үрэх 35—речка
 үс 2—три

үс эрэ 12— только три
үүттээ 65— сверлить
үтүлүк 24— рукавица
үчүгэй 3— хороший
үчүгэйдик 3— хорошо

Х

хабды 44— куропатка
хайа 35— гора
хайдах 3— как
хайынар 69— лыжи
хайынардаа 69— ездить на лыжах
хайыт 75— раскалывать
хаал 23— оставаться
халлаан 36— небо
халтархай 69— скользкий
хаамар 12— шагает
хаан 49— кровь
хамсыр харамай — животное
хамна 1— где, куда
ханник 4 — какой
ханник дабаны 73— — никакой, всякий
хангас 64— левый
ханкы 69— коньки
ханкылаа 69— кататься на коньках
хапкаан — капкан
хаппыста 53— капуста
хаптабай 58— плоский
хаптаһын 58— доска, тес
хаар — снег
хаар типтэрэр 75— проводить снегозадержание
хара 4 — черный
харандаас 2— карандаш
харага 35— темный, темно
харах 11— глаз (а)
хараба суох 72— слепой
харбаа 49— плавать
харбаа 74— подгрести (сено)
хартына 78— картина
харчы 73— деньги
харыйа 51— ель
харыстааһын 52— охрана
хас 2— сколько
хас 43— копать, рыть
хас да 76— несколько
хаас 11— бровь
хаас 41— гусь
хасты 19— почём
хаһаайстыбаннай 79— хозяйственный
хаһан дабаны 73— никогда
хааһы 20— каша
хаһыат 6— газета
хатын 51— берёза
хаатынка 24— валенки

хатырык 46— чешуя
хатырык 51— кора
хатыыс 45— стерлядь
хатыыскалаа 69— катиться
хаххан 44— филин (сова уральская)
хобордоох 23— сковорода
ходуна 55— покос, луг
хойуу 17— густой
хойут 6— поздно
хойутаа 73— опаздывать
холуона 29— галоши
хомуй 15— собирать, убирать
хомуос 23— ковш
хомуур 55— уборка
хомурдуос 48— жук
хомус 55— камыш
хомуут 68— хомут
хонуу 42— поле
хонук 71— сутки, ночёвка
хопто 43— чайка
хорболдун 56— олово
хороон 39— нора
хортуоппуй 53— картофель
хоруй 67— пахать
хос 6— комната
хотой 47— орёл
хотон 37— скотный двор, хлев
хоту 35— север, на север
хотугу 35— северный
хотуур 66— коса (орудие)

Ч

чабылбан 36— молния
чабылый 36— сверкать
чааннык 21— чайник
чааскы 21— чашка
чаһы 28— часы
чиэрбэ 47— червяк
чооруос 44— чечётка
чоппууска 41— цыплёнок
чоху 46— водолюб
чөмчүүк 52— жемчуг
чугас 39— близкий, близко
чугуун 56— чугуун
чулку 29— чулки
чүмэчи 57— свеча
чыркымай 42— чирок
чыычаах 42— птичка
чэ 19— ну
чэпчэки 58— лёгкий, дешёвый
чэрэнилэ 3— чернила
чэрэнилэ иһитэ 3— чернильница

Ы

ыа 31— донтъ
ыалдыр 7— болеет, болит

ыалдыр киһи 14— больной
 ыам 46— икрометание
 ыам ыйа 71— май
 ыанар ынах 72— дойная корова
 ыарахан 56— тяжёлый
 ыары 14— болезнь
 ый 35— луна, месяц
 ый 79— указывать
 ыйаа 19— взвешивать
 ыйаа 26— повесить
 ыйыы 77— указание
 ыйыт 79— спрашивать
 ыйыты 79— вопрос (заданный)
 ыл 15— брат, взять
 ыллаа 8— петь
 ынах 17— корова
 ынах сүөһү 31— рогатый скот
 ынах ыаччы 31— доярка
 ыныр 14— ввать
 ыныыр 68— седло
 ыныырдаа 68— седлать
 ыр 46— доит; мечет икру
 ыраас 12— чистый
 ыраастаа 28— чистить
 ыраах 39— далёкий, далеко
 ырбаахы 25— рубаха
 ырыа 78— песня, пение
 ыс 53— сеять
 ыскамайка 1— скамейка
 ыскаап 2— шкаф
 ыспыраапка 77— справка
 ыстакаан 21— стакан
 ыстаал 56— стадь
 ыстаан 25— штаны
 ыстангалаа 48— прыгать
 ыһар массыына 67— сеялка
 ыһыы 53— посев
 ыт 32— собака
 ыт 37— стрелять
 ытаа 8— плакать
 ытааччы 49— стрелок
 ытыр 34— кусать

ытыр 8— плачет
 ыччат 78— молодёжь

Э

эбиэс 32— овес
 эбиэт 16— обед
 эбиэттээ 16— обедагы
 эбэ 7— бабушка
 эбэтэр 59— либо
 эдэр 5— молодой
 элбэх 2— многочисленный, много
 элиэ 42— коршун
 эм 33— сосать
 эмис 19— жирный
 эмискэ 36— вдруг
 эмнэ 3— опять, тоже
 эмп 14— лекарство
 эмтиэкэ 14— аптека
 эмтээ 14— лечить
 эмчит 76— медик
 эмээхсин 5— старуха
 эн 3— ты
 эр 8— муж
 эр киһи 5— мужчина
 эрбии 65— пила
 эрбээ 65— пилить
 эргэ 26— старый (о вещах)
 эрдии 69— весло
 эрдэ 6— рано
 эриэн 34— пёстрый
 эриэппэ 53— репа
 эрт 69— грести (веслом)
 эһиги 6— вы
 эһэ 7— дедушка
 эһэ 38— медведь
 эт 4— скажи, 16— мясо
 этинг 36— гром
 этингнээх самыыр 36— гроза
 этэ 49— было (служ. глагол)
 этэрбэс 25— торбоза (обувь)

2. ТЕМАТИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ.

1. Существительные.

1. Класс, школа.

школа — оскуола 3
 учитель — учуутал 3
 класс — кылаас 1
 стол — остуол 1
 стул — олоппос 1
 доска — дуоска 3
 мел — миэл
 тряпка — тирээпкэ 15
 парта — паарта 2
 скамейка — ыскамайка 1
 карандаш — харандаас 2

картина — хартыына 78
 карта — карта
 урок — уруок
 книга — кинигэ 2
 тетрадь — тэтэрээт 3
 ручка — уруучука 3
 чернила — чэрэниилэ 3
 чернильница — чэрэниилэ иһитэ 3
 шкаф — ыскаап 2
 дверь — аан 1
 печь — оһох 1

окно — туннук 1
рама — араама
угол — муннук 4

учение — үөрөх 5
звонок — чуораан

2. Семья.

человек — киһи 2
люди — дьон 5
русский — нуучча 9
якут — саха 9
семья — кэргэн 6
отец — аҕа 7
мать — ийэ 7
мальчик, сын — уол 2
девочка, дочь — кыыс 2
дед — эһэ 7
бабушка — эбэ 7
старший брат — убай 8
старшая сестра — аҕас, эдьиний 8
младший брат — быраат, 8, ини
младшая сестра — балыс 8
дядя по отцу — абаҕа

дядя по матери — таай
тетка — саҕас, эдьиний
зять — күтүөт
невестка — кийинт
муж — эр 8
жена — ойох 8
ребенок — оҕо 5
внук — сиэн
мужчина — эр киһи 5
женщина — дьахтар 5
старик — оҕоньор 5
старуха — эмээхсин 5
друг — добор 8
друзья — доботтор 9
приятель — атас 8
имя — аат 5

3. Тело человека.

голова — бас 11
волосы — баттах 11
лицо — сирэй 11
лоб — сүүс 11
затылок — кэтэх
глаз — харах 11
бровь — хаас 11
нос — мурун 11
ухо — кулгаах 11
щека — иэдэс
рот — айах 11
пузырь — хабах
живот, брюхо — ис 13
грудь — түөс 13
спина — көбүс 13, сис
плечо — сарын
рука — илин 12
локоть — тоҕонох
ладонь — ытыс
кулак — сутурук
палец — тарбах 12
ноготь — тыгырах
губа — уос 11
зуб — тиис 11

язык — тыл 11
усы, борода — бытык 11
шея — моой
горло — хабарҕа — күөмэй 13
пищевод — куолай
желудок — куртах 13
печень — быар 13
сердце — сүрэх 13
легкие — тыҥа
почка — бүөр 13
кишка — оһоҕос
большой палец — эрбэх
указат. палец — сөмүйэ
нога — атах 12
колени — тобук
бедро — өттүк
голень — сото
тело — эт
кость — уңуох 19
кровь — хаан 48
жила — тымыр
мышцы — былчын
мозг — мэйин
здоровье — доруобуя 17

4. Пища.

пища — ас 17, аһылык 47
хлеб — килиэп 16
мясо — эт 16
молоко — үүт
сливки — сүөгэй 17
сметана — аһы сүөгэй
творог — нэдьэгэй 17
простокваша (вареная) — суорат

суп — мин 16
щи — истин 20
уха — балык минэ 45
чай — чэй
сахар — саахар 16
булка — буулка 18
масло — ары 16
лепешка — лэппиэскэ 23

олады — алаады 23
кумыс — кымыс 17
квас — кыбаас
пиво — пинбэ
водка, вино — арыгы 20

спирт — испиир 20
сало, жир — сыа 19
каша — хааны 20
обед — эбиэт 16

5. Домашняя утварь.

посуда — иһит 18
чашка — чааскы 21
стакан — ыстакаан 21
блюдец — бүлүүһэ 21
тарелка — тэриэлкэ 22
ложка — ньуоска 21
поварежка — хамыйах
вилка — биилкэ 22
самовар — сылабаар 21
чайник — чаанньык 21
котел — солуур 22
сковорода — хобордоох 23
горшок — күөс 22
миска — минскэ 22
ведро — биэдэрэ, 23, ыаҕас
ковш — хомуос 23
кадка — уһаат

бочка — буочука 23
таз — таас
умывальник — суунар иһит 23
кровать — орон 6
полка — долбуур 22
вешалка — көхө 26
ящик — дьааһык 26
зеркало — сиэркилэ 28
часы — чаһы 28
гребень — тараах 28
щётка — суокка 28
веник — сиһиир
лампа — лаампа 6
щипцы — сыпсы
игрушка — оонньуур 51
мебель — миэбэл 61

6. Одежда и обувь.

одежда — таҕас 24
обувь — атах таҕаһа 26
белье — ис таҕас
рубаша — ырбаахы 25
штаны — ыстаан 25
брюки — бүрүүкэ 25
костюм — көстүүм 25
юбка — дьууппа 29
кофта — куопта
платок — былаат 28
постель — тэллэх 29
матрац — матараас 29
подушка — сыттык 29
наволочка — сыттык хаата 29
носки — наскы 29
чулки — чулку 29
ботинки — бачынгка 26
сапоги — сапкыкы 26
туфля — түүппүлэ 26
полотенце — соттор 28

шаль, шарф — саал (былаат)
скатерть — ыскаатар
простыня — бырастынна
иголка — иннэ 25
нитка — сап 25
пуговица — тимэх 27
одеяло — суорҕан 29
воротник — саҕа 27
карман — сиэп 27
галоши — холоуһа 29
валенки — хаатынгка 24
камузы — тыс этэрбэс 25
рукавицы — үтүлүк 24
шапка — бэргэһэ 24
кепка — киэпкэ
шуба, пальто — сон 24
доха — саҕыннах 28
рукав — сиэх 27
пояс — кур 27

7. Домашние животные

скот, скотина — сүөһү 31
рогатый скот — ынах сүөһү 31
конный скот — сылгы (сүөһү) 32
корова — ынах 17
бык — обус 31
бык — производитель — атыр обус
вол — ат обус
бычок — ат кунаан
тёлка — бургунас

телёнок — ньирэй 32, торбос 33
конь — ат 31
кобыла — биэ 32
жеребец — атыр 32
жеребёнок — кулун
олень — таба 32
свинья — сибиинньэ 32
боров — атыр сибиинньэ
кролик — хоруолук

собака — ыт 32
кошка — куоска 42
щенок — ыт обото
копыто — туйах 33

грива — сиэл 33
рог — муос 33
хвост — кутурук 33

8. Природа.

небо — халлаан 36
дождь — самыр 36
земля — сир 32
воздух — салгын
вода — уу 23
песок — кумах
глина — туой, буор
камень — таас 56
гора — хайа 35
горка — сыыр 69
лес — ойуур 35
тайга — тыа 51
поле — хонуу 42
озеро — күөл 35
река — өрүс 35
речка — үрэх 35
ручей — үрүйэ
море — муора 35
остров — ары
болото — бадараан
топь — кута
течение — сүүрүк

туча, облако — былыт 36
снег — хаар
лёд — муус 35
иней — кырыа
роса — сник
влага — сник
туман — туман
заморозки — хаһын, тоноруу
оттепель — ириэри
тепло — ичигэс 24
холод — тымны 24
жара — итии, куйаас 36
солнце — күн 24
луна — ый 35
звезда — сулус 36
молния — чабылбан 36
гром — этинг 36
гроза — этингнээх самыр 36
огонь — уот, 57
дым — буруо 58
ветер — тыал 36

9. Дикие животные.

зверь — кыыл 37
медведь — эһэ 38
волк — бөрө 38
лось — тайах 38
дикий олень — кыыл таба 38
росомаха — сиэгэн
ляса — саһыл 37
заяц — куобах 37
песец — кырса 39
соболь — саарба, киис
рысь — бэдэр
мышь — кутуйах 38

хорёк — солондо
горноста́й — кырынаас 37
белка — тинг 37
ласка — мунгур, лааскай
бурундук — моботой 38
водяная крыса — күтэр 38
суслик — дьабара 38
пушнина — түүлээх 37
шкурка — тирни 38
нора — хороон 39
охота — булт 37
стая — үөр 39

10. Птицы.

птица — көтөр 41
орёл — хотой 47
коршун — элиэ 42
сокол — мохсобол 47
ястреб — кырт 47
сова — мэкчиргэ 44
журавль — туруйа 42
стерх — кыталык
лебедь — куба 42
гусь — хаас 41
гуменник — хонгор хаас
казарка — лыглыа

утка — кус 41
кряква — көбөн 42
шилохвостка — моонньофон
мородушка — мороду
чирок — чыркымай 42
турпан — анды
крохаль — улун
гоголь — орулуос
глухарь — (хара) улар 44
тетерев — куртуйах 44
рябчик — бочугурас 44
куропатка — куруппааскы, хабды 44

кукушка — кэбэ 42
ворона — тураах 42
ворон — суор 44
дятел — тонсобой
птичка — чыпчаах
жаворонок — күөрэгэй 42
клест — ымы
снегирь — тулук 44
стриж — хараначчы
воробей — барабмай
курица — куурусса 41
петух — бөтүүк 41

цыплёнок — човпууска 41
яйцо — сымыт 41
гнездо — уйа 42
крыло — кынат 49
перо — куорсун
нырок — умсаах
гагара — куоҕас
чайка — хопто 43
кулик — чөкчөгө
пух — буук, куорсун
клюв — тумус 41
гребешок — тараах 41

11. Рыбы и земноводные

рыба — балык 45
карась — собо 45
стерлядь — хатыс 45
таймень — бил 45
нельма — туут балык, тууччах 45
муксун — муксуун
налим — сыалыһар 45
щука — сордон 45

окунь — алыһар 45
сиг — майаҕас 45
змея — моҕой
ящерица, тритон — күлгэри 47
лягушка — баҕа 46
чешуя — хатырык 46
икра — искэх 46
икрометание — ыам 46

12. Насекомые

насекомое — үөн, үөн-көйүүр 47
муха — сахсырҕа 48
комар — бырдах 48
паук — ообуй 48
муравей — кымырдаҕас
червяк — чнэрбэ 47
водолюб — чоху 46

оса — тигээччи
бабочка — үрүмэччи 48
саранча, кобылка — аһыҕа 47
жук — хомурдуос 48
вошь — быт 48
блока — былахы 48
клоп — кулахы 48

13. Растения.

растение — үүнээйи 38
дерево — мас 38, 52
лиственница — тиит 51
сосна — бэс 51
ель — харыйа 51
берёза — хатынг 51
хлеб (злак) — бурдук 53
ячмень — дьэһимизэн 53
ярица — дьаарысса 53
пшеница — сэлиэһинэй 53
рожь — оруос 53
овес — эбиэс 32
осина — тэттиг 51
ива — үөт 51
ерник — ыарҕа
шиповник — дөлүһүөн 54
красная смородина — хаптаҕас 54
чёрная смородина — моонньоҕон 54
голубица — сугун 54
земляника — дьэдьэн 54
брусника — уулаах отон 54
толокнянка — унуохтаах отон 54
ягода — отон 54
гриб — тэллэй 54

трава — от 32
цветок — сибэкки 55
подснежник — ньургуһун
одуванчик — алтан от
хвощ — боруу
камыш — хомус 55
овощи — обуруот аһа
картофель — хортуоппуй 53
огурец — огурсу 53
лук — луук 53
помидор — помидор
морковь — моркуоп 53
репа — эриэппэ 53
свёкла — субүкүлэ
ветка — лабаа 52
лист — сэбирдэх 51
хвоя — мутукча 51
сук — мутук 52
корень — силис 52. төрүт 47
кора — хатырык 51
колос — куолас 74
стебель — умнас
семя — сиэмэ
шишка, зерно — туорах 47

14. Вещества и материалы.

кирпич — кирпиччэ 57
бревно — бэрэбинэ 57
доска, тес — хаптаһын 58
провода — боробулуоха 58
стекло — өстүөкүлэ 58
гвоздь — тоһоҕо 57
топливо — оттук 59
каменный уголь — таас чох 57
зола — күл 59
пыль — был 15
куль, рогожа — куул 43
кожа, шкура — тирин 38
вода — уу 23
мыло — мыла 57
спички — испинскэ 57
свеча — чүмэчи 57
соль — туус 22, 58
дробь — доруобуньук 66
порох — буорах 66

пуля — буулдьа 66
грязь — кир 59
сор, мусор — сыыс 15
навоз — киһи 59
солома — соломо 59
силос — сиилэс 32
верёвка — быа 57
нитка — сап 25, 57
вата — баата
тряпка — тирээпкэ 15
металлы — металлар 56
сталь — ыстаал 56
чугун — чугуун 56
железо — тимири 56
золото — кыһыл көмүс 56
серебро — үрүң көмүс 56
олово — хорболдьун 56
свинец — сибиниэс 56
медь — алтан 21

15. Занятия людей.

учитель — учуутал 3
учащийся — үөрэнээччи 62
дежурный — дежурнай 62
сторож — өстуорас 62
уборщица — дьинэ сууйааччы 15
работник — үлэһит 62
рабочий — рабочай 61
колхозник — колхозтаах 61
дойрка — ынах ыаччы 31, 62
косарь — от охсоочу 62
жнец — бурдук быһааччы 62
печник — оһохчут 61
сапожник — сапкыкы онгороочу 61

портной — бортунуой 61
столяр — мас ууһа 61
кузнец — тимири ууһа 61
плотник — болуотунньук 61
счетовод — суотчут 62
писатель — суруйааччы 62
няня — оһоһут 61
медик, лекарь — эмчит 76
рыбак — балыксыт 46
охотник — булчут 37, сааһыт 49
стрелок — ытааччы 49
зверолов (пушник) — түүлээхчит 66

16. Постройки и сооружения.

дом, здание — дьинэ 6
комната — хос 6
зал — саала 78
кухня — куукуна 23
ворота — олбуор аана 63
погреб, подполье — онкучах 64
крыша — сарай 63
лестница — кирилинэс 63
печка — оһох 1
плита — билитэ 23
амбар — ампаар 63
юрта — балаһан 64

сарай — сарай 63
скотный двор, хлев — хотон 31
двор — олбуор
забор — соппулуот 63
загон для скота — дал 34
изгородь — бүтэй, күрүө 64
дорога — суол 64
улица — уулусса 64
мост — күргэ 64
шалаш — отуу 64
укрытие (охотн.) — дурда 43

17. Техника.

машина — массына 55
трактор — трактор
комбайн — комбайн
автомобиль — автомобиль
самолёт — самолёт

пароход — борокуот
сеялка — ыһар массына 67
молотилка — малатыылка 67
веялка — көтүтэр массына
сенокосилка — охсор массына 67

сеногребалка (конные грабли) —
 мунһар массына
 плуг — булуук 67
 сноповязка — баайар массына
 борона — боромһу 67
 сепаратор — сәппэрәэтәр
 маслобойка — иирдәр массына
 швейная машина — иистәнәр
 массына
 патрон — ботуруон 66
 плашка — сохсо 66
 орудие — туттар сәп 56
 топор — сүгә 65
 нож — быһах 22
 ножницы — кыптый 69
 пила — эрбин 65
 молот — балта 66
 шило — бүргәс 65
 подпилоч — игин
 наковальня — кыстык
 горн — кыһа
 иголка — иннә
 грабли — кыраабыл 66
 коса — хотуур 66
 лопата — күрдьәх
 оружие — сәп 65
 ружье — саа 37

винтовка — бинтиәпкә 66
 дуга — дуга 68
 седелка — сәдиәлкә 68
 петля — туһах 66
 капкан — халкаан
 невод — мунһа 46
 сети — илим 45
 удочка — күөгү 45
 перемет — бәрәмәэт 46
 верша, морда — туу 46
 сак, сачок — куйуур 46
 сбруя — ат сәбә 68
 сани, дровни — сыарба 68
 телега — тәлиәгә 68
 хомут — хомуут 68
 вожжи — буһа 68
 повод — тәһин 68
 узда — үүн 68
 седло — ынһыр 68
 стремя — ингәһә 68
 кнут — кымһымы 68
 санки — салааска 68
 лыжи — хайһар 69
 коньки — ханкы 69
 лодка — ончо, 65, ты 69
 весло — эрдин 69

18. Время.

время — бириэмә 71
 день — күн
 ночь — түүн 24
 полдень — күн ортото
 век — үйә
 год — сыйл 35, дыйл
 месяц — ый 35
 неделя — нәдиәлә 71
 сутки — хонук 71, суукка
 час — чаас
 минута — мүнүүтә 71
 секунда — сөкүүндә 71
 утро — сарсыарда 15
 вечер — киһә 7
 весна — саас 33

лето — сайын 26
 осень — күһүн 37
 зима — кыһын 24
 январь — тохсунһу 71
 февраль — олунһу 71
 март — кулун тутар 69
 апрель — муус устар 71
 май — ыам ыйа 71
 июнь — бәс ыйа 71
 июль — от ыйа 71
 август — атырдыах ыйа 54
 сентябрь — балабан ыйа 54
 октябрь — алтынһы 71
 ноябрь — сәтинһы 71
 декабрь — ахсынһы 71

19. Колхоз.

колхоз — колхоз
 артель — артыал
 животноводство — сүөһү үөскәтин 75
 пашня — бааһына 53
 хлебопашество — бурдук үүннәрин 7
 огород — оһуруот 53
 покос, луг — ходуһа 55
 ферма — ферма 31
 посев — ыһы
 жатва — бурдук быһыта 55
 урожай — үүнүү 55
 уборка — хомуур 55

молотьба — бурдук астааһына
 работа — үлә
 норма — нуорма 73
 качество — хаачыстыба 73
 доход — дохуот 72
 трудодень — үлә күнә 73
 обоз — обуос 75
 груз — таһаһас 67
 воз — тийин 75
 продукты — бородуукта 73
 сноп — түүтәх 74
 копна — бугул 74

стог — кэбинилээх от
прорубь — ойбон 75
прогул — борогуул

бригадир — биригэдьнир
канцелярия — кэнсэлээрийэ
поселок — бөһүөлөк

20. Общественная жизнь.

страна — дойду 35
родина — ийэ дойду
республика — республика
центр — киин 76
город — куорат 9
район — оройуон 72
наслед — нэһилиэк 77
совет — совет 76
население — нэһилиэнньэ 76
молодёжь — ыччат 78
танцы — үнкүү 78
игра — оонньуу 78
праздник — бырааһыннык 78
вечер — биэчэр 78
доклад — дакылаат 78
объявление — биллэрин 78
список — испиниэк 77
справка — ыспыраапка 77
заявление — сайабылыанна 77
письмо — сурук 77
собрание — мунньах 77
сельское хозяйство — тыа хаһаайыс-
тыбата 72
торговля — эргизэн
магазин — маҕаһын 27
рынок — баһаар 19
цена — сыана 39
деньги — харчы 73
столовая — остолобуой 16

баня — бааннык 63
больница — балыһа 14
аптека — эмтиэкэ 14
лекарство — эмп 14
просвещение — сырдатты 79
школа — оскуола 3
клуб — кулууп 78
кружок — куруһуок 78
кино — киинэ
билет — билиэт 78
песня — ырыа 78
вопрос — боппуруос 79, ыйыты 79
протокол — боротокуол 79
постановление — уураах 77
указание — ыйы 77
ошибка — албас 77
недостаток — итэҕэс 79
выбор — быыбар 77
повестка — бэбиэскэ 77
отчет — отчуот 77
строительство — тутуу 63
норма — нуорма 73
заработок — хамнас
занятие — идэ 76
соревнование — куоталаһы 74
премия — бириэмийэ 73
план — былаан
флаг — былаах 77

21. Общие понятия.

польза — туһа 47
вред — буорту
отправление — бары
прибытие — кэли 42
вставание — туруу 28
начало — төрүт

конец — бүтүү
середина — орто 64
вершина — төбө 52
край — кыты 65
запах — сыт 39
след — суол 41

II. Глаголы.

бегать — сүүр 35
беречь — харыстаа
бить — обус, кырбаа 55
бодать — кэй
болеет — малдьар 7
болеть — ыарый
боронять — боромньулаа 67
бояться — куттан 39
братъ — ыл 15
бросать — бырах 52
будить — уһугуннар
быть — буол, сырыт 39

валить — охтор
валиться — обут 69
варить — буһар 22
вариться — бус 22
вводить, загонять — киллэр 34
весить — ыйаа 19
вешать — ыйаа
веять — көтүт 75
взять — ыл
визжать — ыйылаа
возвратить — төннөр
возвратиться — төнүн

возить — тнэй 67
 воспитывать (содержать) — нит 41
 впускать — киллэр 34
 вредный — буортулаах 38
 вставать — тур 1
 входить — киир 27
 выбирать — тал 79
 вывешивать — ыйаа 78
 выводить, выносить — таһаар 34
 выписывать — суруй
 выполнять — толор 73
 вытирать — сот 15
 выть — улуй
 выходит — тахсар 27
 выходить — табыс 27
 вязать — баай 57
 гасить — умуруор
 глотать — ыйыһын
 гнать — үүр
 говорить — сагар 11
 голосовать — куоластаа 79
 гореть — умай 57
 готовить — бэлэмнээ 59
 грести (сено) — мус, 3 лицо
 мунһар — 65
 грести (веслом) — эрт 69
 греть — итит, сылыт
 грызть — кир
 давать — (мне) аҕал 18, (ему)
 биэр 14
 двигаться — хамнаа
 делать — онор 32, гын 2, 79
 делить — үллэр, түнгэт
 держать — тут
 дожидаться — күүт
 донть — ыа 31, 46
 думать — санаа 11
 дышать — тыын 13
 есть — баар 1
 есть — аһаа 6, сиэ 16
 ехать — бар
 жать (хлеб) — быс
 жевать — ыстаа
 жиреть — уой
 жить — олоҕор
 забывать — умун
 загонять — киллэр 34
 зажигать — умат 57
 закрывать — сап 15
 замерзать — тоҥ 26
 запира́ть — хатаа
 запрягать — көлүй 32
 зарабатывать — өлөр 73
 зарывать — көм
 защищать — көмүскээ
 звать — ыгыр 14
 зерно — туорах 69
 зимовать — кыстаа 44
 знать — бил 4
 играть — оонньоо 8

иди (сюда) — кэл 1
 иди (туда) — бар 1
 изучать — үөрэт
 искать — көрдөө
 исправить — көннөр 77
 испугаться — куттан 39
 кататься — хатыскалаа 64
 кипеть — оргуй 18
 кипятить — оргут
 класть — уур 22
 клевать — тонсуй 41
 кончить — бүтэр 55
 кончиться — бүт 55
 копать — хас 43
 кормить — аһат 32
 косить — оҕус 55, 3 лицо — оксор 55
 кричать — хаһытаа 52
 купаться — сөтүөлээ 49
 купить — атыылас 19
 курить — тарт
 кусать — ытыр 34
 кушать — аһаа 6
 лаять — үр 33
 лежать — сыт 3
 лететь — көт 43
 лечить — эмтээ 14
 лечиться — эмтэн
 лить — кут 18
 ловить — тут 32, хап
 ломать — тоһут, алдыат
 ломаться — тоһун
 любить — таптаа 16
 молотит — сынһар 65
 молотить — бурдукта астаа 75
 молчать — сагарыма
 мочить — илит
 мыть — сууй 15
 мыться — суун 23
 мычать — мангыраа 33
 надеяться — эрэн
 наедаться — тот 18
 назначать — анаа
 находить — бул 56
 наступить — буол 9
 начинать — саҕалаа
 нести — илт
 ныряет — умсар 19
 нырять — умус 19
 нюхать — сыллаа
 обедать — эбиэттээ 16
 объявить — биллэр
 объяснить — өйдөт
 одевать — кэт 24
 одеваться — танһын 24, 3 лицо —
 танһар
 оживать — тилин 48
 опаздывать — хойутаа 73
 организовать — тэрий 55
 осветить — сырдат
 оседлать — ынгырыдаа 68

оставаться — хаал 23
остановить — тохтот
остановиться — тохтоо
отдавать — биэр
отдыхать — сыннан 75
открывать — ас 15
отпускать — ыт 72
отчитываться — отчуоттаа 77
охотиться — бултаа
ошибаться — албаһаа
падать (сверху) — түс 35,
(валиться) обут 69
пасти — манаа 34
пахать — хоруй 67
петь — ыллаа 8
печатать — бэчээттээ 76
печь (хлеб) — астаа, буһар
пилить — эрбээ 65
писать — суруй 2
пить — ис 16, уулаа 34
плавает — устар 48
плавать — уһун 48, харбаа — 49
плакать — ытаа 8
платить — төлөө
побеждать — кыай
повторить — хатылаа
поднимать — кетэх
пойть — уулат 34
пойдем — барых 27
показывать — көрдөр 13
положить — уур 22
помнить — өйдөө
помогать — көмөлөс 59
понимать — өйдөө
попадать — тап 49
поспевать (созревать) — бус 54
поступать (куда) — киир
потерять — сүтэр
починять — абырахтаа
прекратить — уурат
премировать — бириэмийэлээ
приехать — кэл
приносить — аҗал 18
причёсываться — тараан 28
проверять — бэрэбиэркэлээ 77
продавать — атыылаа 19
проливать — тох
просить — көрдөө, көрдөс
проснуться — уһугун 28
просыпается — уһуктар 28
проткнуть — дьөлө ас 47
пропустить — көтүт 73, аһар
проходить — аас 43
прыгать — ыстаһалаа 48
прятать — кистээ
ругать — куттаа
пустить — ыт
работать — үлэлээ 7
радоваться — үөр
разговаривать — кэпсэт 5

раздеваться — сыгыннахтан
разрешить — көңүллээ
расколоть — хайыт 75
рассердиться — кыһыр
распределить — үллэр, түнгэт
рассказывать — кэпсээ
расти — үүн 51
растить, выращивать — үүннэр 76
резать — быс 18
ржать — кистээ 33
рисовать — уруһуйдаа
родиться — төрөө 33
рубить — кэрт
ругать — мөх
руководить — салай 76
рыбачить — балыктаа 15
садить — олорт 53
сидеться — олоп 1
сеять — ыс 53
сказать — эт 4, диэ
скрываться — сас 48
слушать — иһит, 3 лицо — истэр 7
смеяться — күл 52
смотреть — көр
смотрите — көрүп 4
снимать — уһул 27
собирать — хомуй 15, мус
советовать — сүбэлээ 73
соглашаться — сөбүлэн
соединять — холбоо
сообщить — биллэр
соревноваться — куоталас
сосать — эм 33
сохнуть — куур 74
спасать — абыраа
спать — утуй 6
спешить — тиэтэй
спрашивать — ыйыт 79
ставить — туруор 18
стеречь — манаа, кэтээ
стоять — тур 1
стрелять — ыт 37
стричь — кырый
строгать — устуруустаа 65
строить — тут 57
стучать — тонсуй
сушить — куурт 69
считать — аах, суоттаа
танцевать — үнкүүлээ 73
таскать — тас 74
таять — ир 35
терять — сүтэр
толкать — ас
топить (печь) — отун, 3 лицо —
оттор 23
точить (нож) — сытыылаа
трогать — тыыт
тушить — умуруор
тянуть — тарт 67
убежать — куот 39

убивать — өлөр 37
 убирать — хомуй 15
 ударять — обус
 удить — күөгүлээ 39
 удобрять — тупсар
 уезжать — бар
 узнавать — бил
 указывать — ый 79
 украшать — киэргэт 78
 уметь — сатаа
 умирать — өл
 умываться — суун
 уставать — сылай 75
 утираться — сотун 28

уходить — бар
 учить — үөрэт 9
 учиться — үөрэн 3
 хвалить — хайбаа
 хворать — ыарый, 3 лицо — ыалдыр 7
 ходить (бывать) — сырыт 39
 3 лицо — сылдыр
 черпать — бас 59
 чистить — ыраастаа 28
 читать — аах 2
 что делает? — тугу гынар?
 шагать — хаамп; 3 лицо — хаамар 12
 шить — тик 25, иштэн 25
 шуметь — тыаһаа 43

III. Признаки качества.

бедный — дьадагы
 белый — манган 4, үрүн 17
 близкий — чугас 39
 богатый — баай 72
 больной — ыалдыр, ыарыһах 14
 большой — улахан 4
 быстрый — түргэн
 вкусный — минньигас 17
 влажный — сиктээх 51
 вредный — буортулаах 38
 высокий — үрдүк
 высший — үрдүкү 5
 глубокий — диринг 49
 глупый — акаары, мэник
 глухой — дьүлэй
 голодный — аччык 39
 голубой — күөх
 горький — аһы 58
 горячий — итин
 готовый — бэлэм 15
 грязный — кирдээх 12
 густой — хойуу 17
 далёкий — ыраах 39
 дешёвый — чэлчэки
 длинный — уһун 12
 дорогой — ыарахан, күндү 56
 другой — атын 15
 жаркий — итин, куйаас 36
 жёлтый — араҕас, саһархай
 живой — тыннаах
 жидкий — убаҕас
 жирный — эмис 19
 закрытый — сабыылаах
 здоровый — чэбдик, өлүөр
 зелёный — күөх
 известный — биллэр 72
 кислый — аһы 17
 короткий — кылгас 12
 красный — кыһыл 4
 крепкий — бөбө 56
 кривой — токур
 круглый — төгүрүк 58
 крупный — бөдөн 41

левый — хаҕас 64
 лёгкий — чэлчэки 58
 ленивый — сүрөвэ суох
 лучше — ордук 17
 лучший — бастыг 73
 маленький — оччугуй, кыра 4
 медленный — бытаан
 мелкий — кыра
 меткий — бэргэн 49
 мёртвый — өлбүт
 многие — үгүс 47
 мокрый — инчэрэй 74
 молодой — эдэр 5
 мужественный — эрдээх
 мягкий — сымнаҕас 58
 невкусный — сымсах
 неглубокий — чычаас
 низкий — намыһах 58
 новый — саҕа 26
 опасный — кутталлаах 39
 основной — сүрүн 76
 острый — сыты 39
 открытый — аһаҕас
 отличный — туйгун 73, бэрт 73
 пегий — ала 33
 передовой — инники иһэр 72
 пёстрый — эриэн 34
 плоский — хаптаҕай 58
 плохой — куһаҕан 3
 полезный — туһалаах 41
 правый — уҕа 12
 прилежный — сүрэхтээх
 прозрачный — дьэнкир 58
 простой — боростуой 25
 просторный — киэнг 35
 прямой — көнө
 пугливый — куттас
 пушистый — көп
 различный — араас 37
 районный — оройуоннаагы 71
 рыжий — кугас 34
 светлый — сырдык 63
 северный — хотугу 35

серый — борон, снэрэй
сильный — күүстээх 34
синий — күөх
скользкий — халтархай 69
слабый — мөлтөх
сладкий — минньигэс 17
слепой — хараба суох 11
смелый — хорсун
смирный — сымнабас
солёный — туустаах, аһы
средний — орто 5
старый — кырдыбас 5
сухой — кураанах 74
страшный — сүрдээх 35
твёрдый — кытаанах 58
тёмный — харага 36

тёплый — ичигэс 24, истээх сон 25
тесный — кыарабас 63
толстый — суон 12
тонкий — синньигэс 12
тощий — кетөх 19, ырыган
трусливый — хоргус, куттас
тупой — сыппах 66
тяжёлый — ырахан 56
узкий — кыарабас, синньигэс
умный — өйдөөх
холодный — тымны 24
хороший — үчүгэй 3
храбрый — хоодуот
чёрный — хара 4
чистый — ыраас 12
широкий — кэтит, киэнг

IX. Счет.

один — биир 2
два — икки 2
три — үс 2
четыре — түөрт 2
пять — биэс 2
шесть — алта 12
семь — сэттэ 12
восемь — абыс 12
девять — тобус 12
десять — уон 12
двести — икки сүүс
тысяча — тыһыынча 35
первый — маннайгы 74
второй — иккис
третий — үһүс
четвёртый — төрдүс
пятый — бэһис
восьмой — ахсыс
девятый — тохсус
десятый — онус
одиннадцать — уон биир 31

двадцать — сүүрбэ 31
двадцать один — сүүрбэ биир 31
тридцать — отут 31
сорок — түөрт уон 31
пятьдесят — биэс уон
шестьдесят — алта уон
семьдесят — сэттэ уон
восемьдесят — абыс уон
девяносто — тобус уон
сто — сүүс 31
дважды — иккитэ
трижды — үстэ
десять раз — уонна
по-два — иккилии
по-три — үстүү
двоем — иккиэн
по-десяти — уоннуу
втроем — үһүөн
счет — ахсаан
число — ахсаан

V. Местоимения.

я — мин 7
ты — эн 3
он, она, оно — кини 3
мы — биһиги 21
вы — эһиги 6
они — кинилэр
мне — миэхэ 7
тебе — эһиэхэ
ему — киниэхэ
чему? — туохха?
чем? — тугунан?
какой? — ханнык? 4
сколько — хас? 2, төһө? 25
какой? — хаһыс?

где? — } ханна?
куда? — }
когда? — хаһан?
откуда? — хантан?
нам — биһиэхэ 21
вам — эһиэхэ
им — кинилэргэ
меня — миигин
тебя — эйигин
его — кинини
нас — биһигини
вас — эһигини
их — кинилэри
этот, а, о, — } бу 1
вот — }

тот, та, то — ол 1, ити 2
 эти — балар
 те — омор, итилер
 это (вин. п.) — мань (ыл) 25
 то (вин. п.) — ону, итини (ыл)
 кто? — ким? 1
 что? — туох? 1, тугуй? 1
 кого? — кими?
 что? (вин. п.) — тугу?
 кому? — кимнэхэ?
 почему? — } тобо? 34
 зачем? — }
 как? — хайдах? 3
 чей? — киминэй?
 такой (как этот) — маньк 22
 такой (как тот) — оннук, итинник

кто-то — ким эрэ
 что-то — туох эрэ
 какой-то — ханнык эрэ
 кто-нибудь — ким эмэ
 что-нибудь — туох эмэ
 некоторый — сорох 14
 какой-нибудь — ханнык эмэ
 несколько — хас дабаны 76
 никто — ким дабаны
 ничто — туох дабаны
 никакой — ханнык дабаны 73
 никогда — хаһан дабаны 73
 мой — миэнэ
 твой — эйиэнэ
 его, её — киниэнэ

VI. Наречия, союзы, частицы и пр.

сегодня — бүгүн 3
 завтра — сарсын 7
 вчера — бэбэһэ
 сейчас — билигин 49
 теперь — аны 13
 прежде — урут
 потом, после — хойут
 летом — сайын 26
 рано — эрдэ 6
 поздно — хойут 6
 утром — сарсыарда 15
 вечером — кизэһэ 7
 днём — күнүс 33
 ночью — түүн
 зимою — кыһын 24
 посередине — ортотугар 64
 весной — саас 33
 осенью — күһүн 37
 постоянно — } мэлдьи 46
 всегда — }
 скоро — сотору 24
 долго — өр
 редко — } арыт 21
 иногда — }
 ватем — онтон 13
 в нынешнем году — быйыл 46
 в прошлом году — былырын
 в минувшую ночь — бөлүүн
 встарину — былыр
 тогда — оччобо 25
 здесь — } манна 1
 сюда — }
 там — } онно, итиннэ 1
 туда — }
 вверху, вверх — үөһэ 36
 внизу, вниз — аллара 52
 близко — чугас 39
 далеко — ыраах 39
 внутри — иһирдьэ

снаружи — таһырдыа 28
 напротив — утары
 рядом — сэргэ
 направо — уга диэки
 налево — хаһас диэки
 спереди (перед) — иһингэр 43
 сзади (за) — кэһингэр 43
 сверху — үрдүгэр
 снизу — анныгар 43
 кругом — тула 52
 хорошо — үчүгэйдик 3
 плохо — куһаһаннык 3
 быстро — түргэнник 6
 медленно — бытааннык 6
 тихо — ордуу
 сильно — улаханник, 8, күүскэ
 много — элбэхтик
 немного — аһыйахтык
 мало — кыратык 8
 вдруг — эмискэ 36
 еще — өссө 8, 76
 опять — эмиэ
 слишком — наһаа 72
 очень — олус 27
 отдельно — туспа 9, 14
 вместе — биһргэ 45, кытта 43
 сначала — бастаан 14
 и — уонна 2, эбэтэр 59
 либо — эбэтэр, 59
 тоже — эмиэ 3
 по-русски — нууччалы 4
 по-якутски — сахалы 4
 ли — дуо 1
 есть — баар 1
 нет — суох 1
 нужно — наада 19
 ну, вот — дьэ
 все — бары 4
 возле — аттыгар 3.

VII. Междометия.

чувство боли — айыкка!
чувство холода — ычча!
ощущение жара, ожога — абытай!
удивление — бай!
брезгливость — па! пахай!
ладно! — сен! 13
на! — мэ! 18
ну! — че! 19
довольно! — түкөү! 8

здравствуй! — дорообо! 27
до свиданья! — быраһай!
пожалуйста — баһаалыста 18
спасибо! — баһыба! 18
вопрос — энээ э? туох да?
цыц! (на собаку) — чот!
понуkanie на корову — һай!
гон! (на лошадь) — һат!

ОБ АВТОРЕ КНИГИ

Дорогой читатель, в ходе ознакомления с данным «Самоучителем якутского языка», вероятно, Вам захочется узнать о его авторе Л. Н. Харитонове.

Лука Никифорович Харитонов — выдающийся учёный-якутовед и известный педагог-методист, заслуженный деятель науки РСФСР и ЯАССР, заслуженный учитель школы ЯАССР, отличник народного просвещения, доктор филологических наук, профессор.

В годы Советской власти, особенно со времени создания Института языка, литературы и истории, достигнуты определенные успехи в изучении якутского языка. В числе первых в тюркологии подробно описаны категории наречия, прилагательного, глагола, звукоподражательных, образных и служебных слов, разработаны вопросы простого и сложного предложений, комплексно рассмотрены средства выражения модальности. Подготовлены 6 докторов, около 20 кандидатов наук по специальности якутский язык. Этими успехами якутское языкознание прежде всего обязано проф. Л. Н. Харитонову, который своим многолетним, плодотворным трудом внёс большой вклад в дело национально-культурного строительства Якутской республики и советскую тюркологическую науку.

Л. Н. Харитонов родился 4 октября 1901 года в семье неграмотного якута в Атамайском наслеге бывшего Намского улуса Якутской области. Восемью лет он был отдан в местную церковно-приходскую школу, в 1917 году окончил Намскую двухклассную школу, в 1922 году — Якутский педагогический техникум. Умер 13 января 1972 года.

Л. Н. Харитонов свою трудовую деятельность начал со школьного инспектора после окончания Академии комвоспитания в 1927 г. Затем он стал руководителем Якутской национальной опытно-показательной школы. В этот период им опубликован ряд брошюр и статей по вопросам обучения якутскому, русскому языкам и общей дидактики.

После успешной защиты кандидатской диссертации в 1939 г. Л. Н. Харитонов назначается заведующим кафедрой якутского языка и литературы в Якутском пединституте, а с 1947 г. до

выхода на пенсию он работал заведующим сектором по филологии в Институте языка, литературы и истории ЯФ АН СССР.

Значительные работы Л. Н. Харитонова «Неизменяемые слова в якутском языке», «Современный якутский язык», «Видовые формы глагола в якутском языке», «Залоги глагола в якутском языке» и другие широко известны специалистам, тюркологам нашей страны и за рубежом. В известной мере итогом грамматических исследований Л. Н. Харитонова является «Грамматика современного якутского литературного языка (фонетика и морфология).» (М., 1982), получившая III премию на конкурсе фундаментальных работ Институты Сибирского отделения АН СССР. В предисловии к данной работе справедливо указано, что «в целом на научной достоверности материалов «Грамматики» положительно сказалось то, что ее основные разделы написаны выдающимся якутоведом проф. Л. Н. Харитоновым или на основе его исследований и идей, вся работа явилась плодом труда его учеников» (с. 3).

Из грамматических работ ученого особо выделяется его большая монография «Типы глагольной основы в якутском языке», за которую ему в 1954 году была присуждена ученая степень доктора филологических наук. Эта работа является ценнейшим научным трудом, написанным на высоком теоретическом уровне, в ней с большой скрупулезностью выявлен и описан состав глагольных основ современного якутского языка, который по семантическим, структурным и фонетико-морфологическим особенностям разбит на три большие группы (типы): глаголы действия-состояния, образные глаголы и звукоподражательные глаголы. Работа вышла отдельной книгой в издательстве Академии Наук и была удостоена премии Президиума Академии Наук СССР.

О докторской диссертации Л. Н. Харитонова весьма восторженно отзывались такие тюркологи, как доктора филологических наук Э. В. Севортян, В. М. Насилов, Н. Т. Сауранбаев и др. Они оценили работу Л. Н. Харитонова как труд с большим теоретическим значением. В частности, проф. В. М. Насилов писал, что Л. Н. Харитонов в своей работе «дает энциклопедический словарь по всему якутскому глаголу в такой широте охвата и в такой дифференцированной системе, что такое исследование не найдет себе эквивалента в тюркологической литературе».

В своих монографиях Л. Н. Харитонов впервые поднимал и освещал многие вопросы исторической грамматики, выпукло показывал особенности якутского языка, унаследованные, в частности, от монгольских языков, применял глубокий и подробный семантический анализ и статистический подсчет в изучении грамматических явлений.

Л. Н. Харитонов—крупный лексикограф. Он редактор, составитель почти всех известных словарей якутского языка различных типов, в том числе «Русско-якутского словаря» (М., 1968).

«Якутско-русского словаря» (М., 1972), получившего премию СО АН СССР.

Плодотворную исследовательскую работу теоретического характера Л. Н. Харитонов постоянно сочетал с разработкой прикладных вопросов якутского языка. В 1942 году издается «Грамматика якутского языка (фонетика и морфология)» — учебник для V класса, «Грамматика якутского языка (морфология)» — учебник для VI класса, «Грамматика якутского языка (грамматика и правописание)» — учебник для IV класса. Поистине счастливой оказалась судьба этих учебников, первые два из них прошли с тех пор целый ряд переизданий и тридцать лет состояли на службе в школах Якутской республики в качестве стабильных учебников.

Л. Н. Харитонов особые заслуги имеет в установлении литературной нормы, в разработке вопросов якутской орфографии и пунктуации. Под его руководством и с участием созданы ныне действующие правила якутской орфографии, орфографические словари. Он автор работы «Правила якутской пунктуации», которая по сей день является единственным пособием по употреблению знаков препинания.

Проф. Л. Н. Харитонов ряд статей посвятил истории изучения якутского языка, оценке деятельности своих предшественников — русских ученых О. Н. Бётлингга, Э. К. Пекарского и др. Он как учёный-интернационалист создавал ряд работ, которые помогают усилению интернационального воспитания трудящихся, укреплению дружбы народов. Сюда относятся «Самочитель якутского языка», вышедший в 1948 г. и переизданный в 1969 г., «Краткий справочник по якутскому языку» для тех, кто изучает якутский язык (1941 г.), статьи о прогрессивном влиянии великого русского народа на развитие якутского языка и др. Л. Н. Харитонов вёл большую редакторскую работу.

За время длительного заведования сектором в ИЯЛИ Л. Н. Харитонов проявил себя как умелый организатор и руководитель научной работы коллектива, как хороший учитель и наставник молодой научной смены, ныне достойно работающей по изучению якутского языка. Он создал и оставил после себя школу якутоведов, основным принципом которой является возможно полное выявление и описание системы, богатств и средств выражения грамматических категорий языка в сочетании с глубокой теоретической интерпретацией.

В целом в научное изучение якутского языка и создание учебно-методической литературы по родному и русскому языкам проф. Л. Н. Харитонов внёс огромный вклад. Он начал печататься с 1928 года и за 44 года своей научной и научно-педагогической деятельности, включая редактированные им труды, опубликовал около 130 работ. Его основные монографии имеют большую популярность среди многочисленных тюркологов нашей страны и за рубежом.

По признанию специалистов, Л. Н. Харитонов как научный работник отличается высокой требовательностью, исключительной аккуратностью, тщательностью и осторожностью в своих выводах, он прекрасно владеет методологией и методикой исследования, является признанным мастером стройного, ясного, легко читаемого изложения.

В лице проф. Л. Н. Харитонова мы имели не только крупного талантливого учёного, большого эрудита, но и человека исключительной скромности, высоких душевных качеств и внутренней культуры, доброго друга, учителя и наставника.

Н. Е. Петров, доктор филологических наук.

